# ગાંધીજીનું નવજીવન

પુસ્તક ૬ ઠ્ઠું

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

અ મ દા વા દ

**સાતમું પુસ્તક ૪થી માર્ચને દિવસે બહાર પડશે.**

# ગાંધીજીના નવજીવનનું પૂંઠું

૧. આ પુસ્તકોને અમુક અમુક સમયને અન્તરે એકઠાં કરીને બાંધી લેવાનું વાચક ઇચ્છશે જ. અમારી ધારણા એવી છે કે વર્ષને માપે ભાગ પાડવા કરતાં લડતના કુદરતી ભાગો પડેલા છે તેનું જ અવલમ્બન કરવું એ વધારે અનુકૂળ છે. આમ 'નવજીવનની શરૂઆતથી કલકત્તા કૉંગ્રેસ સુધી'ના કાળનો ( પાન ૧ થી ૪૮૪ સુધીનો ) પહેલો ભાગ બાંધી શકાય.

૨ આ પુસ્તકમાં જ્યાં આ પહેલો ભાગ પૂરો થાય છે ત્યાં પહેલા ભાગનું મુખપૃષ્ઠ રાખેલું છે.

૩. 'ગાંધીજીનું નવજીવન' જેમણે નિયમિત લીધું હશે તેમને **કાર્ડબોર્ડનું છાપેલું પૂંઠું મફત** આપવામાં આવશે. તેઓએ પહેલાં પાંચ પુસ્તકોનાં કાચાં પૂંઠાં અને તે સાથે પોસ્ટેજનો એક આનો મોકલીને પહેલા ભાગનું પૂંઠું મંગાવી લેવું. કોઇ પણ બાઇન્ડર તેને સ્હેલાઇથી ચોંટાડી આપી શકશે.

૪ પ્રકાશન મન્દિર પણ તે કામ કરી આપશે. અહીં બંધાવવું હશે તો બંધાઇના બે આના વધારે લેવામાં આવશે.

વ્યવસ્થાપક

**નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર**

**<u>વાચકોને સૂચના</u>**

ક નિશાનીવાળા લેખો 'યંગ ઇંડીયા'માંથી ભાષાન્તર છે.

† ,, ,, અંગ્રેજી પરથી ,,

¶ ,, ,, ગાંધીજીની મુસાફરીઓનાં તેમના સાથીઓએ કરેલાં વર્ણનો છે.

પહેલું પુસ્તક ખલાસ થયેલું હોવાથી સામટાં ૧૮ પુસ્તકના ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવનારાઓને પણ તે મળી શકશે નહિ; માટે તેવાઓએ રૂ. ૮ ને બદલે રૂ. ૭–॥–૦ મોકલવા.

લોકો ચૂપ થઇ જવા અને સાંભળવા ભલે તૈયાર થઇ જતા હોય પણ અન્તે તો આ દશા ટોળાશાહી જ છે. તમે લોકોના મીજાજના પંજામાં રહો છો. તમારી અને તેમની વચ્ચે રાગ છે ત્યાં સુધી તો બધું ઠીક ચાલે છે, પણ એ રજ્જુ તૂટતાની સાથે જ તમે મૂઆ પડય છો. અમદાવાદની ઘટના ટોળાના મીજાજની આપણને ઘડી ઘડી ઝાંખી કરાવે છે.

આ અવ્યવસ્થામાંથી વ્યવસ્થા ઘટાવી લઇને હાલની દશામાંથી હરપ્રયત્ને ઉગર્યે જ આપણો છૂટકો રહ્યો. અને તેમ કરવાનો સૌથી સારો અને જલદ માર્ગ એ જ કે ટોળાશાહીને કાઢી આપણે લોકસત્તા ચાલુ કરવી.

સંગીતત્યાગનું પરિણામ

આમાં એક મોટી અડચણ એ છે કે આપણે ગાનને તરછોડયું છે. ગાન એટલે સૂરીલી વ્યવસ્થા. એની અસર વિજળી જેવી છે. તે તત્કાળ મુલાયમી આણે છે. યૂરોપના દેશોમાં સમયસૂચક પોલીસ અમલદારોને એકાદ લોકપ્રિય ગાયન શરૂ કરી દઇને તોફાન કરવા તૈયાર થઇ ગએલાં ટોળાંઓને શાન્ત કરી દેતા મેં જોયા છે. આપણે ત્યાં આપણાં શાસ્ત્રોની પેઠે સંગીત પણ થોડાક લોકોની જ સંપત્તિ ગણાતું આવ્યું છે; કાં તો રામજનીઓની, કાં તો ઉચ્ચ કોટિના સન્તોની. પ્રજાની મિલકત તરીકે એ કદી નથી મનાયું. સ્વયંસેવકોનાં પથકો અગર સેવાસમિતિઓ જો મારૂં માને તો હું એમની કેળવણીના ફરજીયાત અંગ તરીકે તેમને સાથે મળીને રાષ્ટ્રગીતો ગાતાં શીખવું. અને એ હેતુ નજર આગળ રાખી નામીચા સંગીતશાસ્ત્રીઓ અને ઉસ્તાદોને દરેક કોંગ્રેસ અને કાન્ફરન્સમાં નોતરીને પ્રજાને સામુદાયિક ગાન ગાતાં શીખવવાની તાલીમ આપું.

અસહકારમાં વિઘ્નરૂપ

સ્વયંસેવકો પાસેથી તો આથી ઘણી વધારે તાલીમ, વ્યવસ્થા અને જ્ઞાન હું માગી લઉં, અને એક પણ અનાયાસે આવી ચડનારને પૂરા સ્વયંસેવક તરીકે દાખલ ન કરૂં. એવો સ્વયંસેવક મદદકર્તા થવાને બદલે અડચણકર્તા જ વધારે થાય એ દેખીતું છે. મેદાન પર લડી રહેલા લશ્કરના કવાયતી સિપાઇઓની હારમાં વચમાં જ એક બિનકવાયતી સિપાઇની કલ્પના કરી જુઓ. એક ક્ષણવારમાં એ આખા લશ્કરને ગોટાળામાં નાંખી શકશે. અસહકારના કાર્યક્રમમાં મારી મોટામાં મોટી ચિન્તા એ નથી કે આગેવાનો તેનો સ્વીકાર કરવામાં વિલંબ કરી રહ્યા છે, અથવા તો તેના પર ભલીબૂરી ટીકાનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે, અગર તો તેની સામે સરકાર તરફથી નિર્બળ દબાણની નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવશે. અસહકાર એને પહોંચી વળશે. એમાંથી એ ઉલટો જોરાવર પણ બનશે. પણ અસહકારના

માર્ગમાં મોટામાં મોટું વિઘ્ન એ જ છે કે આપણે હજી એ ટોળાશાહીમાંથી તરી ઉતર્યા નથી.

ટોળાશાહી કેમ દૂર થાય?

પણ સાથે સાથે એ આશ્વાસન પણ મારા અંતરમાં તેટલું જ જાગૃત છે કે ટોળાંઓને કેળવવા જેટલી સહેલી બીજી એકે વસ્તુ નથી; કારણકે ટોળાંઓના લોકો લાંબી નજર પહોંચાડીને, ગણતરીઓ કરીને, ઠંડે મગજે અગાઉથી નક્કી કરી મુકેલ કાર્યક્રમનો અમલ કરનારા નથી હોતા. એક ઘાએ બે ટુકડા કરનારા હોય છે. ભૂલ જુએ કે તેટલી જ ત્વરાએ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તૈયાર થાય છે. આપણી વ્યવસ્થિત સરકાર તેનાં જલિયાંવાલા, લાહોર, કાસૂર, અકાલગઢ, રામનગર વગેરે સ્થળે કરેલાં સેતાની કૃત્યોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તૈયાર નથી; પણ ગુજરાનવાલાના ટોળા પાસે પશ્ચાત્તાપનાં આંસુ હું પડાવી શક્યો છું, બલ્કે એ એપ્રિલનાં ટોળાંઓને હાથે થયેલાં દુષ્કૃત્યો માટે દરેક જગાએ મારી સમક્ષ લોકોએ નિખાલસ દિલથી પસ્તાવો કર્યો છે. આવી રીતે અત્યારે અસહકાર ચલાવીને હું અન્યાયની દશામાંથી લોકસત્તા ઘટાવી કાઢવાનો જ કેવળ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું, અને અસહકારને વિષે શંકાશીલ મનવાળા એકેએક આગેવાનને પ્રજાના આત્મશુદ્ધિ, તાલીમ અને આત્મભોગની કેળવણીની આશાએ અસહકારને વખોડવાનું બંધ કરીને પૂરતી મદદ કરવા સવિનય વિનન્તિ કરૂં છું.

આવતે અઠવાડિયે અંધાધુંધીમાંથી એક ક્ષણમાં વ્યવસ્થા થયાના કેટલાક દાખલાઓ રજુ કરવા હું ઉમેદ રાખું છું. પ્રજા ઉપરની મારી શ્રદ્ધા અથાગ છે. લોકો તાજુબી પમાડે એટલા આજ્ઞાધારક છે. આગેવાનોને તેમનો અણવિશ્વાસ ન આણવો ઘટે. અસહકાર આજે ચારેમેરથી જે વખોડાઇ રહ્યો છે તેનું મૂળ જરા સૂક્ષ્મ રીતે તપાસવા બેસીયે તો પોતાનો મીજાજ હાથ રાખવા વિષેની શક્તિ વિષેના લોકો પ્રત્યેના અણવિશ્વાસ સિવાય બીજું શું છે? હાલ તો આ લંબાયલો લેખ તુરત અમલમાં મુકાય એવા થોડાક નિયમો આપીને જ હું પૂરો કરીશ:

સરઘસના નિયમો

૧. મોટાં સરઘસોમાં કાચા સ્વયંસેવકો ન લેવા અને સૌથી અનુભવીમાં અનુભવી હોય તે જ તેમનો મુખી બને.

૨. દરેક સ્વયંસેવકના ખીસામાં તેને પાળવાના સામાન્ય નિયમો અને સૂચનાઓનું પુસ્તક હોવું જોઇયે.

૩. મોટાં સરઘસો કે મેળાવડાઓ વખતે સ્વયંસેવકોના પથકોને અગાઉથી એકઠાં કરવાં જોઇયે અને તે વેળાએ તેમને તે પ્રસંગની ખાસ સૂચનાઓ અને તાલીમ આપવાં જોઇયે.

૪. સ્ટેશન પર સ્વયંસેવકોએ સ્વાગત મંડળ ઉભું હોય ત્યાં એક જગ્યાએ ટોળે ન વળવું જોઇયે, પણ લોકોની ભીડ વચ્ચે જુદે જુદે ઠેકાણે ઉભા રહેવું જોઇયે.

૫. સ્ટેશનનાં પ્લૅટફૉર્મ ઉપર હજારો લોકોએ ન ઘુસવું જોઇયે. એથી ઉતારૂઓને અગવડ થયા વગર ન રહે. સ્ટેશન બહાર રહેવામાં અંદર જવા જેટલું જ માન છે એમ માનવું જોઇયે.

૬. બીજા ઉતારૂઓના સામાન ન કચડાય એ તરફ સ્વયંસેવકોએ લક્ષ આપવું જોઇયે.

૭. સરઘસવાળાઓએ ગાડી આવવાને ઘણી વાર હોય ત્યારથી સ્ટેશનમાં દાખલ થવું ન જોઇયે.

૮. ટ્રેનની સામે જ એક રસ્તો ઉતારૂઓ માટે ખુલ્લો રાખવો જોઈયે.

૯. બની શકે તો બીજો એક રસ્તો આવનાર પરોણાઓને માટે ભીડની વચ્ચે થઇને સ્ટેશન બહાર જવા સારૂ ખુલ્લો રાખવો જોઈયે.

૧૦. પરોણાઓની આસપાસ સ્વયંસેવકોએ હરોળ કે કડું ન કરવાં જોઇયે; એ શરમ ઉપજાવનારી વસ્તુ છે.

૧૧. પરોણાઓ ગાડીમાં જઇને બેસે અગર સત્તા ધરાવનાર સ્વયંસેવક તરફથી અગાઉથી નક્કી કરી મૂકેલી નિશાની કરવામાં આવે ત્યાં સુધી સરઘસના લોકોએ પોતાની જગાએથી ન ખસવું જોઇયે.

૧૨. રાષ્ટ્રીય જયઘોષ નક્કી કરેલા હોવા જોઇયે. અને તે ગમે તે ક્રમમાં ગમે ત્યારે અથવા આખો વખત નહિ પણ ટ્રેન આવી પહોંચે ત્યારે, પરોણાઓ ગાડીમાં બેસે ત્યારે અને રસ્તે ચોકસ સમય ને અંતરે જ કરવા જોઈયે. આમાં સરઘસની સ્ફુર્તિ મારી જવાનો અથવા તે ઘડિયાળના ટકોરા જેવું બની જવાનો ભય ન રાખવો જોઇયે. લોકલાગણી ઘોષ કરનારાઓની સંખ્યાથી, ઘોષને ઝીલી લેનારાઓથી અને સૌથી વધારે સરઘસના સામાન્ય દેખાવ ઉપરથી જણાઈ આવશે, બૂમરાણથી કે બૂમરાણની કર્કશતાથી નહિ. પ્રજાની તાલીમ જ સરઘસોમાં દીસી આવે છે. મસ્જીદમાં નિઃશબ્દે નિમાજ પઢનાર મુસલમાન, મંદિરમાં મોટા અવાજ કરી દર્શન કરનાર અગર ઘંટ વગાડનાર કે બન્ને સાથે કરનાર હિન્દુના કરતાં ઉતરતો નથી.

૧૩. રસ્તા પર લોકોનાં ટોળાંઓએ બન્ને બાજુએ હારબંધ ઉભાં રહેવું જોઇયે, ગાડીઓની પાછળ ન દોડવું જોઇયે. સરઘસમાં પગે ચાલનારા લોકો પણ હોય તો દરેકે ચૂપકીથી અને વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલવું જોઇયે અને મરજી પડે ત્યાં સરઘસમાં મળવું કે નીકળી જવું ન જોઇયે.

૧૪. લોકોનાં ટોળાંઓએ કદી પણ પરોણાઓ તરફ ન ધસવું જોઇયે, પણ તેમની વિરુદ્ધ દિશાએ હઠવું જોઇયે.

૧૫. છેલ્લા કે છેવાડાના ભાગમાં ઉભા રહેલા લોકોએ કદી આગળ ન ધસવું જોઇયે; પણ પોતાની આગળના લોકો પોતાની તરફ પાછા પડે ત્યારે ખસીને તેમને માર્ગ આપવો જોઇયે.

૧૬. સરઘસમાં સ્ત્રીઓ હોય તો હરજોખમે તેમનું રક્ષણ કરવું જોઇયે.

૧૭. નાનાં બાળકોને સરઘસો કે મેળાવડાઓમાં ભીડની વચમાં કદી ન લાવવાં જોઇયે.

૧૮. સભામાં સ્વયંસેવકોએ ટોળામાં વિખરાઈ જવું જોઇયે; તેમણે એકબીજા જોડે વાત કરવાને અવાજ પહોંચે તેવું ન હોય ત્યાં વાવટા અને સીસોટીની નિશાનીઓની તાલીમ લેવી જોઇયે.

૧૯. સભામાં બેઠેલા લોકોએ વચમાં જ ઉઠીને વ્યવસ્થા કરવાનું માથે ન લઇ લેવું જોઇયે. એ તેમનું કામ નથી. તેમણે શાન્તિ જાળવીને પોતાની જગાએ જ બેસી રહેવું જોઇયે.

૨૦. છેલ્લું પણ સૌથી મહત્ત્વનું એ છે કે એકેએક માણસે દલીલ કર્યા વગર સ્વયંસેવકની સૂચનાઓનું પાલન કરવું જ જોઇયે.

આ નિયમોમાં બધી વાતોનો સમાવેશ થયો માનવાનો નથી. આ તો માત્ર લોકો આ બાબતનો વિચાર અને ચર્ચા કરતા થઇ જાય એ હેતુથી લખ્યું છે. મને ઉમેદ છે કે દેશી છાપાંઓ આ લેખનો અનુવાદ કરશે.

---

# ગાંધીજીનું નવજીવન

## ભાગ પહેલો

[ નવજીવનની શરૂઆતથી કલકત્તા કૉંગ્રેસ સુધી ]

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

અ મ દા વા દ

મુદ્રક અને પ્રકાશક: રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી, નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ.

૧૦૪૪૬

# ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

તા. ૧૯—૯—૧૯૨૦

## § કલકત્તા કૉંગ્રેસ

અપૂર્વ પ્રસંગ

લાલા લજપતરાયના પ્રમુખપણા હેઠળ કલકત્તામાં મળેલી ખાસ કૉંગ્રેસના જેટલો મહત્ત્વનો નિર્ણય કરવા કૉંગ્રેસને અગાઉ કદી મળવું નહિ પડ્યું હોય. અસહકારના ઠરાવને થયો તેવો કરડો વિરોધ પણ કૉંગ્રેસે અગાઉ કદી જોયો નહિ હોય. આટલા માન અને ધ્યાનપૂર્વક ચોખ્ખી બહુમતીએ ઓછા મતવાળાઓને અગાઉ કદી સાંભળ્યા હોય એ પણ મેં નથી જોયું. વિષયનિયામક કમિટીમાં આવેલા ઠરાવનો પણ પ્રજાના જાણીતા આગેવાનો તરફથી આવો સામટો અને આટલો પ્રબળ વિરોધ અગાઉ કદી નહિ થયો હોય.

વિરોધ અને ચેતવણી છતાં સ્વીકાર

મિસિસ બેસંટની હિન્દસેવા જગજાહેર છે. પં. માલવીયાજીનું નામ તો દરેકના મ્હોડામાં માનનો અને માનીતો શબ્દ છે. એમના નામની પાછળ અનેક વર્ષોની ઉજ્જ્વળ દેશસેવા અને નિર્મળ ચારિત્ર્ય પડયાં છે. મિ. દાસ દિનપ્રતિદિન વધતા અને બળવાન બનતા જતા પક્ષના આગેવાન છે. આ અણીને પ્રસંગે લોકમાન્યની ગેરહાજરી મને અત્યંત વસમી લાગી. મિ. બપટિસ્ટા દક્ષિણના મુખી હતા. 'હિન્દુ'ના પ્રતિભાવાન અધિપતિ શ્રીયુત કસ્તુરીરંગ આયંગાર મદ્રાસ નૅશનલિસ્ટ પક્ષના આગેવાન હતા. આ બધા અને બીજા અનેક આગેવાનોએ અસહકારના ઠરાવનો ભારે પ્રયત્નપૂર્વક

વિરોધ કર્યો. મેં મંડપમાંના એ મોટા જનસમુદાયને ખૂબ ચેતવણીઓ આપી. આપભોગની તૈયારી ન હોય, અને મેં બતાવેલા અસહકારના કાર્યક્રમ વિના શુદ્ધ અસહકાર નથી થઇ શકવાનો એ વિષે ખાત્રી ન થઇ ચુકી હોય, તો મારો ઠરાવ મંજુર કરવામાં કંઇ જ સાર નથી એ ખૂબ સમજાવ્યું. પણ પ્રજાને તો કામ જોઇતું હતું, આપભોગ જોઇતો હતો છ કલાક સુધી ખૂબ કાળજીપૂર્વક ખુદ લાલાજીની દેખરેખ હેઠળ મત લેવાનું કામ ચાલ્યું. પરિણામ જાહેર થઇ ચુક્યું છે. મધ્ય પ્રાંત અને વરાડ સિવાય બીજા બધા પ્રાંતોએ અસહકારની તરફેણમાં મત આપ્યો. મધ્ય પ્રાંતમાં પણ અસહકાર વિરુદ્ધ ત્રણ જ મત વધુ પડયા.

**ધારાસભા-બહિષ્કાર વિષે વિરોધ**

મેં રજુ કરેલા ઠરાવમાં ખિલાફત કમિટીનો આખો કાર્યક્રમ—કરો ન આપવા સુદ્ધાંત—આવી જતો હતો અને તુરત અમલમાં મુકવા માટે ચાંદખિતાબ અને માનના હોદ્દાનો ત્યાગ, અદાલતો, શાળાકાલેજો અને નવી ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર, એટલી બાબતો હતી. બાબુ બિપિનચંદ્ર પાલની ઉપસૂચનામાં આપણી માગણીઓ સારૂ વિલાયત ખાતે એક મીશન મોકલવું અને દરમિયાન રાષ્ટ્રીય શાળાઓ તથા લવાદકોર્ટો સ્થાપવી અને ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર ન કરવો, એટલી બાબતો હતી. એમના ઠરાવની રૂએ ધારાસભાઓમાં જવાનું અને ત્યાં જઇને હરકત કરવાનું આવત અને એનો અર્થ એ જ થાત કે ખરી લડત બીજી ચુંટણી સુધી મુલતવી રહેત. આમ ખરો વિરોધ ધારાસભાઓના બહિષ્કારની બાબતમાં જ રહ્યો હતો, અને કૅાંગ્રેસે જબરદસ્ત બહુમતીએ ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર મંજુર કર્યો છે. મને ઉમેદ છે કે જેઓ ધારાસભાના બહિષ્કારથી સ્વરાજ્ય વહેલું ન મળતાં મુલતવી રહેશે એમ નથી માનતા તેઓ કૅાંગ્રેસનો હેતુ સફળ કરવા હવે પૂરી મહેનતથી કામ કરશે.

**બહુમતને સલાહ**

કૅાંગ્રેસમાં પડેલા પ્રાંતવાર મત તપાસનાર જોઇ શકશે કે પ્રજાને અસહકાર જોઇયે છે મિસિસ બેસંટ જેમણે હરપગથીએ, નિર્ભયપણે અને ખુલ્લા દિલથી તેનો વિરોધ કર્યો તેમને કૅાંગ્રેસમાં ઘણા જ થોડા અનુયાયીઓ મળ્યા. આ બાબતના ગુણદોષ હું અહીંઆં તપાસવા નથી બેસતો. ધારાસભાઓ, કોર્ટો અને શાળાઓના ત્યાગ વિષેની દલીલ અત્યારે પ્રજા સામે રજુ છે. કૉંગ્રેસમાં સાંભળેલી દલીલોથી આ ઉપાયોની અકસીરતા અગર અગત્ય વિષેના મારા વિચારો બિલકુલ નથી બદલાયા. પણ હાલ તો અત્યારે આ બાબતમાં દેશમાંના બહુમતી અને અલ્પમતી વર્ગને થોડુંક કહી લેવા ઇચ્છું છું.

**બહુમતીવાળા વર્ગને હું કહીશ કે મોટામાં મોટી ફતેહની પળ ભારેમાં ભારે વિનય અને નિરભિમાનની હોવી જોઇયે. બહુમતી વર્ગે ભારેમાં ભારે જોખમદારી** ઉઠાવી છે. મારા ઠરાવની તરફેણમાં મત આપનાર દરેક જણ, જો તે છોકરાંવાળો હોય તો તે છોકરાંઓને નિશાળ કે કૉલેજમાંથી ઉઠાવી લેવા, વકીલ હોય તો વકીલાત બંધ કરવા તથા ખાનગી લવાદ મારફત કજીઆ પતાવવાનો પ્રયત્ન કરવા બંધાયેલો છે. જો તે ધારાસભાનો ઉમેદવાર હોય તો પોતાની ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લેવા તે બંધાયેલો છે. હાથકંતામણ અને હાથવણાટને ઉત્તેજન આપવા અને જાતે હાથે કાંતેલા સુતરનું હાથે વણેલું કાપડ વાપરવાને તે બંધાયેલો છે. કૉંગ્રેસના ઠરાવને ટેકો આપીને અસહકારને વિષે તેણે અહિંસા, આપભોગ અને તાલીમનું તત્ત્વ સ્વીકાર્યું હોવાથી અલ્પમતીવાળા વર્ગની જોડે માન અને ન્યાયની નજરથી વર્તવાને તે બંધાયેલો છે. કડવા શુકનથી પણ તેમની હિંસા કરવી આપણને ન ઘટે. આપણાં જ્વલંત આચરણ અને શુદ્ધ સાધનોની મદદથી આપણે તેમને આપણા મતના કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇયે. અલ્પમતીવાળા કાં તો કંઇક દુર્બળતાભર્યા અગર તો તૈયારીમાં અધૂરા હતા એટલું જ. દાખલા તરીકે છોકરાં ઉઠાડી લેવાની તદ્દન સામે તો કોઇક જ હતા. પણ જ્યારે તેઓ નિશાળોને ખાલી થતી અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થપાતી, વકીલોને વકીલાત છોડી દેતા અને છતાં ભૂખે ન મરતા, અને નામાંકિત નેશનાલિસ્ટ આગેવાનોને ધારાસભાઓનો ત્યાગ કરતા જોશે ત્યારે તેઓ અસહકારના કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધાવાળા બનશે, દુર્બળતા ત્યાગશે અને જાતે અસહકાર અખત્યાર કરવા તૈયાર થશે. માટે ઓછા મતવાળાઓ આપણી જોડે આજ મળતા ન થઇ શકે તે સારૂ આપણે તેમની સામે આકળા ન થવું જોઇયે.

**અલ્પમતીને સૂચના**

ઓછા મતવાળાઓને હું કહીશ કે ધમયુદ્ધમાં તમારી હાર થઇ છે. આથી જો તમારા અંતઃકરણનો અવાજ આડે ન આવતો હોય તો હવે તમારે અસહકારનો કાર્યક્રમ અમલમાં મુકવા ખરા દિલથી કમ્મર કસવી જોઇયે. જેમને એમ જ લાગતું હોય કે બહુમતીવાળાઓએ ગંભીર ભૂલ કરી છે તેમને પોતાના મત તરફ લોકોને વાળવાનો અધિકાર છે. પણ ઓછા મતવાળાઓમાં પણ ઘણાખરાઓએ તો ખાનગી લવાદો અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થાપવાની વાત તો સ્વીકારી જ છે. તેમને માત્ર ધારાસભાનો બહિષ્કાર જ મુલતવી રખાવવો હતો. હું તેમને સૂચવું છું કે હવે જો **બહુમતીએ વધુ ઝડપે ચાલવાનું ઠર્યું છે તો તેમણે પણ બહુમતીનો નિર્ણય મંજુર રાખી અસહકારનો કાર્યક્રમ સફળ કરી બતાવવામાં મદદ કરવી જોઇયે.**

પરદેશી માલનો બહિષ્કાર

પરદેશી માલના બહિષ્કારે પણ મારા ઠરાવમાં સ્થાન મેળવ્યું છે તે માટે હું દિલગીર છું. એ કેવી રીતે આવ્યું તે અહીં નહિ કહેવા બેસું; પણ મારા અંતઃકરણના અવાજની આડે એ ન આવતું હોવાથી અને મારી સરળતા પૂરવાર કરી આપવાની ખાતર આ વસ્તુથી ઠરાવ બેસૂરો બનતો હોવા છતાં તે રજુ કરવા મેં હા પાડી. સ્વદેશીમાં પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર તો આવી જ જાય છે. બીજા પરદેશી માલના બહિષ્કારની વાત અર્થવગરની છે કારણ તે અશક્યવત્ છે. પણ આટલી પૂરવણી જોડવાથી આપણે શોખની અને બીનજરૂરી ચીજો ત્યાગવા પ્રેરાતા હોઇયે તો એ વસ્તુનો પણ ઉપયોગ છે એ કબૂલ કરવામાં મને વાંધો નથી. જે પરદેશી ચીજ બીનજરૂરી છે તેનો ત્યાગ કરવો એ તો આપણામાંના દરેકનો હક અને ફરજ છે જ; પરંતુ જે પરદેશી ચીજ જરૂરી છે તે પણ આપણા જ દેશમાં પેદા કરી લેવી અગર બનાવી લેવી એ પણ આપણો ધર્મ છે.

---

# શુદ્ધ સ્વદેશી

સ્વદેશી એક જ હોય

સ્વદેશી એક જ વસ્તુ હોય એમ દિવસે દિવસે મારી ખાત્રી થતી જાય છે. સ્વદેશી ભંડારો મેં ખોલ્યા, સ્વદેશી વ્રતો ઘડયાં; તેથી કેટલોક અર્થ ભલે સર્યો હોય, સ્વદેશી ભાવના ભલે તેથી વધી હોય, પણ હિન્દુસ્તાનને તેથી કંઇ અર્થલાભ નથી થયો એમ હું માનું છું. સ્વદેશી પ્રવૃત્તિથી જેટલે દરજ્જે હાથેથી કંતાયેલું સૂતર હાથે વણાયું હોય ને તે કાપડનો પ્રચાર થયો હોય તેટલો જ લાભ થયો છે.

મીલના ઉત્તેજનના ગેરલાભ

મીલોને ઉત્તેજનની જરૂર નથી. મીલો પોતાનો બધો માલ વેચી શકે છે. મીલો પોતાને જોઇતું સૂતર પણ ભાગ્યે કાંતી શકે છે. તેવી સ્થિતિમાં મીલોના સૂતરમાંથી હાથે કપડાં વણાવવામાં દેશને લાભ નથી, પણ ગરીબોની ઉપર બોજો વધે છે. આમ થવાથી સૂતરનું ને કાપડનું દામ વધે તે એક ગેરલાભ, ને બીજો ગેરલાભ એ કે ગરીબો જે હાલ આપણી મીલનો માલ પહેરી સંતોષ પામે છે તેઓ પરદેશી માલ વાપરતા થઇ જાય. આ ગેરલાભ વધારે હાનિકારક નીવડે, કેમકે ગરીબોને એક વખત પરદેશી કાપડ વાપરવાની ટેવ પડી જાય તો તેઓને પાછા સ્વદેશી કાપડ વાપરતા કરી મુકવા મુશ્કેલ પડશે. તેથી સ્વદેશી ચળવળના કેટલાક નિયમો ને તત્ત્વો નોંધી નાંખું છું.

સ્વદેશી ચળવળના નિયમો

૧. હાથે કાંતેલા સૂતરનો ને હાથે વણેલા કાપડનો જ ઉપયોગ કરવો.

૨. તેવું સૂતર કંતાવવાનો અને તે સૂતર વણાવવાનો મહાપ્રયત્ન કરવો.

૩. સૂતર કાંતવાના ને હાથવણાટની સાળના યન્ત્રોમાં જેટલા બની શકે તેટલા સુધારા કરાવવા.

૪. હાથે કાંતેલું સૂતર હાલ ક્યાં બને છે, તેવું સૂતર ક્યાં વણાય છે, તેની તપાસ કરવી.

૫. તેવું કાપડ હાલ તો મુખ્ય ભાગે ખાદી છે; તેનો પ્રચાર કરવો.

૬. લોકોમાં સાદાઇનો શોખ વધે તેવા ઉપાયો યોજવા.

૭. અને હાથે કાંતેલું સૂતર તથા તેવા સૂતરનાં વણેલાં કાપડ વેચવાના ભંડાર ખોલવા.

શુદ્ધ સ્વદેશીનો પ્રચાર

મારા પ્રવાસમાં મને માલમ પડ્યાં કરે છે કે શાન્તિથી પણ દૃઢતાપૂર્વક આવા પ્રકારના સ્વદેશીનો પ્રચાર ઘણી જગ્યાએ થયાં કરે છે. મદ્રાસમાં એક ગામડામાં સરવન્ટ્સ આફ ઇન્ડિયા સોસાઇટી વાળા રા. હણુમંતરાવ મિત્રોની મદદ લઈ ખૂબ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એક વિધવા બાઇ તેમને પૈસાથી ને મહેનતથી મદદ કરી રહેલ છે. તેમની પત્ની પણ એ પ્રયાસમાં જોડાયેલ છે. મછલીપટ્ટણમાં કળાશાળા છે ત્યાં પણ પ્રયાસ ચાલુ છે. કેટલુંક સૂતર મેં જોયું, તે ગુજરાતમાં થાય છે તેના કરતાં ઘણું વધારે બારીક ને વળદાર જોવામાં આવ્યું. બારીક સૂતર કેવળ ધનિક સ્ત્રીઓએ શોખથી કાંતેલું હતું. તેનાં વણેલાં ધોતીયાં પણ મેં જોયાં. સ્વદેશી રંગ પણ ઠીક કરવામાં આવે છે. આમ ખૂણેખાંચરે વગરમૂડીએ પણ આ સાહસ ચાલી રહેલું છે.

સ્વદેશી ભંડારને ચેતવણી

ખાદી ભંડાર ખોલવામાં પાંચસેં રૂપીયા ભાગ્યે જ જોઇયે. તેમાં એક જ માણસ મહેનતુ હોય તો કામ ચલાવી શકે. પોતે જેટલો માલ રાખી શકે તેટલી જ નાની દુકાન રાખે. ખાદીની ઘરાકી દુકાનમાં જામે નહિ ત્યાં સુધી પોતે ફેરી કરી ખાદી વેચે. આ પ્રમાણે થોડી મૂડીથી ઘણા માણસો નભી શકે અને શુદ્ધ સ્વદેશીનો પ્રચાર થાય. પણ આ લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો મીલોનું કાપડ પહેરવાનું વ્રત લેનારને અને તેવા કાપડના ભંડાર કાઢનારને ચેતવવાનો છે. નીકળેલા ભંડાર બધે કરવાની જરૂર ભલે ન હો, પણ તેઓએ ધીમે ધીમે પોતાના ભંડારમાં ખાદી ભરી રાખવાની જરૂર છે. કાપડ ઉપરાંતની બીજી સ્વદેશી ચીજો રાખી મૂડી રોકવી હોય તો તેઓ ભલે રોકે, પણ મીલોનું કે મીલોના સૂતરનું હાથે વણેલું કાપડ એકઠું કરવામાં દેશને કશો લાભ નથી થતો એ ચોખ્ખું છે.

# નોંધ

## રેલમા થતી ચોરીઓ

રેલવે નોકરોની પ્રામાણિકતા

મારી ઉપર ગરીબ માણસની રાવો ચાલી આવે છે કે રેલમાં માલ મોકલનારાઓના માલની ચોરી પુષ્કળ થાય છે. કોઈ સુતર મોકલે છે તો તે ચોરાય છે. ફળની ચોરીનો પાર નથી. આમાં કોનો દોષ ? સરકારનો તો નહિ જ. આપણામાં પ્રામાણિકપણાનો શોખ નથી, અપ્રામાણિકપણાનો તિરસ્કાર નથી. મને ખબર નથી કે રેલવેના નોકરોમાં 'નવજીવન'નો પ્રચાર કેટલો છે. છતાં જેઓ વાંચે છે તેમને મારી વિનંતિ છે કે તેઓએ બીજાઓને આ લેખ વંચાવવો. રેલવેના કામદારો પ્રજાના નોકર છે એમ તેઓએ સમજવું જોઇયે. તેઓથી ચોરી કરાય જ નહિ. જો તેઓને પેટપૂરતો પગાર ન મળે તો તેમણે પગારના વધારાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇયે; પણ ચોરી તો ન જ કરાય.

રેલવેનાં યુનિયનો થયાં છે. તેના નેતાઓને હું સૂચવું છું કે જેટલી ફરજ તેઓની પગારો વિષે હકો મેળવવાની છે તેટલી જ માંહેનો સુધારો કરવાની છે. આપણે હકો જ માગશું ને આપણી ફરજ નહિ બજાવીયે તો મળેલા હકો ગુમાવશું. અહીં સૂક્ષ્મ પ્રામાણિકતાનો સવાલ નથી. સામાન્ય વ્યાવહારિક પ્રામાણિકતાથી પણ જો આપણે વંચિત રહીયે તો પ્રજાનો કારભાર જ ન ચાલે. રેલવેના કારભારીઓ પાસે એક સાદો વિચાર રજુ કરૂં છું. તમે પણ દેશની ચળવળમાં રસ લો છો, તમે પણ અંગ્રેજી રાજ્યના અન્યાયની સામે પોકાર કરો છો. તમે પ્રજાની ચોરી કરો તે અન્યાયની સામે પોકાર કોણ કરે ? અન્યાયીને ન્યાય માગવાનો હક હોય ? જેટલે દરજ્જે તમે અપ્રામાણિક રહો તેટલે દરજ્જે તમે અંગ્રેજી સત્તા વધારે બેસાડો છો, કેમકે લોકોને તમારો વિશ્વાસ નહિ રહે. ગમે તેવી તોપણ અંગ્રેજી વ્યવસ્થા સારી એમ તમે કહેવડાવશો. બીજાને તાબે રહેલી પ્રજા જ્યાં સુધી નીતિબળમાં તાબે રાખનારી પ્રજા કરતાં ન ચડે ત્યાં સુધી તાબામાંથી છૂટતી જ નથી. તેથી જો રેલના કારભારી પ્રજાનું ને પોતાનું ભલું ઈચ્છે તો તેમણે ચોરીરૂપી અનીતિમાંથી તો તુરત નીકળી જવાનો નિશ્ચય કરી લેવો જોઇયે.

---

# કલકત્તા કૉંગ્રેસનાં ભાષણ *

અસહકારને વધાવી લો

હું સારી પેઠે સમજું છું કે આ મહાન મેળાવડા સમક્ષ આ ઠરાવ મુકવાથી મારે માથે કેટલી બધી ગંભીર જવાબદારી આવી પડે છે જો તમે આ ઠરાવ મંજુર કરશો તો મારી પોતાની તેમજ તમારી મુશ્કેલીઓમાં કેટલો બધો વધારો થવાનો છે એ પણ હું સમજું

* કૉંગ્રેસમાં અસહકારનો ઠરાવ રજુ કરતાં આપેલું ભાષણ

છું. મારો ઠરાવ તમે મંજુર કરો તો એનો અર્થ એ જ થવાનો છે કે આજ સુધી પ્રજા પોતાના હક અને ઇજ્જતને જાળવવા સારૂ જે નીતિ અખત્યાર કરતી આવી તેને આપણે સારૂ બદલી રહ્યા છીયે. હું પૂરેપૂરૂં જાણું છું કે આપણા ઘણા આગેવાનો આની વિરુદ્ધ છે. આપણી માતૃભૂમિની સેવામાં હું આપી નથી શકયો તેટલાં વખત અને શક્તિ તેમણે આપ્યાં છે. ચાહે તે આપભોગે પણ સરકારની રાજ્યનીતિમાં ક્રાંતિ કરી મુકવા કહેનારી આ નીતિનો વિરોધ કરવો એ તેમને પોતાની ફરજ લાગે છે. આ બધું પૂરેપૂરૂં સમજીને હું તમારી સમક્ષ ઉભો છું. પરમેશ્વરથી ડરતો અને સ્વદેશ પ્રત્યેના ધર્મભાનથી પ્રેરાઇને હું આ ઠરાવ રજુ કરૂં છું, તેને તમે વધાવી લેશો એમ હું ઈચ્છું છું.

ગાંધીનો ખ્યાલ છોડી દેજો

હું માગી લઉં છું કે હું ગાંધી છું એ ખ્યાલ ઘડીને માટે તમે છોડી દેજો. હું મોટા 'મહાત્મા' છું અને જોહુકમી અમલ કરવો મને ગમે છે એવા મારા ઉપર આરોપ છે. હું હિંમતપૂર્વક કહું છું કે હું તમારી પાસે 'મહાત્મા' તરીકે નથી આવ્યો, તેમ જોહુકમી અમલ ચલાવવાની ઉમેદથી પણ નથી આવ્યો; હું તો મારા અનેક વર્ષોના આચરણમાં અસહકારનો મને જે અનુભવ થયો તે રજુ કરવા સારૂ તમારી આગળ ખડો થયો છું. હજારોની મેદનીવાળી સેંકડો સભાઓએ અસહકારનો સ્વીકાર કરેલો છે અને મુસલમાનોએ તો ૧લી ઑગસ્ટથી એને આચારમાં મુકવા લાયક સ્વરૂપ પણ આપી દીધું છે. ઠરાવેલા કાર્યક્રમમાંની ઘણીખરી બાબતો ઓછા કે વત્તા જોશ સાથે અમલમાં પણ મુકાતી જાય છે. હું ફરીથી તમારી પાસેથી માગી લઉં છું કે તમે આ મહત્ત્વના પ્રશ્નમાં માણસ કોણ છે તે સામું ન જોશો, અને ધીરજ અને શાન્તિથી તેના ઉપર તમારો નિર્ણય બાંધજો.

સહનશક્તિની તાલીમ

વળી આ ઠરાવ મંજુર કર્યો એટલે તમે છૂટયા એમ નથી. દરેક જણે ઠરાવની જે જે કલમ પોતાને લાગુ પડતી હોય તેટલા પ્રમાણમાં લાગલો જ તેનો અમલ શરૂ કરી દેવો પડવાનો. મારી વિનંતિ છે કે તમે ધીરજ રાખીને મારૂં બોલ્યું સાંભળજો. તાળીઓ પણ પાડશો નહિ કે હુરીયોયે કરશો નહિ. મારે પોતાને માટે તો એમ કરો તોયે મને બહુ લાગવાનું નથી. પણ તાળીઓથી વિચારનો પ્રવાહ અટકે છે અને તાળીઓ અને હુરીયોથી બોલનાર અને સાંભળનાર વચ્ચે સંધાયેલો તાર તૂટે છે. માટે તમારૂં પોતાનું વલણ ગમે તે હોય, છતાં એકે વકતાને તમે હુરીયો કરીને બેસાડી નહિ દેજો. અસહકાર એ તો તાલીમ અને આપભોગની સાધના રૂપે કલ્પાયેલો છે, અને વિરુદ્ધ પક્ષના મત ધીરજ અને શાન્તિથી સમજી લેવા એ અસહકારનું લક્ષણ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ જેટલા વિરુદ્ધ વિચારો પણ અરસપરસ નભાવી લેવાની વૃત્તિ જ્યાં સુધી આપણે કેળવશું નહિ ત્યાં સુધી અસહકાર અસંભવિત છે. ક્રોધની વરાળો નીકળતાં વાતાવરણમાં અસહકાર ન જ નભી શકે. ક્રોધને દાબી દેવો એટલી એક અગત્યની વાત હું કડવા અનુભવોથી ૩૦ વરસમાં શીખ્યો છું. દાબી રાખેલી ઉષ્ણતામાંથી જેમ શકિત પેદા થાય છે તેમ સંયમમાં રાખેલ ક્રોધમાંથી પણ એવું બળ પેદા કરી શકાય કે જે સારા જગતને હચમચાવી નાંખે. કૉંગ્રેસમાં આવનારાઓને એક જ સેનાના સૈનિક મિત્ર તરીકે હું પૂછું છું કે આપણી વચ્ચે પરસ્પર સહનશકિત કેળવીયે અને એકબીજાના

મત ગમે તેટલા વિરોધી હોય તોપણ તે નભાવી લેતાં શીખીયે તેના કરતાં વધુ સારી તાલીમ બીજી કઈ હોઇ શકે ?

કૉંગ્રેસ અને અલ્પમતી

મને કહેવામાં આવે છે કે મારો ઠરાવ રજુ કરીને હું મોટું ભંગાણ પાડવા બેઠો છું, મારા ઠરાવથી હું દેશના રાજ્યપ્રકરણી જીવનમાં ફાટ પાડી રહ્યો છું. કૉંગ્રેસ એ કંઇ અમુક પક્ષની સંસ્થા નથી. દરેક મતમતાંતરને માટે કૉંગ્રેસનો માંચડો ખુલ્લો હોવો જોઇયે. પોતાના પક્ષની સંખ્યા નાની છે એટલા માટે કોઇએ કૉંગ્રેસ છોડી જવાની જરૂર નથી. તેમણે વખત જતાં દેશને પોતાનો મત રૂચતો કરાવીને પોતાની જ બહુમતી કરી લેવાની આશા રાખવી જોઇયે. કૉંગ્રેસે વખોડી કાઢેલી કોઈ પણ નીતિને કૉંગ્રેસને નામે કોઇ અખત્યાર કરી ન શકે. તમે મારી પોતાની રીતને નાપસંદ કરશો તો હું કંઇ કૉંગ્રેસ છોડીને ચાલ્યો નથી જવાનો. આજ મારા વિચારોની અલ્પમતી હશે તો તે બદલાઇ બહુમતી થાય ત્યા સુધી હું કૉંગ્રેસને સમજાવતો જ રહેવાનો.

એક જ ઉપાય અસહકાર

ખિલાફતને અન્યાય થયો છે એ વિષે તો બે મત છે જ નહિ. ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે તે આપીને પણ જો મુસલમાનો પોતાની લાજ આજે જાળવશે નહિ તો તેઓ માનઆબરૂ સાથે રહી શકવાના નથી અને પોતાના હઝરત પયગમ્બરનો ધર્મ પાળી શકવાના નથી.

પંજાબ ઉપર સીતમ ગુજર્યો છે; અને જે દહાડે એક પણ પંજાબીને પેટે ચાલવું પડયું તે દહાડે આખું હિન્દુસ્તાન પેટે ચાલ્યું એમ માનજો. જો આપણે હિન્દના નામને લજાવવા ન માગતા હોઇયે તો આ નામોશીને ધોઈ કાઢયે જ આપણો છૂટકો રહ્યો. આ બે સીતમોની દાદ મેળવવા મહિનાઓ થયાં આપણે મથી રહ્યા છીયે, પણ હજુ બ્રિટિશ સરકારને આપણે વાળી શકયા નથી. પ્રજા અત્યાર સુધી આટઆટલું કર્યા પછી—આટઆટલો જુસ્સો અને લાગણી બતાવ્યા પછી માત્ર પોતાની ક્રોધની લાગણીઓનું પોકળ પ્રદર્શન કરીને જ બેસી રહેવાનું પસંદ કરશે ? પ્રમુખ સાહેબે પોતાના પ્રારંભિક ભાષણમાં પંજાબના સીતમોનું જે દિગ્દર્શન કરાવ્યું એનાથી વધુ તાદૃશ વિવેચન તમે કદી સાંભળેલું ? આવી હાલતમાં નાખુશ અધિકારીઓને ન્યાય કરવાની ફરજ પાડયા વિના, ખુનથી ખરડાયેલા તેમના હાથોની ગમે તેવી ભારે મહેરબાની પણ સ્વીકારવા પહેલાં તેમના દિલનો પશ્ચાત્તાપ જોયા વિના, કૉંગ્રેસને આ બાબતમાં દાદ મેળવવાનો, પોતાનું નામ અને પોતાની ઇજ્જત જાળવવાનો બીજો રસ્તો જ કયો છે ?

અસહકારની સર્વોત્તમ યોજના

કેવળ આ જ કારણથી હું મારી અસહકારની યોજના તમારી સમક્ષ મુકી રહ્યો છું અને તમને આગ્રહ કરી રહ્યો છું કે બીજી કોઈ પણ યોજનાને એની અવેજીમાં તમે સ્વીકારતા ના. મારી યોજનાનો મને આગ્રહ છે એટલા માટે હું તમને આમ નથી કહેતો. મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે ખૂબ વિચાર કરી જોતાં મારી યોજનાના કરતાં બીજી યોજના તમને ચઢીયાતી ન લાગે તો તમે એને નામંજુર કરજો. આ યોજનાને પ્રજા તરફથી

પૂરતા પ્રમાણમાં ટેકો મળ્યો છે એવો હું દાવો કરૂં છું અને તેનો અમલ કરો તો તમે એક જ વરસમાં સ્વરાજ્ય મેળવી શકો એ તમને ફરીથી કહેવાની હું હિમ્મત કરૂં છું. આ ગંજાવર સમાજ આ ઠરાવને માત્ર પસાર કરે એટલું બસ નથી, પણ દિનપ્રતિદિન વધુ વધુ જોસપૂર્વક પ્રજા તેને અમલમાં મુકે ત્યારે જ એ ફળદાયી નીવડે તેમ છે. આ અમલી કાર્યક્રમ દેશની અત્યારની સ્થિતિને પૂરેપૂરી લક્ષમાં લઇને જ ગોઠવવામાં આવ્યો છે.

આપભોગ અને તાલીમની કેળવણી

અસહકાર સિવાય બીજો એક માર્ગ પ્રજા સમક્ષ હતો, અને તે તલવાર ખેંચવાનો. પણ હિન્દની પાસે અત્યારે તલવાર નથી. જો તેની પાસે તલવાર હોત તો હું જાણું છું કે તેણે અસહકારની આ સલાહને કાન સરખોયે ન દીધો હોત. પણ હું તો તમને એ જણાવી દેવા ઇચ્છું છું કે ખુનામરકીને રસ્તે નાખુશ રાજ્યકર્તાઓના હાથથી ન્યાય પડાવવા ઈચ્છતા હશો તો તે માર્ગે પણ આ અસહકારના કાર્યક્રમમાં જરૂરી એવી તાલીમ અને આપભોગ એ બે વસ્તુઓ વગર તમારૂં ચાલવાનું નથી. બેતાલ ભેજાંવાળા બહારવટીઆઓએ લડાઇ જીતેલી મેં આજ લગી નથી સાંભળી; પણ પોતપોતાનું નાકું સાચવી રહીને માથું હાથમાં લઇને મરવાવાળા કવાયતી લશ્કરે લડાઇઓ જીતેલી મેં તેમ તમે પણ જોઇ છે. તમારે બ્રિટિશ સરકારને, અંગ્રેજી પ્રજાને કે યૂરોપની સામટી પ્રજાઓને એક વખતનો પૂરો ફડચો કરી નાખનારી લડાઈ આપવી હોય તો આપણે તાલીમ અને આપભોગને કેળવવાં જ પડવાનાં. એ તાલીમ અને આપભોગની સ્થિતિએ પ્રજાને ચડેલી જોવા હું ઉત્સુક છું, એ સ્થિતિ જોવા હું ઉતાવળો થયો છું. બુદ્ધિબળમાં આપણે પછાત નથી. પણ હું જોઉં છું કે રાષ્ટ્રીય પાયા પર હજુ આપણામાં આપભોગ અને તાલીમ નથી આવ્યાં. કૌટુમ્બિક ક્ષેત્રમાં તો દુનિયાની બીજી કોઇ પ્રજાએ નથી કેળવ્યાં એટલાં તાલીમ અને આપભોગ આપણે કેળવ્યાં છે. એ જ વૃત્તિને રાષ્ટ્રીય વહેવારમાં પણ દાખવવાને અત્યારે હું તમને વીનવી રહ્યો છું.

ફતેહના મૂળાક્ષર

હું હિન્દના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એ વાતનો પત્તો મેળવવા ફરી રહ્યો છું કે પ્રજામાં ખરો પ્રજાકીય જુસ્સો આવ્યો છે કે નહિ, પ્રજા રાષ્ટ્રની વેદી ઉપર પોતાના ધન, પોતાનાં સ્ત્રીપુત્ર અને પોતાના સર્વસ્વનું બલિદાન આપવા તૈયાર છે કે નહિ. અને જો પ્રજા કશું બાકી રાખ્યા વગર પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવા આજે તૈયાર હોય તો આ જ ક્ષણે સ્વરાજ હું તમારા હાથમાં મુકાવી દેવડાવવા તૈયાર છું. આટલો આપભોગ આપવા પ્રજા તૈયાર છે? ખુશી છે? શક્તિમાન છે? માનચાંદવાળા પોતાના ખિતાબો અને માનના હોદ્દાઓ છોડી દેવા તૈયાર છે? માબાપો દેશની લડત લડવા ખાતર પોતાના છોકરાઓની પુસ્તકી કેળવણી બૂડાડવા તૈયાર છે? હું તો કહું છું કે જે શાળાઓ અને કૉલેજો સરકાર માટે કારકુનો કાઢવાનાં કારખાનાં માત્ર છે તેમાં છોકરાઓ ન મોકલવાથી આપણે છોકરાઓની કેળવણી ડૂબાવીયે છીયે એમ જ્યાં સુધી આપણે માનતા હોઇશું ત્યાં સુધી સ્વરાજ આપણાથી સેંકડો ગાઉ દૂર છે. બીજી પ્રજાના હાથ હેઠળ પડેલી કોઇ પણ પ્રજા એક હાથે એની મહેરબાનીનો સ્વીકાર કરતી જાય અને બીજી બાજુ રાજ્યકર્તા પ્રજા તેને માથે જે બોજા અને જોખમદારી નાખે તેને ફગાવતી જાય એ ન બની શકે. વિજેતાઓના તરફથી

આવતી કોઇ પણ મહેરબાનીની જીતાયેલી પ્રજાના કલ્યાણની ખાતર નહિ પણ રાજ્યકર્તાઓના જ લાભની ખાતર હોય છે, એ વાત જે ક્ષણે કોઇ પણ પરાધીન પ્રજાને સૂઝી આવે છે તે જ ક્ષણથી એ પ્રજા રાજ્યકર્તાઓને દરેક જાતની મરજીયાત મદદ આપવી બંધ કરે છે અને તેવી મદદ આપવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે. આપણી સ્વાતંત્ર્યની લડતની ફતેહના આ મૂળાક્ષર છે. પછી તે સ્વાતંત્ર્ય સામ્રાજ્યની અંદરનું હોય કે બહારનું.

ઇજ્જત આબરૂને ખાતર

મારા દેશબન્ધુઓ મારી આ વાત બરાબર સમજી લે એમ હું ઇચ્છું છું; અને આ વાત તેમને ગળે જો ન ઉતરતી હોય તો મારા ઠરાવને નામંજુર કરવો એ જ તેમની ફરજ થશે. હિન્દુમુસલમાન વચ્ચેની ખરી એકતાને હું બ્રિટિશ જોડેના સબંધના કરતાં હજારો દરજ્જે વધુ કિમતી ગણું છું અને એ સંબંધ તથા હિન્દુમુસલમાન એકતા એ બે વચ્ચેથી કોઇ પણ એક જ પસંદ કરવાનું મારે ભાગ આવે તો હું હિન્દુમુસલમાન એકતાને જ પસંદ કરૂં અને બ્રિટિશ સંબંધને જતો કરૂં. તે જ પ્રમાણે એક બાજુ પંજાબની અને તેથી આખા હિન્દની ઇજ્જત, અને બીજી બાજુ હિન્દમાં અમુક વખત પૂરતી અંધાધુંધી, છોકરાઓની કેળવણીની ધૂળધાણ, અદાલતોની અને ધારાસભાઓની બંધી, બ્રિટિશ સંબંધનો ત્યાગ, એ બે વચ્ચે પસંદગી કરવાનું આવે તોપણ હું પંજાબ અને હિન્દનું માન અને તેની સાથે આવનારાં અંધાધુંધી, શાળાઓ, અદાલતો વગેરેની બંધી અને એ જોડે આવનારી બધી અવ્યવસ્થાને જ રજ પણ આનાકાની કર્યા વગર વધુ વ્હાલાં કરૂં. તમારાં અંતર પણ તેટલાં જ બળતાં હોય, તમે પણ ઇસ્લામી ઈજ્જત અક્ષત રાખવા મારા જેટલા જ ઉત્સુક હો, પંજાબની આબરૂ નિષ્કલંક કરવા તડફડતા હો, તો વગરસંકોચે આ ઠરાવ તમારે મંજુર કરવો ઘટે.

ધારાસભાનો બહિષ્કાર

પણ આટલુંયે બસ નથી. મૂળ મુદ્દાની વાત ઉપર તો હજુ હું નથી આવ્યો. તે વાત એ જ કે ધારાસભાઓનો ઉમેદવારોએ તથા મત આપનારાઓએ સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવો. આ જ અત્યારે મુદ્દાનો પ્રશ્ન થઇ પડયો છે, અને બીજી નાનીમોટી બાબતોમાં માંડવાળ થશે તોપણ આ સભાના મતમાં જો તડો પડવાનાં હશે તો તે આ જ પ્રશ્નની બાબતમાં પડશે એ હું જાણું છું. ધારાસભાઓ મારફત સ્વરાજ મેળવાશે કે ધારાસભાનો ત્યાગ કરીને? ધારાસભાઓ દ્વારા સ્વરાજ મેળવવાની વાતમાં પ્રજાની શ્રદ્ધા છે ખરી? આ બાબતમાં અત્યારે હું વધુ દલીલ નહિ કરૂં. ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર ન કરવાની તરફેણમાં જે જે દલીલો રજુ થશે તેનો જવાબ હું પાછળથી આપીશ. હાલ તો એટલું જ કહીશ કે જો બ્રિટિશ સરકાર અને તેના અત્યારના અમલદારો ઉપરનો આપણો વિશ્વાસ તદ્દન ઉડી ગયો હોય, જો આપણે માનતા હોઇએ કે બ્રિટિશ સરકારને તેનાં દુષ્કૃત્યોને માટે કોઇ પણ જાતનો પશ્ચાત્તાપ નથી થયો, તો આ સુધારાઓ મારફત અંતે સ્વરાજ્ય મળશે એમ તમે માની શકો જ કેમ?

વિદેશી માલનો બહિષ્કાર

પ્રજા વિદેશી માલનો બહિષ્કાર કરે એમ હું અવશ્ય ઇચ્છું છું, પણ અત્યારે તે ન બની શકે તેવી વાત છે એ પણ હું જાણું છું. જ્યાં સુધી સોયોટાંકણીઓને સારૂ પણ આપણે પરદેશના મ્હોં સામું જોવું પડે છે ત્યાં સુધી વિદેશી માલનો બહિષ્કાર અશકય છે. પણ જો

તમે મુકામે પહોંચવાને અધીરા થયા હો અને ગમે તે ભોગ આપવા તૈયાર હો, તો હું કબૂલ કરૂં છું કે પરદેશી માલનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરી બતાવીને આખ મીંચીને ઉઘાડો એટલી વારમાં હિન્દ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવી લઇ શકે તેમ છે. આથી આ ઠરાવમાં ઉમેરેલો સુધારો વગરઆનાકાનીએ મેં સ્વીકાર્યો. એ મારા મૂળ ઠરાવની સુંદરતાને જરા બગાડે છે એટલું જ. મારા નમ્ર અભિપ્રાય મુજબ ઠરાવમાંના બહિષ્કારને લગતા એ શબ્દો કાર્યક્રમના સમતોલપણાને જરૂર બગાડે છે. પણ અહીં હું સંધાડે ઉતારેલા કાર્યક્રમની વકીલાત કરવા નથી ઉભો. મારે તો પ્રજાની આગળ વહેવારૂ કાર્યક્રમ મુકવો છે. અને હું સ્હેજે કબૂલ કરૂં છું કે વિદેશી માલનો બહિષ્કાર જો આપણાથી થઈ શકે તો એ જોરાવર વસ્તુ છે. આવો બહિષ્કાર અને સ્વરાજ બન્ને તમને પસંદ હોય તો તે ઠરાવના છેલ્લા પૅરેગ્રાફમાં છે.

*મહેનતથી ઘડેલો કાર્યક્રમ*

અંતમાં હું તમને આ બાબત ખૂબ ઉંડો વિચાર કરીને મત આપવા અને મારા તરફનો અંગત ખ્યાલ તદ્દન છોડી દેવા વીનવું છું. મેં દેશની સેવાઓ બજાવી હોય તેના ખ્યાલને પણ તમે વચ્ચે આવવા દેશો નહિ. એની કિંમત અહીં ન હોય. હું પ્રજા આગળ મૂકું તે કાર્યક્રમ ભૂલ વગરનો જ હોય એવો મારો લેશ દાવો નથી. હું એટલો જ દાવો કરૂં છું કે મેં આ કાર્યક્રમ તૈયાર કરવા પાછળ ઘણી જ મહેનત ઉઠાવી છે, અત્યંત વિચાર કર્યો છે અને વહેવારૂ હોય તેવો જ તે કાર્યક્રમ ઘડવાનો નિશ્ચય મેં કાયમ રાખ્યો છે. આ બે વાતો તો તમે ગણતરીમાં જરૂર લેજો. તમારી પાસે કામ કરનારૂં મંડળ પણ તૈયાર છે. અત્યારે આ ધોરણ ઠરાવતી વેળાએ જ હાલ ભલે વિચાર પૂરતા જ હોય, પણ મારા કાર્યક્રમને પ્રત્યક્ષ કબૂલ કરનારા હજારો અનુયાયીઓ તમારી જોડે ઉભા છે.

### ઉપલા ઠરાવ સામે રજુ કરવામાં આવેલા વાંધાઓનો જવાબ

*વહેવારૂ કાર્યક્રમ*

ઠરાવ સામે રજુ કરવામાં આવેલા વાંધાઓનો જવાબ આપવાનો મારો ધર્મ છે. ભાઇ જમનાદાસને તમે ન સાંભળી લીધા એ જોઇ હું બહુ દિલગીર થયો છું.

બધા વાંધા મેં ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા, પણ તે મારે ગળે નથી ઉતરી શકયા. મિ. ઝીણા અને દાસ કહે છે કે મારો કાર્યક્રમ અવહેવારૂ છે. હું તો કહું છું કે એમાંનો કોઇ પણ ભાગ આ જ આ ઘડીએ અમલમાં મુકી શકાય તેમ છે. વળી નિશાળો અને વકીલાતો બંધ કરવાની બાબતમાં 'રફતે રફતે' શબ્દ ઉમેરવામાં આવ્યો છે એ કંઇ આ યોજનાનું અવહેવારૂપણું પૂરવાર નથી કરતો. એ આપણી દુર્બળતાનો અવશ્ય સૂચક છે. પ્રજામાં જેટલી ધગશ આવી હશે અને કામ કરનારાઓ જેટલે અંશે આ કાર્યક્રમ સફળ કરવા લોહીનું પાણી કરશે તેટલે દરજ્જે એ દીસી આવશે. બાકી અસહકાર–સમિતિ જ્યાં સુધી હયાત છે ત્યાં સુધી તો એ આવી અને બીજી અનેક કલમોવાળો કાર્યક્રમ પ્રજા આગળ મુકયાં જ કરશે. મારા દોઢ જ મહિનાના અનુભવથી મારી ખાત્રી થઇ છે કે પ્રજામાં પૂરતી લાગણી છે અને આ કાર્યક્રમ અમલમાં મુકવા લોકો તૈયાર છે.

**એથી ઉલટું પરદેશી માલનો બહિષ્કાર ખરેખર અશકય છે એ કલ્પનામાં બરાબર હોય તોપણ પ્રજા ચાહે તો આજે જ અમલમાં મુકી શકે એવો વહેવારૂ કાર્યક્રમ જ પ્રજા સમક્ષ મુકવા હું ઉત્સુક છું.**

યુદ્ધકાળમાં નિશાળો અને અદાલતો

એક વાત ચોખ્ખી કરવા હું ખાસ ઉત્સુક છું. જો તમે અસહકારનો કાર્યક્રમ મંજુર કરો તો આવતી કાલથી જ છોકરાંઓને નિશાળમાંથી ઉઠાડી લેવાનું અને વકીલાત બંધ કરવાનું તમારે માથે છે એ ધ્યાનમાં રાખજો. જો તુરત તેમ કરવા તૈયાર ન હો તો જ 'રફતે રફતે' વિશેષણ તમને વિચાર કરવાનો વખત લેવા પૂરતી છૂટ આપે છે. આ તો પાયા વગર ઘર બાંધવા વાળી વાત છે. છોકરાંઓને કેળવણી આપ્યા વગર સુંદર મકાન તો શું પણ ઘાસનું ઝુંપડું પણ હું ન ઉભું કરી શકું. પણ પ્રજા એકવાર લડાઇમાં ઉતરી—પછી તે લોહીવાળી હોય કે વગરલોહીની—એટલે તત્કાળ એની નિશાળો અને અદાલતો બંધ જ પડવી જોઇયે. મેં બે લડાઇઓ જાતે નિહાળી છે. ત્યાં તો લાગલી જ અદાલતો બંધ પડેલી મેં જોઇ, કારણ લોકોને પોતાના ખાનગી કજીઆનો વિચાર કરવા ફુરસદ ન રહી; અને નિશાળો બંધ પડી, કારણ માબાપોએ જોયું કે એવા આપત્કાળની વખતે તેમનાં છોકરાંઓને માટે ઉંચામા ઉંચી કેળવણી એ જ હતી કે તેમણે નિશાળે જતું અટકવું. આ બે બાબતો જ આપણી લાગણી અને ધગશની કસોટી છે.

બ્રિટિશ રાષ્ટ્રને નોટીસ

બ્રિટિશ રાષ્ટ્રને અગાઉ નોટીસ આપ્યા વગર અસહકારમાં સ્વરાજની માગણી ભેળવ્યા સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે; પણ મારા ઠરાવમાં સ્વરાજની સ્વતંત્ર માગણી નથી કરવામાં આવી. થયા તેવા જુલમો ફરી ન થવા પામે તે માટે સ્વરાજ સાધનરૂપે જરૂરી છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે; અને પાલબાબુની સૂચનામાં પણ મીશન વિલાયત રહ્યું કામ કરે તે દરમિયાન અમુક બાબતોનો આવતી કાલથી જ અમલ અને બીજીની તૈયારી કરવાનું તો છે જ. તો પછી એને જ નોટીસની મુદત માની લેવામાં શો વાંધો?

ધારાસભા અને વિરોધનીતિ

ધારાસભાઓના બહિષ્કારની બાબતમાં તો આટઆટલી ચર્ચા વચ્ચે એક પણ વજુદવાળી દલીલ મેં ન સાંભળી. ૩૫ વર્ષમાં ધારાસભાઓ મારફત આપણે કંઇક કરી શક્યા છીયે એટલો એક જ મુદ્દો સૌને મ્હોડે મેં સાંભળ્યો, જે મને કબૂલ છે; અને આપણી બહુમતી થાય એટલે ત્યાં રહીને આપણે વધુ ત્રાસ આપી શકીયે અને સરકારને ઉભા પણ રાખી દઇ શકીયે એ પણ મને માન્ય છે. પણ ઇંગ્લંડના ઈતિહાસના અભ્યાસી તરીકે હું જોઇ શકયો છું અને વિલાયતમાં એ વાત અત્યારે સિદ્ધાન્ત રૂપે મનાય છે કે હરકોઇ સંસ્થા વિરોધમાંથી ઉલટું પોષણ મેળવે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે.

ધારાસભા અને લોકમાન્ય

સરકાર આજે નૅશનાલિસ્ટોને ધારાસભા બહાર રહેલા જોવા નથી માગતી. હું ચોક્કસ માનું છું કે ધારાસભામાં જવા કરતાં ધારાસભાની બહાર રહીને જ વધુ દેશસેવા થઇ શકે છે. હિન્દના એકપૂરા લોકમાન્ય ધારાસભાની બહાર રહ્યા તેથી જ આવડી અલૌકિક લોકસેવા કરી શક્યા. એ ધારાસભામાં ગયા હોત તો કરોડો હિન્દીઓ ઉપર આવી જાદુઇ અસર ચલાવી શકત ખરા? અસહકાર વિષે તેમનો મત તમારી આગળ રજુ કરવામાં આવ્યો છે; પણ તેની સાથેની બીજી વાત તમને નથી કહેવામાં આવી, તે મારે કહેવી રહી. તેમના મરણ અગાઉ પંદર દિવસ પર હું તથા ભાઇ શૌકતઅલી તેમને મળવા ગયા ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે 'હું પોતે એવા મતનો છું કે ધારાસભામાં જઇને જરૂર પડે ત્યાં સરકારને હરકત

કરવી અને જરૂર પડે ત્યાં સહકાર કરવો એ બહેતર છે,' પણ ભાઇ શૌકતઅલીએ તેમને પૂછયું કે 'આપે દિલ્હીમાં મુસલમાનોને વચન આપેલું તેનું શું?' લોકમાન્યે જવાબ આપ્યો કે 'અલબત્ત, જો મુસલમાનો કરશે'—અને આ શબ્દો કેવળ ધારાસભાના બહિષ્કાર પૂરતા જ નહોતા—'તો હું તમને મારો કોલ આપું છું કે મારો પક્ષ તમારી જોડે જ રહેશે.'

**પશ્ચાત્તાપ ક્યાં છે?**

અને આ ધારાસભાઓ શું છે? શું તમે એમ માનો છો કે ત્યાં જવાથી અને જઇને ચર્ચા કરવાથી તમે બ્રિટિશ પ્રધાનો ઉપર અસર કરી તુર્કી જોડેની શરતો ફેરવાવી શકવાના છો અથવા પંજાબને માટે પશ્ચાત્તાપ કરાવી શકવાના છો? માલવીયાજી કહે છે કે કૉંગ્રેસ કમિટીની ઘણીખરી માગણીઓ હવે જલદી જ પૂરી પડશે, કારણ જુલમમાં ભાગ લેનારા ઘણાખરા વડા અમલદારો ચાલ્યા ગયા છે અગર જવાના છે, અને ખુદ વાઈસરાય પણ ઉનાળો આવતાં જશે. હું માનપૂર્વક જણાવું છું કે મેં પોતે તો આટલું જ કરાવવા રિપોર્ટમાં કલમ નથી વાપરી. મેં તો આ વિષે ચર્ચા થઇ ત્યારે એ જ વાત પર ભાર મુકયો હતો કે અમલદારોને તેમની નાલાયકી અને જુલમાટની દૃષ્ટિએ જ બરતરફ કરવામાં આવે, તેમની મુદ્દત પૂરી થયે નહિ; અને વાઇસરાયને પણ તે તેની મુદ્દત પૂરી થયા અગાઉ રાજીનામું ન આપે તો રિટાયર થવાની ફરજ પાડવામાં આવે. મુદ્દત પૂરી થયે તો વાઇસરાય શું કે બીજા અમલદારો શું, કયારે જાય છે એ લઇને મારે શું કરવું છે? મારે તેમની પાસે પશ્ચાત્તાપ કરાવવો છે, તેમનાં અંતઃકરણ બદલવાં છે; અને તેમાંનું કશું તો હું નથી જ જોતો. એવી સ્થિતિની અમૃતસર કૉંગ્રેસ વેળાએ મેં ઉમેદ રાખી હતી તેથી જ સરકાર જોડે સહકાર કરવાની તરફેણમાં મેં કૉંગ્રેસને તે વેળાએ એટલો બધો આગ્રહ કર્યો હતો. પણ પાછળથી મારી આંખો ઉઘડી અને દુઃખી અંતઃકરણે મેં જોયું કે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે કે હિન્દી સરકારે કોઇએ મૂળથી જ કદી હિન્દનું ભલું ઈચ્છયું નથી. પશ્ચાત્તાપ કરવાને બદલે તમને ઉલટું દેખાડી દેવામાં આવ્યું કે બ્રિટિશ રાજ્ય હેઠળ જો તમારે રહેવું હશે તો જુલમ અને ત્રાસની આણ તમારે માની લેવી પડશે. આટલા માટે જ હું આ જાલીમોની ટોળીને અત્યારની અદાલતોની અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ન સ્થાપી શકું તો મારાં છોકરાંઓના શિક્ષણની સુદ્ધાં ભેટ ચડાવવા ઈચ્છું છું.

**જાલીમોની ટોળીને ભેટ**

પણ એવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ પ્રથમ સ્થપાય અને પછી આપણાં છોકરાંઓને આપણે શાળામાંથી ઉઠાડીયે એવી રાહ જોવાની હું ચોખ્ખી ના પાડું છું. જરૂર ઉભી થશે એટલે સાધનો એની મેળે ઉભાં થશે. આપણાં છોકરાંઓ શાળા બહાર નીકળશે એટલે આપણા માલવીયાજી જ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ માટે ફંડ ઉઘરાવવા ફરતા થઇ જશે. હું હિન્દીઓને જ્ઞાનવગરના રાખવા નથી માગતો. દરેક હિન્દી રીતસર કેળવાય, પોતાના રાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠા સમજતો થાય અને પોતાને ગુલામ બનાવનારી કેળવણી લેવા ઈનકાર કરે એમ હું ઈચ્છું છું.

**ધારાસભા-બહિષ્કારના બીજા લાભ**

બે જ બાબતો છેલ્લા દહી લઇશ. પ્રજા ઝીણા ભેદ નથી સમજી શકતી. એને તો એમ જ લાગે છે કે પ્રજા સરકારની જોડે સહકાર કરવા ઇનકાર કરતી હોય ત્યાં નવી ધારાસભા રૂપે ભૂલથી પ્રજાના પ્રતિનિધિ મનાતા મંડળમાં તો અસહકાર સૌ પહેલાં દેખાઇ આવવો

જોઇયે. અને તેમ થતાં સરકારની આંખો જરૂર ઉઘડી જશે. વાત તો એમ છે કે ધારાસભામાં જવાની ના પાડનારા ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર કરીને કંઇ બેસી રહેશે નહિ, પણ દેશના એકથી બીજા છેડા સુધી ફરીને સરકારની નહિ પણ લોકોની નજરે એકેએક પ્રજાકીય દુઃખ લાવશે અને કૉંગ્રેસ પણ દર વર્ષે એ દુઃખોને જાહેર કર્યા કરશે; જેથી એ બધાં દુઃખોનું જોશ આ મહાપ્રજામાં તે દૂર કરવાની અસાધારણ ધગશ આણે અને તેના મહાક્રોધનો સંયમ કરી તેને અદમ્ય કાર્યશકિતના રૂપમાં ફેરવી નાંખે.

મુસલમાનોનો અડગ નિશ્ચય

ધ્યાન રાખજો કે મુસ્લીમ લીગ તો ધારાસભાઓનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર પોકારી ચુકી છે. આપણો ચોથો ભાગ એકમેર ખેંચે અને ત્રણ ભાગ એથી તદ્દન ઉલટી દિશાએ ખેંચે એ શું સારૂં છે ? બન્ને સ્વતંત્ર છતાં એક જ દિશાએ ખેંચતા હોત તો જુદી વાત હતી. દરેક મુસલમાન ધારાસભાનો બહિષ્કાર કરે તો હિન્દુઓ ધારાસભામાં રહીને અડચણ કરવાની નીતિ અખત્યાર કરીને કશો લાભ ઉઠાવી શકે ખરા ? મુસલમાનો તો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ધારાસભામાં જઇ વફાદારીના સોગંદ લેવાને પાપ માને છે. અહીં વહેવારૂ મનાતી રાજનીતિના હિમાયતી આગેવાનોનું આ વાત તરફ હું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું. જો તમે એમ માનતા હો કે મુસલમાનોના ઠરાવ નામના જ છે તો મારી દલીલ અલબત્ત ભાંગી પડે છે. પણ જો તમે માનતા હો કે મુસલમાનો ઉંઘમાં વાત નથી કરતા, તેઓ થયેલા અન્યાયથી કકળી રહ્યા છે અને દિવસ જતા જાય છે તેમ તેમ એ અન્યાયની લાગણીઓ મોળી પડવાને કે ભૂલાઈ જવાને બદલે વધુ ને વધુ તીવ્ર થતી જવાની—તો તમે જોશો કે હિન્દુ મદદ કરે કે ન કરે તોપણ મુસલમાનો તો આગળ વધ્યે જ જવાના. એ જ બાબતનો નિર્ણય આ કૉંગ્રેસે કરવાનો છે. તેથી હું માનપૂર્વક જણાવું છું કે મેં વગરવિચાર્યે આ રસ્તો નથી પકડ્યો, વગરવિચાર્યે મારા જેવા એક સામાન્ય, એકાકી, ભૂલ કરનારા માણસે દેશના સારામાં સારા આગેવાનો સામે ઉભા રહેવાનું માથે નથી લીધું. એમાં જ હું તો ધર્મ જોઇ રહ્યો છું. હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે એકતા કરવી હોય, અને તે કાયમની કરવી હોય તો અત્યારે જ્યાં સુધી મુસલમાનો ખાનદાન રસ્તે, ખુનામરકી વગર, ગેરવ્યાજબી માગણીઓ ન કરતાં ન્યાયની માગણી કરી રહ્યા છે ત્યાં સુધી હિન્દુઓએ સંપૂર્ણ રીતે તેમની પડખે ઉભા રહ્યા વિના છૂટકો નથી.

અંગત સંબન્ધ વિ૦ અન્તકરણ

હું તમારો વધુ વખત નહિ રોકું. મેં વકીલ ન બનતાં નિષ્પક્ષપાતપણે દરેક દલીલ તમારી સમક્ષ મુકી છે. મેં તો પંચ તરીકે આ વસ્તુ તમારી પાસે મુકવા પ્રયત્ન કર્યો છે, તે માટે હું માલવીયાજીનો આભારી છું. એમને હું એટલા માનું છું કે એમને રીઝવવાની ખાતર હું પ્રાણ આપતાં પણ ન અચકાઉં. પણ ફરજ અને અંતઃકરણના અવાજની વાત આવી પડે ત્યારે તો એમના પ્રત્યેની મારી ફરજમાંથી પણ હું મુક્ત થાઉં છું અને એઓ પણ મને મુક્ત કરે છે; અને જો હું એમને માન આપતો છતો એમના મતથી જુદો એવો મારા અંતઃકરણને શુદ્ધ લાગે છે તે માર્ગ લઈ શકું છું, તો આ મંડપમાં મળેલાં સર્વ ભાઇબહેનોની પાસેથી પણ હું એ જ માગી લઉં છું કે મારા પોતાના વિષેનો કોઈ પણ

જાતનો ખ્યાલ તમારો મત બાંધવામાં બિલકુલ વચ્ચે ન આવવા દેતાં તમે આ ઠરાવ ઉપર તમારો મત આપજો. અંતે, જો તમે આ ઠરાવ મંજુર કરો તો તે ઉઘાડી આંખે કરજો. જો તમારામાંથી દરેક જણ દેશને માટે અને કાયમની હિન્દુમુસલમાન એકતાને માટે ઠરાવમાં સૂચવેલો આપભોગ આપવા તૈયાર અને શક્તિમાન હો, તો વગરઆનાકાનીએ આ ઠરાવ પસાર કરજો; ન હો તો તેટલી જ દૃઢતાપૂર્વક તેને નામંજૂર કરવાનું બળ બતાવજો.

---

તા. ૨૬-૯-૧૯૨૦

# ગુજરાતની ફરજ

ગુજરાત હવે શું કરશે એ સવાલ સ્હેજે ઉભો થાય છે. ગુજરાતે કૉંગ્રેસ થઈ તે પહેલાં જ ધારાસભાનો, નિશાળોનો અને અદાલતોનો બહિષ્કાર કરવાનો વિચાર કરી નાંખ્યો, તેને કૉંગ્રેસે બહાલ રાખ્યો; એટલે ગુજરાતની બેવડી ફરજ થઇ પડી. (ગુજરાતની બેવડી ફરજ)

છતાં ગુજરાતે હજુ કંઈ ભારે કામ કરી તો નથી નાખ્યું જોવામાં આવતું.

ધારાસભાનો બહિષ્કાર મોટે ભાગે થશે એમ ભાસે છે, પણ એટલેથી બસ તો નહિ જ ગણાય.

આપણે કેટલી નિશાળો ખાલી કરી? કેટલા વકીલોએ પોતાની વકીલાત બંધ કરી? કેટલાએ પરદેશી કાપડનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો? કેટલાએ હાથેથી કાંતવાનું ને હાથેથી વણવાનું શરૂ કર્યું અને કરાવ્યું?

આ સવાલ કંઇ જેવા તેવા નથી. એના જવાબ ઉપરથી આપણી કસોટી થવાની છે. આપણે પરિષદોમાં જઇને હાથ ઉંચા કરીયે તેથી સ્વરાજ મળવાનું નથી; તેથી પંજાબને ન્યાય મળવાનો નથી; તેથી ઇસ્લામનો માનભંગ અટકવાનો નથી.

વાઇસરાય સાહેબે પોતાના કાર્યથી વળી જણાવી આપ્યું છે કે ઇન્સાફની આશા આપણે રાખવાની નથી. અમલદારને ઠપકા અપાયા છે. હિન્દુસ્તાને ગુન્હેગાર અમલદારોને ઠપકા આપવાની જ માગણી નથી કરી, પણ તેઓને બરતરફી અને તેઓને યોગ્ય દંડ મળવાની માગણી કરી છે. આમાંનું કશું નથી થયું. (સહકાર કોની સાથે?)

ફીજીમાં અમૃતસરના જેવો ત્રાસ નિર્દોષ અને અપંગ હિન્દીઓ પર ગુજર્યો. ન્યુઝીલંડમાં જે ઉદ્ધતાઇ ચાલી રહી છે તેનો કિસ્સો ગુજરાતીઓએ વાંચ્યો હોવો જોઇયે. આફ્રિકામાં રહેલા હિન્દીઓના હકો ઉપર હુમલો ચાલી રહ્યો છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં છેતરીને હિન્દીઓને નસાડવામાં આવે છે. આવી રાજ્યનીતિ જ્યાં ચાલી રહી છે ત્યાં સહકાર શો?

આ રાજ્યનીતિ બદલવી, આપણે અંગ્રેજોના બરોબરીઆ થવું, સ્વમાન જાળવવું, દેશને કંગાલ થતો બચાવવો, આપણી સભ્યતા (જો કંઈ હોય તો) પ્રગટ કરવી, એ કર્તવ્ય આપણે વહોરી લીધું છે.

આ બધું આપણે મેળાવડાઓથી કે યાચનાથી કરી શકવાના નથી એવો કૉંગ્રેસે નિશ્ચય કર્યો. ગુજરાતીઓએ તે પહેલાં જ કર્યો.

ત્યારે આપણે આ કામ કઇ રીતે કરી શકીયે? 'અસહકારથી' એવો આપણે જવાબ આપ્યો. અંગ્રેજી રાજ્યનો અસહકાર એટલે આપણો સહકાર. આ કાર્ય સ્વાર્થત્યાગ, દૃઢતા, કાર્યદક્ષતા, યોજના, તાલીમ વગેરે વિના ન જ બની શકે.

અસહકારનું પહેલું પગથીઉં

આપણી કેળવણીને સારૂ, આપણા કજીઆ પતાવવા સારૂ, આપણા કાયદા સારૂ, આપણા પોષાક સારૂ, જો આપણે અંગ્રેજ સરકાર સામું જોઇને બેસી રહેવું પડે તો આપણે કઇ રીતે અસહકાર કરી શકીયે ?

અનીતિમાં ગુલતાન થયેલો બાપ તેનાં છોકરાંને કેળવણી આપતો હોય, તેમના કજીઆ પતાવતો હોય, તેઓને સારૂ ભવિષ્યના વર્તનનાં ધોરણો રચતો હોય, તે બાપનો અસહકાર ત્રણે વસ્તુઓ લેતાં છતાં છોકરાંઓ કરી શકે? અસહકારનું પહેલું જ પગથીઉં એ ત્રણે વસ્તુના ત્યાગથી જ શરૂ નથી થતું ? અને જ્યારે છોકરાં એકાએક આ બધી મહેરબાનીઓનો ત્યાગ કરે ત્યારે બાપના મન ઉપર કેવી અસર થાય ? બાપ તુરત પોતાનું આચરણ બદલી છોકરાંઓને મનાવવા નહિ જાય ?

પણ જો છોકરાં માને કે કેળવણીથી થતો લાભ ન જવા દેવાય, પોતાના કજીઆ બાપ પતાવે છે એ તો સરસ જ ગણાય, વળી ભવિષ્યને સારૂ ધારા તો એનાથી જ ઘડાય, આ બધી સગવડો છોડવામાં શો અસહકાર? તો છોકરાંઓ બાપની અનીતિ દૂર ન કરી શકે, એટલું જ નહિ, પણ તેનાં ભાગીદાર બની છેવટે પોતે જ અનીતિ કરતાં થઇ જાય.

તેમ જ સરકાર અને આપણા સંબંધને વિષે છે. નિશાળો ઇત્યાદિ સ્થૂળ લાભોની મધલાળે આપણે તહનામાં કરીયે તો આપણાથી સ્વારાજ દૂર દૂર જતું જશે; કેમકે આપણને એમ જ લાગશે કે નિશાળો, અદાલતો વગેરે તો સરકાર જ ચલાવી દે. જેમ હમેશાં ગાડીએ બેસનાર પોતાની ચાલવાની શક્તિ ખોઈ બેસે છે તેમ પરાધીનપણે કેળવણી ઇત્યાદિ લેનારો કદી સ્વાવલંબી ન થઈ શકે.

સ્વાલંબન અને સ્વતંત્રતા

આપણે આપણાં બાળકોને કેળવી શકીશું, આપણે આપણી તકરારો પતાવી શકીશું ત્યારે આપણામાં નવું જોર આવશે, ત્યારે આપણામાં સ્વતંત્રાનો ખ્યાલ આવશે.

આગ્રામાં હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે તકરાર થઇ. અંગ્રેજ અધિકારીઓએ કહ્યું, 'હવે તમારા મૌલાના શૌકતઅલી અને ગાંધીને બોલાવો.' એઓએ એમ કહી ઉપકાર કર્યો. મૌલાના કે ગાંધીને ત્યાં જવું જ ન પડ્યું; પણ દિલ્હીથી પ્રખ્યાત હકીમજી અજમલખાન અને બીજાઓ પહોંચી ગયા ને બન્ને કોમો વચ્ચે સુલેહ કરી આપી. સિપાહી અને અમલદારો વિના ચાલી શકે એમ પ્રજાને ખાત્રી થઈ. એટલે દરજ્જે પ્રજા ચડી, સ્વતંત્ર થઇ, સ્વરાજને સારૂ લાયક થઇ.

આમ જેમ જેમ પ્રજા પોતાના કારભાર પોતે ઉપાડતી જશે તેમ તેમ તે સ્વતન્ત્ર બનશે.

અસહકારનું રહસ્ય

અસહકારનું રહસ્ય જ એ છે કે પ્રજાને પોતાની શકિતનું જ્ઞાન કરાવવું. પ્રજાએ જાણવું કે તેની સમ્મતિ વિના, તેના સહકાર વિના રાજ્યતંત્ર ચાલતું જ નથી. એ સમજમાં સ્વરાજનું મૂળ રહેલું છે. લાલચથી, અજ્ઞાનથી કે ડરથી પ્રજા સહકાર કરી રહી છે ત્યાં લગી જ પ્રજા પરતન્ત્ર છે. માનઅકરામ ઇત્યાદિની લાલચથી પ્રજા છૂટે, સરકારે બનાવેલી શાળાઓમાંથી જ જ્ઞાન મળી શકે છે એવી જાતના અજ્ઞાનમાંથી છૂટે, અને સરકારના પશુબળના ભયમાંથી છૂટે, એટલે પ્રજા સ્વતંત્ર છે.

આવી સ્પષ્ટ વાત ગુજરાતીઓએ તુરત સમજી લેવી જોઇયે ને સૌએ પોતાનું કર્તવ્ય જાણી લેવું જોઇયે.

કામદારની ખોટ

મુખ્ય ખોટ કામદારની છે. જો પ્રામાણિક, વિશુદ્ધ, જાગૃત અને અસહકારના દરેક પગલાને વિષે અચલિત શ્રદ્ધાવાળા કામદારો મળી આવે તો પ્રજાને તયાર થતાં જરાયે વાર લાગે એમ નથી. તેથી અસહકારનો વિજય થવાને સારૂ પ્રથમ કાર્ય કામદારો શોધવાનું છે. તેવા કામદારોની ખામી હોવી ન જોઇયે. મારી ઉમેદ છે કે દરેક ગામમાં એવા કામદારો મળી આવશે.

---

# એક વિચિત્ર સરકયુલર

અસહકાર સામે બંદુકડી

કેળવણી ખાતા તરફથી એક યાદી નીકળી છે. તેનો તરજુમો નીચે પ્રમાણે છે:

" શિક્ષકો અને આ પ્રાંતના કેળવણી ખાતાના અમલદારોને કહેવું જોઇયે કે સામ્રાજ્યનો હેતુ બરોબર સમજાવવામાં અને સામ્રાજ્ય પશુબળ અને સિપાહીસત્તા ઉપર નભે છે એવો

ખ્યાલ દૂર કરવામાં તેઓએ મદદ કરવી જોઇયે. ઉદાર ભાવના અને એકબીજા વચ્ચે મિત્રતા અને લાગણી વધારવામાં, બધા એકબીજાના ભાઇઓ છે એમ માનવામાં પ્રત્યેકને ઉત્તેજન આપીને તેઓ ઉપર પ્રમાણે મદદ કરી શકે છે. આવી ભાવના મુખ્યત્વે કરીને હિન્દુસ્તાનમાં પેદા કરવાની જરૂર છે, કેમકે હિન્દુસ્તાનમાં વિરોધી લાગણીનો વધારો થતો જાય છે.''

આ યાદી કાઢનારનો હેતુ સમજવો મુશ્કેલીની વાત નથી. આ સરક્યુલરની તારીખ પહેલી સપ્ટેમ્બર છે. જ્યાં અસહકારની વાત ચાલે ત્યાં પશુબળ કામ ન જ આવે, બંદુકડી નકામી જાય, એ બંદુકવાળાને પણ કબૂલ કરવું જ જોઇયે. જ્યારે આપણે અસહકાર કરી શકશું ત્યારે બંદુકો કટાશે, તેની ઉપર ઘાસ ઉગશે ને આપણાં બાળકો તેની ઉપર રમશે.

**સામ્રાજ્યનો પાયો મિત્રતા**

જો અસહકારની વાત ચાલે તો સામી સહકારની વાત ચલાવ્યે જ છૂટકો. સામ્રાજ્યનો આધાર પરસ્પર મૈત્રી—સહકાર ઉપર છે એમાં શક જ નથી. એ મૈત્રી જ્યારે મને ખોટી લાગી—લાંબા ને ટુંકા વચ્ચેની દોસ્તી લાગી—ત્યારે જ મેં અસહકાર સૂચવ્યો. મિત્રતા બરોબરીઆ વચ્ચે જ હોય, અને આપણે આખા જગતની સાથે મિત્રતા રાખવા માગીયે છીયે તેથી તેઓના બરોબરીઆ થવા ઇચ્છીયે છીયે; તેઓનો ડર ભૂલી જવા માગીયે છીયે, તેઓના પશુબળને આપણે નીતિબળથી જીતી લેવા માગીયે છીયે.

**મિત્રતાનો પાયો અસહકાર**

આપણો અસહકાર એ જ મિત્રતાનો પાયો છે. ઉપલી યાદી એ કેવળ દંભ છે, ડોળ છે. એ રેતીની દોરી બનાવવા જેવો ફોકટ પ્રયત્ન છે. જો સરકારની દાનત ખરેખર આપણને મિત્ર ગણવાની હોય તો અન્યાયો દૂર કરવા જોઇયે, તેમની વર્તણુકમાં ફેર પડવો જોઇયે, તેમનું હૃદય પીગળવું જોઇયે. હૃદય પીગળે તો અનેક પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કરે, પંજાબને ન્યાય આપે, મુસલમાનોનો જખમ રૂઝવે, તિલક મહારાજને તેઓ દુશ્મન ગણે છે તેને બદલે તેમના નામને સલ્તનતના સ્તંભરૂપે માને, વાઇસરાયે તેમનું નામ સુદ્ધાં નાહ લેવાનો જે ગુન્હો કર્યો છે તે ગુન્હાની માફી માગે. તિલક મહારાજનો મોટામાં મોટો ગુન્હો તો એ જ હતો કે તેમણે દીર્ઘદષ્ટિથી જોયું કે જ્યાં સુધી આપણને અંગ્રેજ અમલદાર હલકા ગણે ત્યાં લગી તેમનો સંસર્ગ આપણને હાનિકારક છે. તેથી જ અંગ્રેજ અમલદારો તેમનું નામ લેતાં પણ અભડાતા જોવામાં આવે છે.

**સાચા સામ્રાજ્યનો રસ્તો**

જ્યાં સુધી તેમના મનમાં આપણી અવગણના છે ત્યાં લગી મિત્રતા વધારવાની યાદીઓ આળપંપાળ છે. પણ અમલદારોનાં હૃદય બદલાવાની આશા રાખવાનો આપણને અધિકાર ત્યારે જ પ્રાપ્ત થશે કે જ્યારે આપણે પોતે આપણા ચારિત્ર્યબળથી

તેઓના વેરભાવને જીતી લઇશું. આપણે જ તેઓને આપણા કરતાં બળવાન માનીયે છીયે. આપણે તેઓના જેવા થવાને ઇચ્છીયે છીયે. હકીકત તો એવી છે કે સામ્રાજ્ય મેળવવામાં ચડિયાતાપણું નથી. સામ્રાજ્ય મેળવવામાં પશુબળ, સામ, દામ, દંડ, ભેદાદિ શક્તિઓનો પ્રયોગ હોય છે. એમાં કંઈ નીતિનું માપ નથી. ઉત્તમતાનું માપ તો નીતિ જ છે, અને નીતિની પાછળ રહેલું સામ્રાજ્ય એ જ ખરૂં સામ્રાજ્ય છે. એવું સામ્રાજ્ય મેળવવાનો રસ્તો હિન્દુસ્તાને અસહકારથી સ્વીકાર્યો છે. ઉપરની યાદી આપણને તો એટલું જ શીખવે છે કે આપણો માર્ગ ખરો છે એમ આપણો પ્રતિપક્ષ પણ સ્વીકારે છે.

---

# ઓરિસ્સાનો દુષ્કાળ

ઓરિસ્સાનો દુષ્કાળ વધે છે પણ ઘટતો નથી. તેમાં 'નવજીવન' વાંચનારાઓએ ખૂબ મદદ કરી છે, પણ એટલી બસ નથી. ભાઇ અમૃતલાલ ઠક્કર રૂા ૫૦,૦૦૦ની માગણી કરે છે. જો તે ન મળે તો કેટલાકને તો ભૂખે જ મરવું રહ્યું. દુષ્કાળની ભયંકરતા

ભૂખે મરતાને જે ત્યાં જાય તે જોઇ શકે છે. એક ગૃહસ્થ ત્યાં થોડી મુદત પહેલાં જ ગયેલ. તેમણે ભૂખથી પીડાતા એક જણને મરતો પોતાની નજરે જોયો. તે માણસ જ્યાં દુકાળીઆંને આપવામાં આવતું હતું ત્યાં અનાજદાન લેવા આવ્યો હતો. પણ લેવાને જીવ્યો નહિ !

આવો એક બીજો દુકાળીઓ દુઃખનો માર્યો આપઘાત કરવા નીકળી પડયો. આપઘાત એ ગુન્હો છે તેથી પોલીસે તેને પકડયો. મજીસ્ટ્રેટે તેને નામની સજા કરી છોડી મુકયોઃ ગરીબોની પેટીમાંથી તેને રૂા. ૨૦ આપ્યા.

હવે પુરીમાં સ્વયંસેવકોની ખોટ છે. તેઓ થાકયા છે. તેથી પગારદાર નોકર રાખવા પડયા છે. એટલે આ ખર્ચ વધ્યું. આપણે તે ખર્ચ પૂરૂં પાડવું એ આપણો ધર્મ છે.

જ્યાં લગી હિન્દુસ્તાનમાં કરોડો ભૂખે મરે ત્યાં લગી આપણને 'પાર્ટીઓ' આપવાનો, જમણ કરવાનો, આડંબરયુક્ત વિવાહ કરવાનો, એશઆરામમાં ખર્ચ કરવાનો અધિકાર જ નથી. આપણે ઉત્તમ પકવાનો પણ ન ખાઈ શકીયે. કંગાલિયતનો કાયદો

આ તો મેં હિન્દુસ્તાનની ઘણા કાળથી ચાલતી આવતી કંગાલિયતનો કાયદો કહ્યો. તેનો સ્વીકાર કરો યા ન કરો. પણ અત્યારે પુરીમાં જે વિશેષ ભૂખમરો

ચાલી રહ્યો છે તેનું નિવારણ તો આપણે કર્યે જ છૂટકો છે ને મારી ઉમેદ છે કે આ ફાળામાં સહુ યથાશક્તિ પોતાનો ભાગ આપશે.

એક હર્ષ-જનક મૃત્યુ

વળી ભાઇ અમૃતલાલ ઠક્કર એક બીજી હકીકત લખે છે તે તરફ પણ વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. તે લખે છે કે એક યુવક નામે કૃષ્ણચંદ્ર નાયક હતા. તે પોતાનું કાર્ય કરતાં સર્પદંશથી મરણ પામ્યા. આ ભાઇના કુંટુંબને આપણે દિલસોજી આપીયે. પણ મારૂં મન તો મુબારકબાદી આપે છે.

• મને મરડો થાય ને હું મરણ પામું તેના કરતાં કોઇ ભૂખે મરતાની ભૂખ કાપવા જતાં સર્પદંશથી મૃત્યુ થાય તે વધારે પસંદ કરૂં. મરડો મારા પાપથી થયો હોય. સર્પદંશ પણ પાપથી હોય તોયે સારૂં કામ કરવા જતાં અનાયાસે એવું મૃત્યુ થાય તેથી મારી સદ્ગતિ જ સંભવે. એથી હું મને ભાગ્યશાળી જ સમજું.

ભાઇ નાયકના મરણથી કોઇને પણ ત્રાસ છૂટવાના કરતાં હર્ષ ઉપજો અને કોઈ તેવા કામને જોખમનું માની ન અટકો એમ ઇચ્છું છું.

મૃત્યુની મીમાંસા

હિન્દુસ્તાનમાં મરણભય ઓછામાં ઓછો હોવો જોઇયે ત્યાં વિશેષ જોવામાં આવે છે. આપણે આત્માને અમર માનીયે છીયે. શરીરને તો ક્ષણભંગુર જાણીયે છીયે. આત્મા પોતાના કર્મને અનુસરીને નવા દેહો ધારણ કરતો જાય છે. ત્યાં મરણનો ભય કે શોચ જ શો? બાળક મરે તોપણ તેનું કરજ આપીને મરે છે એમ માની આપણે તેથીયે કમકમાટી ન પામીયે એવું કેમ ન હોય? બાળકનું મૃત્યુ અકાળ મૃત્યુ મનાય છે એ ભ્રમણા નથી? બધાં મૃત્યુ કાળસર જ થાય છે એમ માનવું એ આપણો ધર્મ નથી? મૃત્યુની પાછળ રહેલા ભ્રમોમાંથી મુક્તિ મેળવવાની આપણને ખરેખરી જરૂર છે.

આનો અર્થ એવો તો નથી જ કે પુરુષપ્રયત્નને અવકાશ નથી. મૃત્યુ આજ આવો કે કાલ, તેનો ભય રાખ્યા વિના આપણે આપણો ધર્મ પાળવો, ફરજ બજાવવી એ શુદ્ધ પુરુષાર્થ છે, કેમકે તેમ ફરજ બજાવતાં આપણે અધીરાઇના દોષથી મુક્ત રહી અનેક પાપોથી બચીયે છીયે. છતાં ધર્મ પાળવામાં આળસ હોય જ નહિ એમ સમજી મૃત્યુનો છેદ ઉડાડી આપણે સતત કામ કર્યે જ જઇયે.

# ધારાસભાનો બહિષ્કાર

## મતદારોની ફરજ

કૉંગ્રેસની ખાસ બેઠકે મોટી બહુમતીથી નવી ધારાસભાનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે. તેથી નવી ધારાસભાની ચુંટણી માટે કોઇ પણ ઉમેદવારને મત નહિ આપવાની તમારી ફરજ છે. વળી તમારા પ્રતિનિધિ તરીકે ઉભા રહેનાર ઉમેદવારને તમારે જણાવવાની જરૂર છે કે તમે એમને કે બીજા કોઇને પણ તમારા પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવા ઇચ્છતા નથી. તેટલા માટે તમારે તમારી સહી માટે તૈયાર કરેલાં ફારમ ઉપર સહી આપવી જોઈયે અને તમારી સાથેના બીજા મતદારોને પણ આ સંબંધમાં શું કરવાની જરૂર છે તે તેમને જણાવવાની તમારી ફરજ છે. મતદારોને સૂચના

ધારાસભામાં જવું એ શાથી દોષરૂપ છે તે તમે જાણો છો. સરકારે પંજાબના સંબંધમાં ન્યાય આપવાની ના પાડી છે, બ્રિટિશ પ્રધાનોએ ખિલાફતના સંબંધમાં મુસલમાન ભાઇઓને આપેલું વચન તોડયું છે, અને બીજી રીતે તેમની ઉંડામાં ઉંડી ધાર્મિક લાગણીઓની અવગણના કરી છે. આ અન્યાયો આપણે દૂર કરાવવા જ જોઈયે; અને આવા અન્યાય કે વચનભંગ ફરીથી ન થવા પામે તે માટે આપણે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવું જોઈયે અને ગુલામીની દશા દૂર કરવી જોઇયે.

આપણે ધારાસભામાં જઇને આ નથી કરી શકતા, તેમજ ત્યાં જઇને સ્વરાજ્ય પણ મેળવી નથી શકતા. ઉલટું સરકારનાં અન્યાયી કાર્યો સામે મત આપે તોપણ આપણા પ્રતિનિધિઓ તે કાર્યોના ભાગીદાર ગણાશે, અને એ રીતે મરજી વિરુદ્ધ તેઓ સરકારના અન્યાયનાં હથિયાર બનશે. તેથી આપણું સ્વમાન જાળવવા માટે, સ્વરાજ્ય વહેલું સ્થાપવા માટે અને થયેલો અન્યાય દૂર કરાવવા માટે ધારાસભામાં કોઈ પણ પ્રતિનિધિ ન મોકલવો એ જ એક ઉત્તમ માર્ગ છે.

ઑલ-ઇન્ડિયા હોમરૂલ લીગ,<br>માંડવી, મુંબઇ

**મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી**

## મતદારોનું જાહેરનામું

હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા તથા ઑલ-ઇન્ડિયા મોસ્લેમ લીગની ખાસ બેઠકના ઠરાવ અનુસાર અમે નવી ધારાસભામાં ચુંટણી માટેના.........વિભાગના મતદારો આથી જાહેર કરીયે છીયે કે નવી ધારાસભામાં (પ્રાંતિક, વડી કે રાજસભામાં) અમે પ્રતિનિધિ મોકલવા ઈચ્છતા નથી, અને આથી અમે ઉમેદવારોને ખબર આપીયે છીયે કે જો તેઓ અમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ ઉમેદવાર તરીકે ઉભા રહેશે તો તેઓ અમારા પ્રતિનિધિ ગણાશે નહિ. જ્યાં સુધી ખિલાફત તથા પંજાબના સંબંધમાં ન્યાય ન મળે અને હિન્દમાં સ્વરાજ્ય ન સ્થપાય ત્યાં સુધી અમે નવી ધારાસભામાં પ્રતિનિધિ મોકલવા ઇચ્છતા નથી. મતદારોનું જાહેરનામું

ચુંટણીનો વિભાગ:—
નં. સહી (પૂરૂં નામ)
સરનામું તા.

**મતદારોમાં કામ કરનારા સ્વયંસેવકને સૂચનાઓ**

ધારાસભા-બહિષ્કાર અને સ્વયંસેવકો

૧. સ્વયંસેવકોએ મતદારોને કૉંગ્રેસનો અસહકારનો આખો ઠરાવ અને ખાસ કરીને તેમાંનો ધારાસભાના બહિષ્કાર સંબંધી ભાગ બરાબર સમજાવવો.

૨. મતદારોએ સહી કરવાનું જાહેરનામું પણ તેમને બરાબર સમજાવવું.

૩. ફારમ ઉપર સહી આપવાની ના પાડનાર કોઈ પણ મતદાર ઉપર સ્વયંસેવકોએ કોઇ પણ પ્રકારે દબાણ કરવું નહિ, તેમજ તેમને કોઈ પણ પ્રકારની ધમકી આપવી નહિ.

૪. કૉંગ્રેસનો ઠરાવ અને ધારાસભાના બહિષ્કાર માટેનાં કારણો સંપૂર્ણ રીતે ન સમજ્યા હોય તેવા મતદારોની સહી કોઇ પણ કારણે લેવી નહિ.

૫. મતદારો તરફના વર્તનમાં સ્વયંસેવકોએ સંપૂર્ણ સભ્યતા જાળવવી.

---

**નિગ્રહ અને સંયમ***

'આપણે ન્યાય માગવા માટે અહીં ભેગા થયા છીયે. જો તમારે ન્યાય જોઈતે હોય તો ન્યાય આપવાને માટે તમારે તૈયાર હોવું જોઇયે. મિસિસ બેસંટ તમારાં શત્રુ નથી. અસહકારની લડતનો આરંભ આવી અમંગળ રીતે ન થાય. તેઓ તેમની વયને લીધે જ નહિ, પણ દેશને માટે કરેલી તેમની ભારે સેવાને લીધે પણ પૂજ્ય છે. તેમનો વિરોધ કરવામાં જેમ હું કોઇથી ઉતરૂં એમ નથી, તેવી જ રીતે તેમની ભક્તિમાં પણ હું કોઈથી ઉતરૂં એમ નથી. આજે જે આત્મનિગ્રહ અને સંયમની લડતમાં ઉતરવાની તમે અણી ઉપર છો, તેવે સમયે આ નિગ્રહ અને સંયમ વિનાના આચરણથી તમે દૂર રહો એમ હું અતિશય નમ્રભાવે, અને પ્રભુપ્રાર્થના સાથે તમારી પાસે યાચું છું.'

---

# ¶ શાન્તિનિકેતનમાં એક સપ્તાહ

શાન્તિમય શાન્તિ-નિકેતન

કલકત્તા કૉંગ્રેસ વખતે ગાંધીજીની તબીયત ખૂબ લથડી હતી અને તેઓ દાર્જીલીંગ જવાના વિચારમાં હતા, તેવામાં પ્રેમળ મિ. ઍન્ડ્રુઝનો તાર આવ્યો કે ' શન્તિનિકેતનમાં તમને જેવી શાન્તિ અને આરામ મળશે તેવાં કોઇ દાર્જીલીંગ નહિ આપી શકે; અહીં જ આવો.'

* કલકત્તા કૉંગ્રેસમાં મિસિસ બેસંટને લોકોએ બોલવા ન દીધાં તે વખતે કાઢેલા ઉદ્‌ગારોનો સાર

એટલે ગાંધીજી દાર્જીલીંગનો વિચાર છોડી શાન્તિનિકેતન ગયા. શાન્તિનિકેતન કલકત્તાથી ઉત્તરે સો માઇલ ઉપર આવેલા બોલપુર ગામની નજીકમાં આવેલું છે. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરની થોડી જૂની મિલકત હતી તેની આસપાસ બીજી વધારે જમીન લઇ આ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સ્થાપવામાં આવેલું છે. અનેક કોશો સુધી વિસ્તરેલા વેરાન મેદાનમાં સુંદર વૃક્ષોથી ભરેલું આ સ્થાન મોટા રણ માંહે એક લીલાછમ ટાપુ જેવું વિરાજી રહેલું છે. જમીનની ખૂબ મોકળાશને લીધે વિદ્યાર્થીઓનાં અભ્યાસગૃહો અને આવાસગૃહો અને શિક્ષકોનાં આવાસગૃહો એ બધાં એકબીજાથી ઠીક ઠીક અંતરે બાંધવામાં આવ્યાં છે. સૌ ગૃહો કલાની દૃષ્ટિથી જોતાં કોઈ તપસ્વીના આશ્રમને શોભે એવી ઠાવકાઇથી બાંધવામાં આવેલાં છે. વિદ્યાર્થીઓનાં ગૃહો સુંદર આમ્ર, બકુલ અને આમલકીની વૃક્ષરાજીઓથી વીંટળાયલાં છે, અને એ ગૃહો અને વૃક્ષો કવિવર રવીન્દ્રનાથના, બાળકોને માટે રચેલા 'આમાદેર શાન્તિનિકેતન' વાળા કાવ્યમાં અમર થયાં છે. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથની સ્મૃતિ સૂક્ષ્મ રીતે તો જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે; સ્થૂલ રીતે જાળવી રાખવા માટે તેઓ સમાધિસ્થ થયા તે સ્થાને એક બકુલવૃક્ષ તળે આરસના ચોતરા ઉપર ઉભી કરેલી આરસની શિલા ઉપર અલ્પ પણ અર્થઘન અને પ્રેમઘન શબ્દોમાં આ પ્રમાણે લેખ છે:

તેઓ અમારા પ્રાણના આરામ
મનના આનંદ
આત્માની શાંતિ

આ રમ્ય વાતાવરણમાં વૃક્ષો તળે બેસી વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે, અને અભ્યાસ વિનાના સમયમાં રવિબાબુનાં ગીતો લલકારતા ફરે છે. હું એટલે સુધી તો ન જ કહું કે ત્યાંનું જીવન સંગીતમય છે, પણ એટલું તો ખરૂં કે કોઇ પણ ઘડીક માટે ત્યાં જનારને લાગ્યા વિના ન રહે કે સંગીત એ જ જાણે તેમનું જીવન છે.

રવિબાબુનું રહેવાનું ઘર આ રચનાથી બે'ક ફર્લાંગ દૂર બાંધવામાં આવ્યું છે. મૂળ તો શાન્તિનિકેતનની શાન્તિ જ ભારે અને તેમાં આ તો બધાં ગૃહોથી દૂર આવેલું એટલે ત્યાં અપાર શાન્તિ છે. આ ઘરમાં ગાંધીજીને રાખ્યા હતા. અમે રહ્યા તે દરમિયાન વરસાદ આખો દિવસ પડતો હતો એટલે ગાંધીજીને જે સૂકી હવા જોઇતી હતી તે તો ન મળી, પણ શાન્તિ અને આરામથી જે લાભ થાય તેટલો તો થયો જ.

**બડાદાદા અને અસહકાર**

પણ આ શાન્તિના કરતાં મોટી શાન્તિ દેનારો તો ત્યાંનો સત્સમાગમ થઇ પડયો. મોહનમૂર્તિ ઍન્ડ્રુઝ તો ત્યાં હતા જ. તેમણે અને વિદ્યાર્થીઓએ અમને પ્રેમમાં ન્હવરાવ્યા. પણ બીજી એક પૂજ્ય મૂર્તિ વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ બાબુ દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુર પણ ત્યાં જ રહે છે. બડાદાદા—આ તેમનું વ્હાલનું નામ છે—નું વય એંશી ઉપર છતાં અભ્યાસ અને તત્ત્વચિંતનમાં તેઓ નિરંતર નિમગ્ન રહે છે, અને તેમના અભ્યાસમાં 'અસહકાર'ની પ્રવૃત્તિને પણ આજકાલ તેમણે અગ્રગણ્ય સ્થાન આપ્યું છે એ જાણીને કોઇને આનંદ થયા વિના રહેશે નહિ. પણ એઓ અસહકાર ઉપર આશક છે એ તો એઓ ગાંધીજીને

મળવા આવ્યા ત્યારે જ જોયું. બહુ ઉમંગથી વાતો કરતાં એમણે કહ્યું, 'જે વસ્તુનો મારો રૉબી—રવીન્દ્રબાબુ—લેખો દ્વારા, કાવ્યો દ્વારા, પત્રો દ્વારા ઉપદેશ અને પ્રચાર કરી રહ્યો છે તેને તમે આચરી રહ્યા છો અને દેશની સમક્ષ આચારને માટે મુકી રહ્યા છો એથી મારા હર્ષની સીમા નથી રહેતી. તમે દેશની આગળ જે એક જ સિદ્ધાન્ત મુકવા જેવો છે તે મુકયો છે. અસહકાર વિના આપણી આ રાજ્યકર્તાઓ પ્રત્યે બીજી કોઇ વૃત્તિ હોઇ શકે જ નહિ. સહકાર સરખેસરખા વચ્ચે હોય, ગુલામ અને ગુલામના માલેક વચ્ચે ન હોઇ શકે. અંગ્રેજો આપણને બરોબરીઆ માનતા નથી; તેમની સાથે બરોબરીઆપણું આપણે ન અનુભવી શકીયે ત્યાં સુધી સહકારની વાત મારે મન ભ્રમણા છે. અને આ વિષમતા જ્યાં સુધી પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી સહકારમાં હું આપણો નાશ જ જોઉં છું. પૃથ્વી બિચારી સૂર્ય સાથે સહકાર કરવા જાય તો ભસ્મ ન થઈ જાય ?' પછી તો એમણે 'અસહકાર' વિષે એક લેખ લખી આપવાની માગણી કરી. આ લેખ આજના 'નવજીવન'માં પ્રગટ થાય છે.

શાન્તિ-નિકેતનના પ્રાર્થના-મંદિરમાં

એક અઠવાડિયાના ત્યાંના અમારા વસવાટ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓએ 'વાલ્મીકિપ્રતિભા' નામનું રવિબાબુનું એક નાનકડું નાટક બે વખત ભજવી બતાવ્યું. પણ ગાંધીજીને તો સૌએ બધાયે દિવસ શાન્તિ જ આપી હતી. છેલ્લો દિવસ બધાને મળવાનો રાખ્યો હતો. સવારે વિદ્યાર્થીઓ પ્રાર્થનામંદિરમાં મળ્યા, પછી શિક્ષકો મળ્યા, પછી બપોરે સ્ત્રીઓ મળી. આ બધાંની સાથે થયેલી વાતચીત આપવાનો લોભ તો હું નહિ કરૂં, પણ પ્રાર્થનામંદિરમાં થયેલી વાતચીત ખાસ વિશેષતાવાળી હોવાથી તેનો ટુંકો સાર 'નવજીવન'ના વાચકોને આપી દેવો મને ઇષ્ટ લાગે છે.

પ્રાર્થનામંદિર એક સાદું આરસની પરશાળનું મકાન છે. નિત્યપ્રાર્થના તો વિદ્યાર્થીઓ બહાર કરે છે, પણ અઠવાડિયે કવિશ્રી હોય તો તેઓ અથવા બીજા કોઇ અધ્યાપક ધર્મ–નીતિ સંબંધી બોધનાં વચનો કહે છે; તે આ સ્થાને કહેવામાં આવે છે. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓની સાથે મેળાપ થવાનું મેં ઉપર જણાવ્યું છે તે આ મંદિરમાં થયો હતો. એક નાના આસન ઉપર ગાંધીજી વિરાજ્યા હતા, સામે ગંધપુષ્પ રાખેલાં હતાં, અને સામે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો ભેળા બેઠા હતા અને એક બાજુએ બહેનો બેઠી હતી. આ મેળાપનો આરંભ અને ઉપસંહાર બહુ સમુચિત રીતે થયો. આરંભ રવિબાબુના નીચેના પ્રસિદ્ધ ગીતથી થયો:

*અંતર મમ વિકસિત કરો
અંતરતર હે !
નિર્મળ કરો ઉજ્જ્વળ કરો,
સુંદર કરો હે ! અંતર૦

---

* આ ગીત એટલું તો સરળ છે કે આપોઆપ સમજાશે. કેટલાક શબ્દોનો અર્થ માત્ર અહીં આપીશ.

જાગૃત કરો, ઉદ્યત કરો,
નિર્ભય કરો હે,
મંગલ કરો, નિરલસ નિઃસંશય કરો હે ! અંતર૦
યુક્ત કરો હે સબાર[1] સંગે,
મુક્ત કરો હે બંધ,
સંચાર કરો સકલ કર્મે
શાંત તોમાર છંદ[2]
ચરણપદ્મે મમ ચિત્ત નિષ્પંદિત[3] કરો હે !
નન્દિત કરો, નન્દિત કરો, નન્દિત કરો હે !
અંતર મમ વિકસિત કરો
અંતરતર હે !

અંતરને નિર્મળ નિર્ભય કરવાની આ ગંભીર પ્રાર્થના પછી ગાંધીજી શ્રોતાઓને સંબોધીને જે અંગ્રેજીમાં બોલ્યા તેનો ટૂંકો સાર આ હતોઃ

ભાઇઓ અને બહેનો,

સંપૂર્ણ કેળવણી અને ખરૂં જીવન

તમારી સાથે થોડા દિવસના આનંદનો સહવાસ મળ્યો એ તો અવર્ણનીય છે. હું મારી કથળેલી પ્રકૃતિ સુધારવા અહીં આવેલો, અને તમને આનંદ થશે કે હું તદ્દન સાજો થઇને નહિ તોપણ સારી રીતે સુધરીને તો અહીંથી જઇશ જ.

બંગાળીમાં તમારી સાથે હું વાત કરી ન શકું એ મને વસમું લાગે છે. મને લાગે છે કે કોઈ દિવસ તમારી સાથે બંગાળીમાં વાત કરવાની મારી આશા બરાબર ન હોય તોપણ મારૂં હિન્દુસ્તાની તમે સમજી શકશો એવી મારી આશા તો અયોગ્ય નથી જ. હિન્દુસ્તાની તમારી શાળામાં ફરજીયાત વિષય ન થાય અને તમે ન શીખી લો ત્યાં સુધી તમારી કેળવણી સંપૂર્ણ નહિ કહેવાય. વળી એક બીજી વાત હું તમારાથી છાની નથી રાખતો કે તમારી શાળાને જતે દહાડે અતિશય ઉદ્યમી મધમાખોથી ભરેલો રૂડો મધપૂડો થઈ રહેલી જોવાની હું આશા રાખું છું. આપણા હૃદયની સાથે આપણા હસ્તોનો સુંદર સહકાર નહિ જામે ત્યાં સુધી આપણું જીવન ખરૂં જીવન નહિ બને.

મને લાગે છે કે હું હાલ જે કામમાં ગિરફતાર થઇ રહ્યો છું તેનું રહસ્ય નાના બાળકો આગળ પણ મુકી શકાય એમ છે. છતાં હું જે કહેવાનો છું તે સઘળું બાળકોને જ માટે નથી. મારા પોતાના બાળકો પાસેથી, મારાં પોતાનાં તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારાં પોતાના માનેલાં બાળકો પાસેથી મેં કશી વાત છાની નથી રાખી.

હિન્દુ ધર્મ ધરનું જોખમ

મારે માટે તો માત્ર એક ધર્મ છે, તે હિન્દુ ધર્મ. અને હું મને હિન્દુ કહેવડાવીને અભિમાન લઉં છું, પણ હું કાંઇ કટ્ટો કર્મઠ હિન્દુ નથી. હું હિન્દુ ધર્મને જે રીતે સમજું છું તે પ્રમાણે એ

૧. સૌની સાથે ૨. સર્વ કર્મોમાં તારા શાંત સંગીતનો સંચાર કર. ૩. નિશ્ચલ

અતિશય વ્યાપક છે. એમાં બીજા બધા ધર્મો માટે સહિષ્ણુતા રહેલી છે, માન રહેલું છે. એટલે જ હું મારા ધર્મના સંરક્ષણ માટે જેટલા ઉત્સાહ અને વેગથી પ્રયત્ન કરૂં તેટલા જ ઉત્સાહ અને વેગથી ઇસ્લામનું સંરક્ષણ કરતો તમે મને જુઓ છો. ઇસ્લામનો બચાવ કરવામાં તો મને હર્ષના ઘુંટડા આવે છે કારણ મને લાગે છે કે તેમ કરતાં હું મારા પોતાના ધર્મનો બચાવ કરવાને માટે લાયકાત મેળવી રહ્યો છું. યૂરોપની પાશવી સત્તાઓનું જોખમ ઇસ્લામ ઉપર જેટલું ઝઝૂમે છે તેટલું જ હિન્દુ ધર્મ ઉપર ઝઝૂમે છે. આજે ઇસ્લામનો વારો છે, કાલે હિન્દુ ધર્મનો વારો આવે. મને લાગે છે કે હિન્દુ ધર્મની ઉપર જોખમ તો જ્યારથી બ્રિટિશ સત્તા આ દેશમાં આવી ત્યારથી છે; અને એ જોખમ બહુ સૂક્ષ્મ રીતે રહ્યું છે. મેં જોયું છે કે આપણા વિચારના પાયા પાશ્ચાત્ય અસરે કરીને હાલી ઉઠયા છે. પાશ્ચાત્ય સભ્યતા શયતાનની પ્રવૃત્તિરૂપ છે. અનેક વર્ષો થયાં આપણે કોઈ અજબ માયાથી ભોળવાઈ રહેલા છીયે.

સહકારમાંથી અસહકાર પર

મારી આંખો ખરેખરી તો ગયે વર્ષે જ ઉઘડી. મિત્રરાજ્યો યુદ્ધમાં જોડાયાં ત્યારે તેમનો પ્રગટ હેતુ તો નબળાં રાષ્ટ્રોનું સંરક્ષણ હતો, પણ એ હેતુની પીછોડી નીચે તેઓએ અનેક કૂડકપટોનો પ્રયોગ કર્યો. છતાં ગઇ અમૃતસર કોંગ્રેસ વખતે સરકાર સાથે સહકાર કરવા માટે મેં દેશને અતિશય આગ્રહપૂર્વક અને ખરા દિલથી વિનંતિ કરી, કારણ મને ત્યાર સુધી ભરોંસો હતો કે બ્રિટિશ પ્રજા પોતાનાં પાપો માટે પશ્ચાત્તાપ કરશે, બ્રિટિશ પ્રધાન પોતાનાં વચનો પાળશે. પણ પંજાબના પ્રકરણનો નીકાલ થતાં અને તુર્કી સુલેહની શરતો પ્રગટ થતાં મારો એ બધો વિશ્વાસ નાબુદ થયો. હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે મનુષ્યને જીવનમાં એકવાર એવો પ્રસંગ જરૂર આવે છે કે જ્યારે ખુદા કે શયતાન એ બેમાંથી એકનો પંથ તેણે ગ્રહણ કરી લેવો જોઈયે. બ્રિટિશ રાજસત્તાની સાથે આટલાં વર્ષના સહકારના પરિણામે મેં એ જોયું કે એ સત્તાધીશો સાથે જે પ્રસંગ પાડે છે તેની અવનતિ થાય છે. મને ચોક્કસ લાગી ગયું કે જ્યાં સુધી હિન્દ પોતાનો આદેશ સમજી ન જાય અને ઇંગ્લંડની પ્રજાની સાથે પોતાના સરખાપણાનું આખી પ્રજાને ભાન જાગૃત ન થાય ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સંબંધ ચાલુ રહેવાથી આપણો અધઃપાત ચાલુ જ રહેવાનો. મેં એ પણ જોયું કે મુસલમાનોની સાથેનું આપણું ઐક્ય જાળવવું એ બ્રિટિશ સંબંધ જાળવવા કરતાં અનેકગણું વધારે કિંમતી છે, અને મુસલમાનોની સાથેનું ઐક્ય આપણે તેમને અણીને ટાંકણે મદદ ન કરીયે તો ટકાવવું મુશ્કેલ છે. વળી રાષ્ટ્રશરીરને ચોથો ભાગ રહી ગયેલો હોય તો આપણા દેશાભિમાનનો વિકાસ થવો અશકય છે.

શૌકતઅલી-ની ધર્મિષ્ઠતા

આથી મેં શૌકતઅલીની સાથે મૈત્રી બાંધી, એમને મારા ભાઇ કર્યા. એમની સાથેનો મારો સમાગમ એ મારે મન એક આનંદ અને અભિમાનની વાત છે. કેટલીક બાબતોમાં તેમની ને મારી વચ્ચે મતભેદ છે. હું અહિંસાધર્મને માનનારો છું. એ હિંસાધર્મને માનતા દેખાય છે. એઓ એમ માને છે કે અમુક સંજોગોમાં મનુષ્ય મનુષ્યનો દુશ્મન હોઇ શકે, અને દુશ્મનોને રેંસી શકાય. પણ હું તેમની સાથે કામ કરી રહ્યો છું એનું કારણ

કે એમનામાં મેં કેટલાક ભવ્ય ગુણો જોયા. એઓ એકવચની છે, એઓ અતિશય વફાદાર મિત્ર છે, અત્યંત શૂરવીર છે. એમને ઇશ્વર પ્રત્યે ભારે શ્રદ્ધા છે. મને તરત લાગી ગયું કે આટલા ગુણો તો ધર્મિષ્ઠ માણસમાં જ હોઈ શકે, અને એમના ધર્મિષ્ઠપણા ઉપર મોહિત થઇને જ મેં એમનો સંગ કીધો, અને મેં તો સદાય વિશ્વાસ રાખ્યો છે કે મારા અહિંસાના સફળ પ્રયોગથી એઓ અહિંસાની ખૂબી સમજી શકશે.

અહિંસા વિષે શ્રદ્ધા

અંગ્રેજી શબ્દ 'Innocence' માં જેટલા અહિંસાના ભાવો આવે છે તેટલા બીજા કોઇ શબ્દમાં આણવા મુશ્કેલ છે. તેથી અહિંસા અને 'Innocence' શબ્દ લગભગ સરખા કહી શકાય. મારો વિશ્વાસ છે કે અહિંસામાર્ગે ચાલનારને બધી વાતે કુશળ જ છે. અહિંસાના પંથીને જે શસ્ત્રો મળી શકે છે તે શસ્ત્રો હિંસાના પંથીને મળી શકે તેના કરતાં વધારે જોરાવર છે. હિંસાની યોજના એ એક જંગલી યોજના હું કહી શકું. એમાં પાશવતા રહેલી જ છે. અહિંસાધર્મનો સંપૂર્ણ પાળનારો જ સંપૂર્ણ મરદામી બતાવી શકે. એક માણસ પણ અહિંસાજીવન સંપૂર્ણપણે ગાળવાને તૈયાર હશે તો દુનિયાને વશ કરી શકશે. હું નમ્રતાથી કહીશ કે આજે મારા આ જર્જરિત દેહે પણ આટલી ભારે લડત ઉઠાવવાની મારી કંઇક શકિત છે, તેનું કારણ મારું અહિંસાધર્મનું પાલન જ છે. અને હિન્દુ પોતાના ધર્મને ઓળખી તેને પાળશે તો પોતાની છાપ જગતમાં પાડશે જ. હિન્દુસ્તાન જે દિવસે હિંસાધર્મને પ્રાધાન્ય આપશે તે દિવસે મારું જીવન શૂન્યરૂપ થઇ પડશે.

દુર્જન સાથે અસહકાર

પણ મારો વિશ્વાસ હજી અચલિત છે. અને તમે હિન્દુ માબાપોનાં સંતાનો હિન્દુ તરીકે તમારું જગતમાં કર્તવ્ય શું છે એ સમજશો તો તમે કદી અન્યાયી અને દુર્જનની સાથે સહકાર કરશો નહિ દુર્જનની સાથે કામ ન પાડવા વિષે તુલસીદાસજીએ જે અમર દુહાઓ લખ્યા છે તેના સૌંદર્યની કયાંય સરખામણી થાય એમ નથી. અને હિન્દુસ્તાને આજે બ્રિટિશ રાજ્ય જેવા પ્રકારનું છે તેવાની પાસેથી કાંઇ પણ શુભની આશા રાખવી એ આભમાં બાથ ભરવા જેવું છે. મેં તો એ રાજ્યની સાથે અનેક વર્ષો સુધી ગાઢ સહકાર કર્યો છે અને એ સહકારને અંતે મને કેટલાક ભારે અનુભવો થયા છે. એ અનુભવોના પરિણામે જ આ ભયંકર છતાં ઉદાત્ત અને યશસ્વી યુદ્ધ મેં ઉઠાવ્યું છે અને તમોને બધાને તેમાં શામીલ કરવા મથી રહ્યો છું. આ ધર્મમંદિરમાં હું તમારી પાસે એટલું જ માગું છું કે આત્મવિકાસના આ યુદ્ધમાં મને ઈશ્વર આરોગ્ય અને સન્મતિ આપે, દોષ અને કાતરતાથી મને સદાય વેગળો રાખે એવી તમે પ્રાર્થના કરો.

'આમાદેર જાત્રા'૦

ગાંધીજીના અંતિમ શબ્દોમાં કરેલી વિનંતિનો શાન્તિનિકેતનના બંધુઓએ રવિબાબુના નીચેના ગીતથી અનુપમ ઔચિત્યવાળો ઉત્તર વાળ્યો:

આમાદેર જાત્રા હલો શુરુ, એખન ઓ ગો કર્ણધાર !
તોમારે કરિ નમસ્કાર;
એખમ બાતાસ છુટુક, તુફાન ઉઠુક, ફિરબો ના ગો આર,
તોમારે કરિ નમસ્કાર.

આમરા દિયે તોમાર જયધ્વનિ, વિપદ બાધા નાહિ ગણિ,
ઓ ગો કર્ણધાર !
એખન 'મા ભૈ:' બોલી, ભાસાઇ તરી, દાઓ ગો કરિ પાર,
તોમારે કરિ નમસ્કાર.
એખન રઇલો જારા આપન ઘરે, ચાબો ના પથ તાદેર તરે,
ઓ ગો કર્ણધાર !
જખન તોમાર સમય એલો કાછે, તખન કેવા કાર ?
તોમારે કરિ નમસ્કાર.
આમાર કેવા આપન કેવા અપર, કોથાય બાહિર, કોથા વા ઘર ?
ઓ ગો કર્ણધાર !
ચેયે તોમાર મુખે, મનેર સુખે, નેબો સકલ ભાર,
તોમારે કરિ નમસ્કાર.
આમરા નિયેછિ દાંડ, તુલેછિ પાલ, તુમિ એખન ધર ગો હાલ,
ઓ ગો કર્ણધાર !
મોદેર મરણબાંચન ઢેઉયેર નાચન, ભાવના કિવા તાર ?
તોમારે કરિ નમસ્કાર.
આમરા સદાય ખૂંજે દ્વારે દ્વારે, ફિરબો ના આર બારે બારે,
ઓ ગો કર્ણધાર !
કેવલ તુમિઈ આછો, આમરા આછિ, એઇ જેનેછિ સાર,
તોમારે કરિ નમસ્કાર.*

---

* આ સુપ્રસિદ્ધ ગીત બંગાળામાં સ્વદેશીનો વાયુ પ્રથમ વાયો તે અરસામાં કવિવર રવીંદ્રનાથે રચ્યું હતું. વાંચીને પણ એનું સંગીત અનુભવી શકાય એવું છે એટલે એ એમનું એમ અહીં આપ્યું છે. શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે:

અમારી જાત્રા હવે શરૂ થઈ છે, હવે હે કર્ણધાર, (સુકાનચી) તને અમારા નમસ્કાર હો; હવે ભલે પવન ફુંકાઓ, તુફાન ઉઠો, તોપણ અમે પાછા ફરીશું નહિ. તને અમાર નમસ્કાર હો.

અમે તારો 'જયકાર' કરીયે છીયે. કાંઇ કષ્ટ કે અડચણને હવે અમે ગણતા નથી, હવે તો 'મા ભૈ:' (ડરો નહિ) બોલી કિસ્તી ઝુકાવીને અમને પાર ઉતારી દે; હે કર્ણધાર, તને અમારા નમસ્કાર હો.

અત્યારે જેઓ પોતાના ઘરમાં ભરાઈ રહ્યા છે તેમના તરફ પાછા ફરીને જોઇશું નહિ; જ્યારે તારો સમય આવ્યો છે, ત્યારે કોણ કોનું? હે કર્ણધાર, તને અમારા નમસ્કાર હો.

એ જ દિવસે સાંજે અમે ત્યાંથી વદાય લીધી. બધાયે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો વદાય દેવા ભેગા થયા હતા. સૌના મુખ ઉપર વિયોગદુઃખની છાયા સ્પષ્ટ હતી. 'આમાદેર શાન્તિનિકેતન' તેઓ ગાતા હતા. અમારી ગાડી ઉપડી, અને તેમના રુદ્ધ કંઠમાંથી ગીતનો રહેલો ભાગ ન નીકળી શકયો. અમારી સ્મૃતિમાં તો 'આમાદેર શાં...તિ નિ...કે...તૉન' ના ભણકારા હજી વાગી રહ્યા છે.

**મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ**

---

તા. ૩–૧૦–૧૯૨૦

# દૃઢતા તથા વીરતાની આવશ્યકતા

*યુદ્ધકાળની અવસ્થા*

જે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેના મહત્ત્વનો ખ્યાલ થોડાને જ હશે. એક ગૃહસ્થે સવાલ પૂછયો કે આપણે જે કાર્ય કરી રહ્યા છીયે તે યુદ્ધ કહેવાય ખરૂં? મેં તો તુરત જવાબ આપ્યો, 'આપણી લડતમાં યુદ્ધનાં બધાં લક્ષણ છે. જે આપણને જોઇયે છીયે,—સ્વરાજ—તે યુદ્ધ વિના ન જ મળે. તેથી સાધનો પણ યુદ્ધનાં જ હોવાં જોઇયે. એટલે કે આપણો સામાન્ય વ્યવહાર બંધ કરી આપણે આપદ્ધર્મ આચરવો જોઇયે. યુદ્ધમાં અને આમાં ફરક માત્ર અથવા મોટો ફરક એ છે કે આપણા યુદ્ધમાં પશુબળ—શસ્ત્રબળને અવકાશ નથી; એટલું જ નહિ પણ શરીરબળમાં આપણી હાર છે. બીજાં લક્ષણ આ યુદ્ધમાં સામાન્ય યુદ્ધના જેવાં જ છે. જેમ સામાન્યમાં તેમ આમાં આપભોગની, તાલીમની, યોજના ઇત્યાદિની આવશ્યકતા છે. સામાન્ય યુદ્ધને વખતે પ્રજા પોતાની ચાલુ પ્રવૃત્તિનો ઘણે મોટે ભાગે ત્યાગ કરે છે. પ્રજા સાર્વજનિક સંકટને સમયે વ્યક્તિગત ખાનગી દુઃખ વિસરી જાય છે. અનીતિમાન નીતિનો રસ્તો ગ્રહણ કરે છે; બીજાને લૂંટતો હોય તો લૂંટવાનો ધંધો છોડી દે છે. દારૂડીઆ દારૂ છોડે છે; વ્યભિચારી વ્યભિચાર છોડે છે; ચોર ચોરી છોડે છે. સૌ પ્રજાના છૂટકારાનો મંત્ર પઢે છે. આવે સમયે અદાલતોમાં જવાનો વખત પ્રજાને હોતો નથી; વિદ્યાર્થી દેશની સ્વતંત્રતા મેળવવામાં ભાગ લેતા થઇ જઇ તે પ્રવૃત્તિને જ વિદ્યાભ્યાસ માને છે.

---

**અમને અમારૂં કોણ અને પારકું વળી કોણ? ઘર શું અને બહાર શું? માત્ર તારા મુખ તરફ દૃષ્ટિ રાખી, સંપૂર્ણ સંતોષથી, સઘળો ભાર વહીશું. હે કર્ણધાર, તને અમારા નમસ્કાર હો.**

**અમે હલેસાં લીધાં છે અને શઢ ખોલ્યા છે. તું હવે સુકાન પકડ, હે કર્ણધાર; અમારૂં મરવું કે જીવવું તો ઉછળતાં મોજાં સમાન છે. તેની તે ચિંતા શી?—તને અમારા નમસ્કાર હો.**

દૃઢતા અને વીરતા

પણ આવે સમયે સર્વથી વધારે શોભતા ગુણો દૃઢતા અને વીરતા હોય છે. તેની જરૂર સહુથી વધારે જોવામાં આવે છે. નિશ્ચય કરેલો ન ફેરવવો એ દૃઢતા. આજે સરકારી નિશાળ છોડી કાલે પસ્તાવો કરવો ને ત્રીજે દહાડે પાછા તે જ નિશાળમાં જવા પ્રયત્ન કરવો એ કંઈ દૃઢતા નથી. એવી નબળાઇથી દેશ પડે, કદી ચડે નહિ. આજે મહેતાજી રાજીનામું આપી કાલે તેને પાછું ખેંચે ને તે વડે પ્રજાને જેટલું નુકસાન કરે તેટલું રાજીનામું નહિ આપનાર ન કરે. આપત્તિ હોય, જોખમો હોય તે ખેડવાં ને પોતાનું કામ કરવું એ વીરતાની નિશાની છે. વણિક્‌વૃત્તિ કરતા વીરતાનો ભાવ યુદ્ધમાં વધારે હોય છે. શાન્તિને સમયે વણિક્‌વૃત્તિનો ખપ પડે છે, અશાંતિને સમય વીરતાનો. ગુજરાત વણિક્‌વૃત્તિને સારુ પ્રખ્યાત છે; અને એ યોગ્ય જ લાગે છે કે વણિક્‌વૃત્તિવાળામાં વીરતા આવે જ નહિ. આ ખ્યાલ બરોબર નથી. જેમ પ્રજાનું પોષણ એક જ વૃત્તિથી થાય નહિ તેમ વ્યક્તિનું પોષણ પણ એક જ વૃત્તિથી નથી થતું. તેથી દરેક વ્યક્તિમાં વીરતાનો ગુણ તો હોય છે જ. માત્ર તેનો ઉપયોગ નથી કરવાનો હોતો ત્યારે આપણામાં તે ન હોય એવું આપણને લાગી આવે છે. ગુજરાતનો સમય — આખા ભારતવર્ષનો સમય અત્યારે વીરતા બતાવવાનો આવ્યો છે.

વીરતા વિ૦ પશુબળ

જ્યાં પશુબળ વાપરવાનું નથી ત્યાં વીરતા કેવી, એવી મિથ્યા શંકા કોઈ નહિ કરે એવી હું ઉમેદ રાખું છું. ખરું જોતાં પશુબળ વાપરવામાં વીરતા નથી. હાથી કીડીઓને કચરતો ચાલ્યો જાય છે તે કંઈ વીરતા બતાવતો નથી. પણ સિંહની સામે ઝૂઝતો હાથી વીરતા બતાવે છે, કેમકે એમાં તે પોતાની જાનને જોખમમાં નાંખે છે. ગધેડીના કાન ઉમેળતો કુંભાર વીરતા નથી બતાવતો; પણ લૂંટારાના ધાડાની સામે ઝૂઝતો નરકેસરી વીરતા બતાવે છે, કેમકે તે પોતાની જાનને ચોખ્ખી રીતે જોખમમાં નાખે છે. જે પશુબળ ન વાપરતો છતો વશ થતો નથી પણ ઝૂઝે છે તે પૂરેપૂરી વીરતા બતાવે છે. વીરતા એટલે શું ? હિન્દુસ્તાનને સારુ આ નિઃશસ્ત્ર યુદ્ધમાં પૂરી વીરતા બતાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. મારી કેળવણીનું કાલે શું થશે એ વિચાર કર્યા વિના નિશાળ છોડનાર વિદ્યાર્થી વીરતા બતાવે છે; જે બીજી નિશાળની સગવડ થયે જ છોડે છે તે વણિક્‌વૃત્તિ બતાવે છે. રોજી મળો યા ન મળો છતાં સરકારની અદાલતમાં ન જનારો વકીલ વીરતા બતાવે છે; રોજીનો બંદોબસ્ત કરાવ્યા પછી જ છોડનાર ભલે દુન્યવી ડહાપણ બતાવતો હોય, તે વીરતા નથી બતાવતો. પરિણામની બીક રાખ્યા વિના વિશ્વાસ રાખી ઝંપલાવવું એ વીરતા છે. જ્યાં બીરુતા છે ત્યાં વીરતા હોય જ નહિ. આ પ્રજામાં બીરુતા છે. સ્વતંત્રતા મેળવવી ને બીરુતાને સંઘરવી

એ પરસ્પર વિરોધી વાત છે. ડગલે ડગલે સાહસની જરૂર પડશે. ડગલે ડગલે જોખમો ઉઠાવવાં પડશે. રણમાં જોખમો ખેડવાં પડે છે તે કેટલાંક બળાત્કારે ખેડાય છે. અહીં આપણે ઇરાદાપૂર્વક જોખમ ખેડીયે છીયે, તેમજ થોડું જોખમ ખેડીને મોટું પરિણામ લાવી શકીયે છીયે.

અસહકારનાં જે પગલાં આપણે આજે ભરવાનાં છે તેમાં જોખમ ઘણું થોડું રહ્યું છે. છતાં પ્રજા તરફથી તેમાં પૂરો જવાબ મળે તો મારી ખાત્રી છે કે આપણે થોડી જ મુદતમાં સ્વરાજ ભોગવતા થઇ જઇયે. પણ તે પગલાં ભરવામાં શિક્ષિતવર્ગ તરફથી દ્રઢતા અને વીરતાની પ્રજા જરૂર આશા રાખે.

---

# સત્ય અને ખિલાફત

સત્યમાં સર્વ ધર્મની સીમા છે. સત્ય એ પરમેશ્વર છે. સત્ય કરતાં પર એવો કોઇ ધર્મ નથી. એ સત્યનું પાલન બહુ કઠિન છે એમાં શક નથી. મનથી, વચનથી સત્ય જ પળાય તો મનુષ્યને બીજું કંઇ જ ન જોઇયે. તેમાંથી તેને બધું મળી રહે છે. સત્યનો માર્ગ શૂરાનો જ છે. સત્ય હળવો શબ્દ છે. તેનો વ્યવહાર ન કરી શકાય તો માણસ ખાનદાની ખૂએ, તેની શાખ જાય. જેમ દૂધમાં કચરો પડે તો દૂધ પણ મેલું કહેવાય તેમ નિર્દોષ વચનો સાથે અસત્ય ભળે તો નિર્દોષ વચનની પણ કિંમત ઘટે છે. એટલે દોષિત વચનને જ સારૂ સજા ભોગવવી પડે છે એટલું જ નહિ પણ નિર્દોષ વસ્તુ પણ દોષિતના ભેળસેળથી દોષિતમાં ખપે છે. *સત્યનો મહિમા*

આનો દાખલો મૌલાના ઝફરઅલીખાનનો કેસ છે. તેમને વિષે કહેવાયેલાં વચનો તેમણે કહ્યાં છે કે નહિ એ આપણે જાણતા નથી. મારો હેતુ તો માત્ર એટલું જ બતાવવાનો છે કે તેમની ઉપર મુકેલા તહોમતમાં સફાઇ વાપરવામાં આવી છે. જે વસ્તુને કેસની સાથે સીધો સંબંધ નથી, જેના હોવાથી કેસ કદાચ સાબીત નથી થઇ શકતો, તેવી હકીકત દાખલ કરી મૌ. ઝફરઅલીખાનની સામે કેસ મજબૂત કરવામાં આવ્યો છે. *મૌ. ઝફર-અલીખાનનો કેસ*

આખા તહોમતનો કાયદેસર અર્થ ગમે તે હોય, મને તો તેની રાજ્યપ્રકરણી અસર સાથે સંબંધ છે.

બે તહોમતનામામાં બે વિભાગ છે. તેમાં જે દોષિત ભાગ છે તે ખરો હોય તોપણ તહોમત સિદ્ધ થતું નથી. નિર્દોષ ભાગથી તહોમત સિદ્ધ થતું હોય તો એ *સત્ય સાથે અતિશયોક્તિ*

માનપ્રદ છે. મૌ. ઝફરઅલીખાન ઉપર તહોમત છે કે તેમણે પોતાના ભાષણમાં એમ કહ્યું કે 'જો સરકાર શાહજાદાને રૈયત તરફથી માન આપવવા ઇચ્છતી હોય તો તેણે અમુક શરતો પાળવી જ જોઇયે; જેવી કે તુર્કીની સલ્તનત આબાદ રાખવી, મુસલમાનોને સંતોષવા, રોલેટ ઍક્ટ રદ કરવો અને સરકારે એવું વચન આપવું કે હવે પછી માર્શલ લૉ ન કરે. જો સરકાર આટલું નહિ કરે તો સલ્તનત નાશ પામશે.' આવું કથન જોરાવર છે, પણ તદ્દન નિર્દોષ છે. જો તેમાં ગુન્હો હોય તો એવો ગુન્હો હું તો લગભગ હમેશાં કરૂં છું. એ વાત સાચી છે ને સાચું કહેવામાં ગુન્હો હોય નહિ.

પણ સરકાર કહે છે કે એવાં કથનથી સરકાર તરફની મહોબત કમી થાય છે. એ તો ખરૂં છે. પણ સરકાર બૂરાં કામ કરે તેનું વર્ણન કરતાં મહોબત ઘટે તો દોષ સરકારનો છે, બૂરાં કામ સચ્ચાઇથી વર્ણવનારનો નથી; અને જો તેમ કરતાં કાયદાનો ગુન્હો ગણાય તો ગુન્હો એ પુણ્યકર્મ થવા જાય.

તહોમતનો બીજો ભાગ આ છે. એમ કહેવાય છે કે પોતાના એ જ ભાષણમાં મૌ. ઝફરઅલીખાને મુસલમાનોને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે અંગ્રેજોએ મક્કા શરીફ પર ગોળો ચલાવ્યો. એક મુસલમાને પોતાનો દીકરો જે સરકારની સાથે ને આરબોની સામે લડતાં મૂઓ તેનો ચહેરો ડુક્કર જેવો થયેલો જોયો અને બગદાદમાં કુમારિકાની લાજ બ્રિટિશ લશ્કરે લૂંટી. હવે આ વાતોમાંની પહેલી ને છેલ્લી પૂરાવા વિનાની છે; અને બીજી અસંભવિત છે, તેથી લોકોની વહેમી લાગણીને ઉશ્કેરનારી છે. હું તો હજુ એવી ઉમેદ રાખું કે મૌ. ઝફરઅલીખાને એવી વાતો નહિ કરી હોય, અને જો કરી હોય તો એ દિલગીરીભરેલું ગણાય. અતિશયોક્તિથી આપણા કામને ધક્કો પહોંચે છે. કામદારોએ એવી અતિશયોક્તિથી અળગા રહેવાની ઘણી જરૂર છે એમ બતાવવાનો આ લેખનો હેતુ છે. સલ્તનતની સામેનો કેસ સરકાર તરફથી મળતા પૂરાવાથી જ સિદ્ધ થાય છે. ત્યાં તો અતિશયોક્તિથી કેસ નબળો જ થાય.

સંભવ છે કે મૌ. ઝફરઅલીખાન ઉપર જો અતિશયોક્તિ ઉચ્ચારવાનું તહોમત ન હોત તો બીજાં વચનો સારૂ કેસ ન થાત અથવા કરવો મુશ્કેલ પડત.

આમાંથી દરેક ખિલાફત અને સાર્વજાનિક કામદારે સાર તો એ જ લેવાનો છે કે તેમણે સત્યનો પંથ કદી ન છોડવો.

# સ્ત્રીઓનો હિસ્સો

**સ્ત્રીઓ અને અસહકાર**

‘ અસહકારમાં અમે શી મદદ કરી શકીયે ? ’ એ પ્રશ્ન શાન્તિનિકેતનમાં વસતી બહેનોએ મને અતિ ગંભીરાઇથી પૂછ્યો હતો. એ જ સવાલ બહેનો વતી એક ભાઇએ કર્યો છે. જે જવાબ મેં શાન્તિનિકેતનમાં બહેનોને આપ્યો હતો તેની જ મતલબ થોડા ફેરફાર સાથે અહીં આપવા ધારૂં છું. સ્ત્રીઓનો પૂરો હિસ્સો આ કાર્યમાં ન મળે ત્યાં સુધી સ્વરાજ્યની આશા રાખવી ફોકટ છે. તેનું સૂક્ષ્મ પાલન જેટલું સ્ત્રીઓ કરે છે તેટલું પુરુષો નથી કરતા. પ્રજાની સ્વતંત્રતા જાળવવી, ગઇ હોય તો એ મેળવવી એ ધર્મ છે એમ સ્ત્રીઓ ન જાણે, ન કબૂલે તો પ્રજાની રક્ષા અસંભવિત છે.

**ધર્મના વ્યાપક્તાનું જ્ઞાન**

દેવદર્શન કરવાં એ હું આસ્થા વધારવા સારૂ અગત્યની વસ્તુ સમજું છું, પણ જો સ્ત્રીઓ એમ માને કે તેમાં બધો ધર્મ આવી જાય છે તો એ વહેમનું સ્વરૂપ પકડી પ્રજાને હાનિ કરે છે. દેવદર્શન એ આત્મજ્ઞાનનું એક સાધન છે એમ જાણનારી સ્ત્રી સમજશે કે મંદિરોમાં પણ પ્રજાની સ્વતંત્રતાનો ધ્વનિ સંભળાવો જોઇયે, કેમકે સ્વતંત્રતા વિના ધર્મની રક્ષા અશક્ય છે. અમૃતસરમાં જ્યારે ડાયર સાહેબે કેર વરતાવ્યો ત્યારે લોકો ધર્મની શી રક્ષા કરી શક્યા હતા ? ત્યારે પણ મંદિરોમાં સ્ત્રીઓ જતી; થોડા પુરુષો પણ જતા. ત્યાં જવું તેમને કઇ રીતે ફળ્યું ?

**પ્રજાકલ્યાણ-માં સ્ત્રીઓનો લાભ**

પણ જો સ્ત્રીઓ જાણતી હોત કે એના જુલમમાંથી છૂટવું એ પ્રજાની પ્રથમ ફરજ હતી, તો સ્ત્રીઓ પોતાના ધણીઓને ને દીકરાઓને શૂરાતન ચડાવત અને તેમની ભીરુતા છોડવી સ્વમાનની રક્ષા કરાવત. પણ આ દેશમાં અત્યારે સ્ત્રીવર્ગ પ્રજાના કલ્યાણની ખરી વાતોથી વંચિત રહે છે, તેથી તેની મદદ થોડી જ મળે છે.

અગાઉ એમ ન હતું. સીતાજી રામચંદ્ર સાથે વનવાસમાં નીકળ્યાં ને તેમનાથી રામચંદ્રની પ્રવૃત્તિની એકે વાત અજાણી ન હતી. દ્રૌપદી પાંડવોની સહચરી થઇ ને તેની સાથે રખડી, અને જ્યારે તેની લાજ લૂંટાવાનો સમય આવ્યો ત્યારે તે પોતાના આત્મબળથી રક્ષા કરવાની શક્તિ ધરાવતી હતી એવું તેણે જગતની પાસે સિદ્ધ કર્યું. દમયંતી નળને પડખે તેની બધી પ્રવૃત્તિમાં ઉભી રહી, એટલું જ નહિ પણ ઉલટી એ નળની મૂર્છિત દશામાં તેની પાલક બની હતી.

આજે સામાન્ય રીતે આપણે કહી શકીયે કે સ્ત્રીપુરુષ વિરોધી દશામાં જતાં ભાસે છે. સ્ત્રીને જેમ કરવું હોય તેમાં પુરુષ વચમાં પડતો નથી. તેના કેટલાક

વહેમો દૃઢ થતા જાય છે, જોકે તેની આસ્થા હજુ અચળ રહી છે. પુરુષ પોતાને ફાવે તેમ વર્તે છે, તેમાં સ્ત્રી વચ્ચે પડતી નથી.

સ્ત્રીજાતિમાં પ્રથમ સુધારો

એટલે પ્રથમ સુધારો તો એ થવો જોઇયે કે સ્ત્રીએ સ્વતંત્રતાનો મહામંત્ર જાણી લઇ તેને ધર્મ જાણી સેવવો, અને જે સ્ત્રીને એ જ્ઞાન થયું છે તેણે તે બીજી બહેનોને આપવું. સ્ત્રીજાતિમાં મોટું કાર્ય તો સ્ત્રી જ કરશે. પુરુષની શક્તિને હદ છે. તેનાથી સ્ત્રીના ઉંડામાં ઉંડા ભાવો ન જ વરતી શકાય.

સ્ત્રી પોતાનાં બાળકોનાં શરીરને પોષે છે તે જ પ્રમાણે તેમના મનમાં સ્વતંત્રતા, નિર્ભયતા દૃઢતા વગેરે ગુણો ઉતારે. આજીવિકાનું શું થશે એવા વિચારમાં ન પડતાં સમજે કે જો પોતે અને પોતાની પ્રજા કામ કરનાર હશે તો આજીવિકા સહેલી વસ્તુ છે.

પોતાનાં છોકરાં સરકારી નિશાળમાં જતાં હોય તો તેને નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લેવાં એ સ્ત્રીઓનો તાત્કાલિક ધર્મ છે.

પણ સર્વથી મહાન કાર્ય—હમેશાંને સારૂ કરવાનું કાર્ય—તો સ્વદેશી છે. સ્વદેશી વિના પ્રજાનું શરીર નભી જ ન શકે. પ્રજા અન્નવસ્ત્રની ભૂખે પીડાય છે તેનું કારણ મુખ્યપણે એ છે કે પ્રજાની પાસે દ્રવ્ય નથી. પ્રજા પોતાનાં વસ્ત્રાદિ બનાવવાની શક્તિ ધરાવે છે તે છતાં બનાવવાને બદલે બહારથી મંગાવી પહેરે છે, તેથી પ્રજાનું લોહી પ્રતિવર્ષ ચૂસાતું જાય છે. આ ખોડ સ્ત્રીઓના સાહસ વિના દૂર થવાની નથી. સ્ત્રીઓ આ મુલકમાં અનાદિકાળથી કાંતવાનું કામ કરતી જ આવી છે. તે ક્રિયા છોડી ત્યારથી હિન્દુસ્તાનની આર્થિક અને આત્મિક સ્થિતિમાં સડો પેઠો. હિન્દુસ્તાનની સ્વતંત્રતા સૂતરના તાંતણા પર નિર્ભર છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. જો હિન્દુસ્તાન પોતાનું બધું સૂતર પોતે જ ઝૂંપડીઓમાં બનાવી શકે અને તેનાં કાપડ વણી શકે તો એટલી શક્તિ મેળવી લે કે એ જ શક્તિથી હિન્દુસ્તાન પોતાની પૂરી સ્વતંત્રતા લઇ લે અને સ્વતંત્ર હિન્દુસ્તાન ખિલાફતનો તેમજ પંજાબનો ન્યાય મેળવે જ.

---

# વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગાંધીજી

વિદ્યાર્થીઓ અને કૉલેજોનો મોહ

પંજાબમાં વિદ્યાર્થીઓને ૧૬–૧૮ માઇલ ચલાવ્યા, કેટલાંક બાળકોને ચાબુક મારવામાં આવ્યા, એટલું જ અપમાન થયું હતું એમ નથી; પણ વિદ્યાર્થીઓને યુનિયન જૅકને સલામ ભરવા બોલાવવામાં આવતા. એમ બળાત્કારે યુનિયન જૅકને અને ખુદ પરમેશ્વરને પણ સલામ

---

* અમદાવાદમાં એલિસબ્રિજ હેઠળ વિદ્યાર્થીઓની એક જાહેરસભા આગળ આપેલું ભાષણ; તા. ૨૯–૯–૨૦

ભરાવવામાં આવે એની જેના પર બળાત્કાર કરવામાં આવ્યો હોય તેના પર અને ખુદ પરમેશ્વર પર શી અસર થાય એ વિચારવાનું હું વિદ્યાર્થીઓને સોંપું છું. વળી કેટલાકને કૉલેજમાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યા હતા. આવા વિદ્યાર્થીઓના મારા પર પત્રો આવતા. તેઓને તો એમ જ લાગતું કે પોતે બેહાલ થઈ ગયા અને સર્વસ્વ ગુમાવી દીધું.

વિદ્યાર્થીઓને પંજાબના પ્રકરણમાંથી કાંઇ શીખવાનું હોય તો તે એ છે કે કૉલેજો પર જે મોહ છે એ કાઢી નાંખવો; અને જો ત્યાં ન જઇયે તો આપણે રોટી વિનાના થઇ જવાના છીયે એ માન્યતામાંથી નીકળી જવું.

**વિદ્યાર્થીઓના શાળાત્યાગની અસર**

જ્યારે હું લાહોર ગયો ત્યારે વિદ્યાર્થીઓના ચહેરા પર જે ઉલ્લાસ હતો એથી મેં જોયું કે કૉલેજનો એમનો મોહ કંઈ ઓછો થયો હતો. જો હું વિદ્યાર્થીઓની સાથે ગાભરો બન્યો હોત અને ખોટી લાગણી બતાવી હોત કે કૉલેજમાં જો આપણે નહિ જઈયે તો આપણે માણસ જ મટી જવાના છીયે તો એમનો મોહ વધત. જો વિદ્યાર્થીઓ સરકારી કૉલેજોમાં ન હોત તો સરકાર એમને શું કરી શકત? હું કહું છું કે જો એ વિદ્યાર્થીઓ સરકારની કૉલેજોમાં ન હોત તો સરકાર એમનો વાંકો વાળ પણ ન કરી શકત; એમને સલામ ભરવાની ફરજ ન પાડી શકત. વિદ્યાર્થીઓને જે મોટામાં મોટો ડર હતો તે એ હતો કે આપણે યુનિયન જૅકને સલામ ભરવા નહિ જઇયે તો આપણે મૂઆ જ પડયા છીયે. જો એ વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્ર—સરકારને જેની સાથે કંઇ પણ સંબંધ ન હોય એવી—શાળાઓમાં ભણતા હોત તો તેમને કંઈ થાત નહિ. પણ વિદ્યાર્થી સરકારી જ શાળામાં હોવાથી સરકાર વિશેષ અંકુશ રાખી શકી અને પ્રજાનું નાક કાપી લીધું. વિદ્યાર્થીઓને લીધે જ આપણે સ્વતંત્રતા મેળવી શકીયે અને વિદ્યાર્થીઓની નબળાઈથી જ આપણે પરતંત્રતામાં પડી રહીયે. મેં ધારાસભાના બહિષ્કાર ઉપર ખૂબ ભાર મુકયો છે એ ખરૂં છે. માણસ માત્ર પ્રતિમાપૂજક છે; માટે જ્યારે પ્રતિનિધિ થવાને લાયક હોય એવા નાયકો ધારાસભામાં જવાનું માંડી વાળશે ત્યારે એની ક્ષણિક અસર બહુ મોટી થશે એ હું જાણું છું. એ કામ અત્યારે ને અત્યારે કરી શકાય એવું છે, એટલે તુરત થવું જોઇયે. તેની અસર પણ મોટી થવાની. છતાં હું એમ પણ વચન આપવા ઈચ્છું છું કે જો સરકારના તાબાની બધી નિશાળો ખાલી થાય તો એક માસની અંદર હિન્દુસ્તાનનો ચહેરો બદલાઈ ગયેલો તમે જોશો. દરેક વિદ્યાર્થી એકાએક આવતી કાલે જ નીકળી જાય તો એની જે અસર પ્રજાની અને રાજ્યકર્તાઓની ઉપર પડવાની તે બીજા કશાથી નહિ પડે. જેટલી અસર વિદ્યાર્થીઓના છોડવાથી પડવાની છે એટલી અસર વકીલોના છોડવાથી પણ નહિ પડે. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ સરકારની નિશાળમાંથી નીકળી જશે ત્યારે સરકાર સમજી જશે કે આપણું ઠાન્ડા વૉટર વર્કસ—એટલે દૂર શા માટે જઈયે? દૂધેશ્વર વૉટર વર્કસ બંધ થયું. વિદ્યાર્થીઓની ઉપર જ હિન્દુસ્તાનની સ્વતંત્રતા નિર્ભર છે, કારણકે વિદ્યાર્થીઓ એ જુવાનીઆવર્ગ છે. વકીલો બુઝુર્ગ ગણાય, કારણ એમને વ્યવસાયો રહ્યા. પણ વિદ્યાર્થીઓ નિર્દોષ જીવન ગાળે છે. વકીલોને સ્વાર્થ (ભરણપોષણનો) રહ્યો છે તેથી વકીલો પાસે વકીલાત છોડાવવી મુશ્કેલ છે; પણ વિદ્યાર્થીઓને

એ સ્વાર્થ નહિ હોવાથી માત્ર સરકારી નિશાળોની માયા છોડાય તો વિદ્યાર્થીઓને નિશાળો છોડવી સહેલી છે.

આગેવાનોનો વિરોધ

કોઈ કહેશે કે વિદ્યાર્થીવર્ગે એમ શા સારૂ કરવું? નિશાળો શા માટે છોડવી ? એ હીલચાલની સામે આપણા મહાન, ધર્મધુરંધર, પ્રજાની સેવામાં અત્યંત કસાયલા એવા પંડિત મદનમોહન માલવીયાજી, હિન્દુસ્તાનમાં અત્યંત વિચાર કરવાની શકિત ધરાવે એવા શાસ્ત્રીઆર અને બીજા આપણા નેતાઓ—લાલા લજપતરાય સુદ્ધાં—એમ કહી રહ્યા છે કે વિદ્યાર્થીઓની પાસે શાળાઓ છોડાવવી એ ઘણું જોખમભરેલું પગલું છે. એમના વિચારોની તમારા પર અસર ન થાય એ મારાથી નહિ ઇચ્છી શકાય. માટે વિદ્યાર્થીઓને હું એ જ વાત સૂચવી રહ્યો છું કે આવા આપણા દેશદાઝવાળા આગેવાનોના કહેવા ઉપર તમે પૂરેપૂરો વિચાર કરજો, અને એમ વિચાર કરતાં છતાં જો તમને એમ લાગે કે હું જે કહી રહ્યો છું એ જ બરાબર છે તો જ નિશાળો છોડજો.

શાળાત્યાગ આજે જ કેમ ?

કોઈ સવાલ કરશે કે આપણે જે કેળવણી લઈ રહ્યા છીયે એ શું આજ જ ઝેર સમાન થઇ પડી? સરકાર ગમે તેટલી ખરાબ હોય પણ જે જે નિશાળોની અંદર આપણે જતા હોઇયે તે નિશાળોની અંદર સારી વ્યવસ્થા હોય, સારા પ્રોફેસરો હોય, સારા માસ્તરો હોય તો આપણે શા સારૂ છોડવી જોઇયે ? એ પ્રશ્ન દરેકને થાય.

પંજાબનું પ્રકરણ થયું અને ખિલાફતનું પ્રકરણ થયું ત્યારે સરકારની રાજ્યનીતિ સહ્ય હતી. હું તમને ખાત્રીપૂર્વક કહેવા ઇચ્છું છું કે હું ત્યાં હતો ત્યારે મને એવી પ્રતીતિ હતી કે આપણને ન્યાય મળ્યા વિના રહેવાનો જ નથી. મુસલમાન ભાઈઓને પણ હું એમ જ કહેતો કે તમને જે વચન પ્રધાન લૉઈડ જ્યૉર્જે આપેલું છે એટલું તો જરૂર ગળશે. છતાં આપણને પંજાબની બાબતમાં સખત ફટકો લાગ્યો, અને એ અન્યાય ઢાંકી દેવાને ખોટામાં ખોટાં કાવતરાં કરવામાં આવ્યાં. ખિલાફતની બાબતમાં એક છોકરૂં પણ સમજી શકે એવો વચનભંગ કરવામાં આવ્યો.

પંજાબમાં જે જે માણસો પર અત્યાચાર થયા એ કાંઇ સામાન્ય માણસો ન હતા; પણ સરકારે જેમને કેળવ્યા હતા એવા શિક્ષિતવર્ગ ઉપર જેટલા અત્યાચારો કરવા હતા એટલા કરવામાં આવ્યા.

## લૂંટારાની શાળામાં કેમ ભણાય ?

હિન્દના નાકની ખાતર

સરકારે હિન્દુસ્તાનના સ્વત્વનું હરણ કર્યું છે. જો કોઈ લૂંટારો આપણું ઘરબાર લૂંટી જાય અને આપણને આવીને કહે કે 'હું તમારૂં ધન લૂંટી ગયો છું એમાંથી થયેલી આ શાળામાં તમે ભણો' તો મારી ખાત્રી છે કે આપણે તો એ લૂંટારાને એવો જ જવાબ આપીશું કે 'અમારે તમારી કેળવણી નહિ જોઇયે.' મારૂં ઘર કોઇ લૂંટારો લૂંટી જાય તો એ હું સહન કરી શકું છું, પણ મારૂં માનભંગ થઇ જાય, મારૂં પુરુષત્વ, સ્ત્રીત્વ લૂંટવામાં આવે તો હું એ પાછું કેમ મેળવી શકું ? મારૂં નાક કાપવામાં આવે એ હું કેમ આખું કરી શકું?

કાઠીયાવાડના લૂંટારાઓ મુસાફરોનાં નાક કાપતા, અને એક દાક્તર એવો નીકળ્યો હતો કે એ કપાઈ ગયેલાં નાકને આખાં કરતો. પણ હિન્દુસ્તાનનું નાક જે કપાઈ ગયું, જે ચીબું થઈ ગયું એને અણીયાળું કરનાર કોઈ દાક્તર છે જ નહિ. એ નાકને અણીયાળું કરવું હોય તો તે આપણે જ કરી શકીયે તેમ છીયે. સારામાં સારા દૂધમાં સોમલ પડવાથી જેમ આપણે ત્યાગ કરીશું, તે જ પ્રમાણે સારામાં સારી કેળવણીમાં ઝેર પડવાથી એ ત્યાજ્ય છે એમ આપણે માનવું જ જોઇયે. મને જરૂર એવી શંકા થાય છે કે જેટલું દરદ આ બે પ્રકરણોથી મને થયું છે એટલું જ દરદ પંડિત માલવીયાજી અને શાસ્ત્રીઆરને ન જ થઈ શકે. સરકારે જે રાજ્યનીતિ બતાવી છે તેથી દૂધ જેવી એમણે આપેલી ચીજો ઝેર જેવી થઇ પડી છે, એવું જો તેમને લાગતું હોય તો તેઓ મેં કહ્યું છે એમ જ કહેશે. સરકારની કેળવણીમાં દાખલ થઈ ગયેલા ઝેરને આપણા આ મહાન પુરુષો નથી ઓળખી શકતા એમ મારે કહેવું જોઇયે.

કેળવણી ઝેર જેવી કેમ ?

જો આપણે આ સ્થિતિમાં કાંઇ પણ નહિ કરીયે તો આપણું નાક સદાને માટે કપાઇ જવાનું છે; કેટલાક જમાના સુધી પ્રજા પોતાનું સ્વત્વ આ જગત આગળ બતાવવાને નાલાયક બનવાની છે. તમે વિદ્યાર્થીઓ બાળક વયના છો એમ તો ન જ કહી શકાય. માટે તમે માબાપો વગેરે વડીલોને માનપૂર્વક કહી સંભળાવી કાલે જ નિશાળોનો ત્યાગ કરો. પણ જે સ્વતંત્રતા સોળ વરસની ઉપરનાં બાળકો અને બાળકીઓ વાપરી શકે છે એ સ્વતંત્રતા વાપરવાની જે શરત છે એ તમે પૂરેપૂરી સમજશો એમ હું ઇચ્છું છું.

શાળાત્યાગનો અધિકાર

જેમને તાવ આવી ગયો છે—માનસિક અને હાર્દિક—અને જેઓ માને છે કે આ સરકારની સલ્તનત એક મિનિટ પણ મારાથી સહન થઈ શકતી નથી, જે સલ્તનત અન્યાયના ઝેરથી વ્યાપી ગઇ છે એ સલ્તનમાં રહેવું મારે માટે નામોશીભરેલું છે, તેમને જ નિશાળ છોડવાનો અધિકાર છે. જે લૂંટારો આપણું સર્વસ્વ હરણ કરી જાય એના હાથનું દાન આપણે ન લઇ શકીયે, તેમ સરકારના હાથની કેળવણી આપણે ન લઇયે એમાં જ માતા પ્રત્યે, પિતા પ્રત્યે અને નેતા પ્રત્યે આપણો વિનય રહેલો છે; એમાં જ આપણી આધીનતા રહેલી છે. જે કોઇને અંદરથી હૃદયનો અવાજ આવે છે કે 'મારે આ કામ કરવું જ જોઇયે' એ માણસને એમ કરવાનો હક છે. એ ચીજોની પ્રતીતિ તમને પડતી હોય તો તમે આવતી કાલે જ નિશાળો ને કૉલેજો છોડો એમ હું ઇચ્છું છું.

શાળાત્યાગ બીનશરતે

બીજી નિશાળો ક્યાં છે? એમ પૂછનાર વિદ્યાર્થીને મારો એ જવાબ છે કે તમારે હજી રાહ જોવાની જરૂર છે, માબાપોની સાથે સલાહ કરવાની જરૂર છે, કારણકે તમે શંકિત છો. જે ઓરડીમાં સરપ વસતો હોય એ ઓરડીમાંથી નીકળી જવા માટે મને શંકા શાની જ હોઇ શકે? રાષ્ટ્રીય કૉન્ગ્રેસે જે ઠરાવ કરેલો છે એનો અર્થ શું છે એ તમે વિચારવા ધારતા હો તો હું કહું છું કે એ ઠરાવમાં આપણને નવી નિશાળ મળવાની શરત નથી. આપણને નવી નિશાળો મળો યા ન મળો, પણ જે નિશાળ આપણને ઝેરરૂપ થઇ ગઇ છે એ નિશાળનો તો ત્યાગ કરવો આવશ્યક જ છે.

## આપણને આ યુદ્ધનો સમય આવ્યો છે

શાળાત્યાગ સિપાહીની દૃષ્ટિએ

આથી કોઇએ એમ નહિ સમજી લેવું કે હું કેળવણીની વિરુદ્ધ છું અથવા તો મારા કેળવણી વિષે જે વિચારો છે એનો હું પ્રચાર કરવા માગું છું. એ વિચારોનો પ્રચાર હું રાષ્ટ્રીય શાળા મારફત કરી રહ્યો છું; અને જે વખતે એવી કેળવણીનો પ્રચાર મારે વધારે કરવો હશે ત્યારે હું મારું સાધન શોધી લઇશ. પણ અત્યારે જે દૃષ્ટિએ હું નિશાળોનો ત્યાગ કરાવવા ઇચ્છું છું એ દૃષ્ટિ સિપાહીની છે. જ્યારે યુદ્ધ શરૂ થાય છે ત્યારે નિશાળીઆઓ નિશાળ છોડે છે, અદાલતો ખાલી થાય છે અને જેલો પણ ખાલી પડે છે. જેલમાં રહેનાર જેલીઓ પણ પોતાનો સ્વભાવ છોડી દે છે અને લડાઇમાં ઝૂમે છે. તે જ પ્રમાણે આપણને આ યુદ્ધનો સમય આવ્યો છે. જો આ પ્રજા શસ્ત્ર ઉગામનારી હોત તો હિન્દુસ્તાનમાં કયારનીયે અસંખ્ય તલવારો નંગી થઈ હોત; પણ હિન્દુસ્તાનમાં એ તત્ત્વ હાલ અશક્ય છે. અત્યારે તો સામાન્ય દૃષ્ટિએ, લૌકિક દૃષ્ટિએ જ આ પ્રશ્ન હું પ્રજા આગળ મુકી રહ્યો છું કે જે સરકાર તરફથી આપણું આટલું માનભંગ થયેલું છે તે સરકાર પાસેથી આપણે દાન લઈ શકતા નથી, મદદ લઇ શકતા નથી. માટે જો એ તત્ત્વ માન્ય થાય તો નિશાળો હો કે ન હો એનો સવાલ રહેતો જ નથી. એટલે તમારે તો એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે કે અત્યારે વિદ્યાર્થીઓની તાત્કાળિક ફરજ નિશાળ છોડવાની થઈ છે કે નહિ. નિશાળો છોડીને વિદ્યાર્થીઓ શું કરે? સંધિકાળને વખતે જે વિદ્યાર્થીઓ નવરા થઇ બેસે તેઓ શું કરે? એ બધા પ્રશ્નો તમે પૂછી શકો છો. સિદ્ધાન્ત મેં જે મુકેલો છે તે જ છે. એમાંથી જે ઉપસિદ્ધાન્તો નીકળે છે એ તમારી આગળ હું મુકતો જ નથી. મુખ્ય સિદ્ધાન્તને અનુસરીને આપણા દિલમાં જે ફેંસલો થાય તે પ્રમાણે અટળપણે વર્તવું. પણ શંકાનું સમાધાન થઇ ગયા પછી નબળાઇને લીધે એક પણ વિદ્યાર્થીને કૉલેજમાં કે નિશાળમાં રહેવાનો અધિકાર નથી એ પણ કહેવાની મારી ફરજ છે. અત્યારે પ્રજાએ નબળાઇ બતાવવાનો સમય નથી.

[ત્યારબાદ કૉલેજ છોડનાર વિદ્યાર્થીઓનાં નામ વંચાયાં અને વિદ્યાર્થીઓ તરફથી સવાલો પૂછવામાં આવ્યા તેના ગાંધીજીએ નીચે પ્રમાણે જવાબો આપ્યાઃ]

શાળાત્યાગના ઉપસિદ્ધાન્તો

પ્ર૦—મહાત્માજી, નાગપુરમાં મળનારી કૉંગ્રેસ આ ઠરાવ મુલતવી રાખે તો અમારે શું કરવું?

ઉ૦—નાગપુરમાં મળનારી કૉંગ્રેસથી આ ઠરાવ મુલતવી રાખવાનો ઠરાવ ન થઇ શકે એમ હું માનું છું. જે માણસ અત્રે કહેલા સિદ્ધાન્તને સમજી ગયો હોય તેને નાગપુરમાં ભરાનારી કૉંગ્રેસ શું કરશે કે શું નહિ કરે એ લાગુ જ નથી પડતું. ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓની જાગૃતિ કૉંગ્રેસને સારૂ એવો ઠરાવ કરવાનું અશક્ય કરી શકે છે.

પ્ર૦—મહાત્માજી, આપ વિદ્યાર્થીઓ પાસે આત્મઘાત કરાવવા માગો છો કે સ્વાર્થ-ત્યાગ કરાવવા માગો છો?

ઉ૦—હું વિદ્યાર્થીઓ પાસે સ્વાર્થત્યાગ કરાવવા ઇચ્છું છું, અને સ્વાર્થત્યાગથી આત્મ-રક્ષા કરાવવા ઇચ્છું છું.

પ્ર૦—ગુજરાત કૉલેજ ગુજરાતને પૈસે થયેલી છે ને સરકારે મળેલો કારભાર લીધો છે, તો આપણે આપણી જ મિલકત છોડવી કે કારભાર પાછો મેળવવો ?

ઉ૦—જે વસ્તુ વિશ્વાસથી આપણે કોઇ માણસને સોંપેલી હોય એનો બીજે જ રસ્તે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો કાયદામાં પણ એ માણસને વિશ્વાસઘાતી કહે છે. એક ધોબીને આપણે કપડું ધોવા આપ્યું હોય અને એનો બીજો ઉપયોગ કરે તો એની ઉપર ચોરીનું તહોમત મુકાય છે. એવી રીતે હું સરકાર ઉપર ચોરીનું—વિશ્વાસઘાતનું—તહોમત મુકી રહ્યો છું: 'તમને જ્યારે કૉલેજ સોંપી ત્યારે તમે પંજાબનો અન્યાય રચશો, ખિલાફતનો અન્યાય કરશો એ ખબર ન હતી.' બીજું પ્રમુખ સાહેબે કહ્યું તે પ્રમાણે ગુજરાત કૉલેજમાં કાંઇ જાનવર ભરવાનાં નથી. એ કૉલેજ છેવટે તો આપણી જ છે. આપણી મિલકત જે અત્યારે આ સલ્તનત લઇને બેઠેલી છે એ મિલકતનો પૂરેપૂરો, ખરો કબજો લેવાને સારૂ જે ખોટો ઉપભોગ છે એ પણ આપણે છોડી દેવો ઘટે છે. આપણા પોતાના ઘરમાં મરકી થઇ હોય તો એ ઘરને મુકી દઇયે છીયે એમ આ કૉલેજ પરથી આપણી ખરેખરી માલીકી ચાલી ગઇ છે માટે એનો ત્યાગ કરવો જોઇયે. જે માણસનો હાથ સડી ગયો હોય એ માણસનો હાથ ડૉ. કાનુગા કાપી નાંખે છે, કારણ એ હાથમાં સડાએ ઘર કરેલું છે. વહાણવાળા પોતાના માલને તોફાન વખતે દરીઆમાં હોમી દે છે તેથી કાંઇ તેઓ આત્મઘાત કરતા નથી. તે જ રીતે આપણને અત્યારે આપણી માલીકીની હતી એવી નિશાળનો પણ ત્યાગ કરવો ઘટે છે, અને એવા ત્યાગથી જ આપણે માલીકી પાછી મેળવશું.

પ્ર૦—મહાત્માજી ! જે નિશાળો સરકારી ન હોય પણ ખાનગી હોય તે પણ છોડી દેવી કે ?

ઉ૦—જે ખાનગી નિશાળો સરકાર સાથે (યુનિવર્સિટી સાથે) સંબંધ ધરાવતી હોય એ નિશાળો છોડી દેવી જોઇયે, કારણકે એ નિશાળો પર સરકારની સત્તા છે, moral government છે. મારા મત મુજબ તો સરકારની અસરરૂપી ગંધ પણ રહેલી હોય એ નિશાળો સુદ્ધાં છોડી દેવી જોઇયે.

પ્ર૦—થોડા વિદ્યાર્થીઓ નિશાળ છોડી દે તેથી સરકાર પર શી અસર થવાની ?

ઉ૦—આમાં અસરની વાત નથી પણ અન્યાયરૂપી દ્રવ્ય લેવું કે નહિ તે સવાલ છે. આપણું પોતાનું માન જાળવવું એ આપણો ધર્મ છે. જે ભાઇએ કે બહેને નિશાળ છોડી એટલે દરજ્જે એણે પોતાની ફરજ અદા કરી અને દુનિયાની પણ સેવા કરી. એકના ત્યાગની પણ અસર થઇ શકશે.

પ્ર૦—મારા ધારવા મુજબ સરકારની દાનત જ આપણને કેળવણી આપવાની હતી નહિ. તો કૉલેજો છોડવાથી આપણે સરકારને મદદ નથી કરતા ?

ઉ૦—હું એમ માનતો જ નથી કે સરકાર આપણે કૉલેજો છોડીયે એમ ઇચ્છે છે. સરકારે તો એ બાબતમાં સરક્યુલર પણ કાઢ્યો છે. સરકાર તો ઇચ્છી રહી છે કે 'જે

કૉલેજો અને નિશાળો ખાલી થઇ જશે તો પ્રજા ઉપરનો જે કબજો છે તે આપણે ગુમાવી બેસવાના.' સરકાર ઇચ્છો યા ન ઇચ્છો પણ આપણે યોગ્ય કામ કરવું જોઇયે.

પ્ર૦—જે નિશાળો રાષ્ટ્રીય બનવાની છે એ નિશાળો પણ છોડવી કે ?

ઉ૦—એ શાળાના વ્યવસ્થાપકોને પત્ર લખી મોકલો કે 'તમે આપણી નિશાળને રાષ્ટ્રીય શાળા બનાવવાનો વિચાર રાખ્યો છે એ સારૂ તમને મુબારકબાદી આપીયે છીયે અને વિનંતિ કરીયે છીયે કે તમે સરકારને સત્વર નોટીસ લખી મોકલો જેથી અમે નિર્ભય બનીયે.'

પ્ર૦—માબાપો અમારી વાત કબૂલ ન રાખે તો શું કરવું ?

ઉ૦—માતપિતાને સમજાવવાં. આપણે માતપિતાની સાથે અદબ જાળવવાની છે, વિનય રાખવાનો છે. આપણે એમના આજ્ઞાકારી છીયે એ નહિ ભૂલવું જોઇયે. જે ઠેકાણે આપણને એમની આજ્ઞા અયોગ્ય લાગે ત્યારે વિનયથી એનો અનાદર કરી શકીયે.

પ્ર૦—જો રાષ્ટ્રીય શાળાઓને સિડીશ્યસ-ફીતૂરી ગણવામાં આવે તો ?

ઉ૦—તો દરેક સરકારી સ્કૂલનો છોકરો નીકળી પડે. જો પ્રજા એ સમયે સરકારની નિશાળોમાં રહેશે તો એ પ્રજા ગુલામીને જ લાયક રહેશે. પ્રજાની રાષ્ટ્રીય કેળવણીને સરકાર નહિ રોકી શકે. ઘરમાં જતા મહેતાજીઓને, સ્વયંસેવકોને, નહિ રોકી શકે.

પ્ર૦—મહાત્મા ગાંધીજી! આપે કહ્યું કે નિશાળો છોડી દેવાથી સરકારનું દૂધેશ્વરનું વૉટર વર્કસ બંધ થશે તે કેવી રીતે ?

ઉ૦—સરકારને આપણે નોકરોરૂપી પાણી પાઇયે છીયે અને એ નોકરથી જ સરકારની તૃષા છીપી શકે છે. માટે જો એ નળ બંધ થઈ જાય તો સરકારને તરસે મરવું પડે. મૅકૉલે સાહેબે પણ કહ્યું છે કે નિશાળોની મારફતે જ સરકારને નોકર મળી શકે.

પ્ર૦—બંગભંગના પરપોટાની માફક આ ચળવળ પણ ફૂટી જશે એમ કેટલાક માને છે. એને માટે શો ખુલાસો છે ?

ઉ૦—હમેશાં પ્રજાની અંદર એવા પરપોટા ઉભા થાય છે અને ફૂટી જાય છે. મા જાણે છે એટલા જીવતા જ રહેતા હોય તો દુનિયાને જોઇતું જ શું હતું ? આપણે ત્રૂટીઓનો વિચાર કરીને જ આ કાર્ય કરવું જોઇયે. બંગભંગની ચળવળમાં બે ત્રૂટીઓ હતી : (૧) સરકારી નિશાળોમાંથી છોકરા નહિ ઉઠાડી લેવાની અને (૨) આગેવાનોએ પોતાનાં છોકરાં સરકારી નિશાળે રાખવાની. આ બન્ને ત્રૂટીઓને જેટલે દરજ્જે રોકી રખાય એટલે દરજ્જે રોકી રાખવામાં આવે છે. મને વિદ્યાર્થીઓ શાપ આપે તે માટે હું તો તૈયાર જ છું. જે માણસને પ્રજાની સેવા કરવી હોય એણે તો શાપ પહેલેથી જ વહોરી લેવો જોઇયે. આનાં જે પરિણામ આવે તે મારે અને પ્રજાએ સહન કરવાં જ જોઇયે. તેથી જ ભવિષ્યની પ્રજા ઉંચે ચડે.

પ્ર૦—આ ચળવળમાં યુદ્ધની બધી શરતો આવી જાય છે કે ?

ઉ૦—યુદ્ધની બધી શરતો આ ચળવળની અંદર પળાયાં જ કરે છે, અને આ યુદ્ધ જ છે.

---

# શિક્ષકવર્ગમાં ગાંધીજી*

પુરુષત્વહીન શિક્ષકો

એક વાર હું પોતે શિક્ષકવર્ગનો જ હતો; હજી પણ હું શિક્ષક છું એવો દાવો કરી શકાય. મને શિક્ષણનો અનુભવ છે. મેં તેના અખતરાઓ કરી જોયા છે. એ કામ કરતાં કરતાં મને એમ લાગ્યું કે જે પ્રજાના શિક્ષકોએ પોતાનું પુરુષત્વ ગુમાવી દીધું છે તેવી પ્રજા કોઇ દિવસ ન ચડે.

આપણા શિક્ષકો પોતાનું પુરુષત્વ જરૂર ખોઈ બેઠા છે. જે વસ્તુ કરવાને તેઓ ઇચ્છતા નથી તેવી વસ્તુ તેઓ બળાત્કારે કરે છે. તેમની પાસે મારીને કોઈ કાંઇ નથી કરાવતું, પણ તેમના ઉપર સૂક્ષ્મ બળાત્કાર થાય છે જ. એમના મોટેરાઓની ધમકી, પગારમાં નુકસાની કે પગાર વધી ન શકે એવી ધમકી કે સૂચનાઓથી શિક્ષકો ગાભરા બને છે.

શિક્ષકો માટે પ્રસંગ

હવે એવો પ્રસંગ આપણી સામે આવીને ઉભો છે કે શિક્ષકો તેમજ શિક્ષિકાઓ પોતાના જાન, પોતાના માલ અને પોતાના પગાર જોખમમાં મુકી દે અને છે તેવી વસ્તુ હિંમતથી વિદ્યાર્થીઓ પાસે મુકે. તેઓ તેમ મુકી ન શકે તો તેમણે ઉદરપોષણના સાધનનો ત્યાગ કરવો જોઈયે. આટલું હું આજે શિક્ષકોને બતાવી લઉં એટલે મારૂં આજનું કામ સમાપ્ત થશે. મારી સામેના પક્ષમાં શાસ્ત્રીઆર જેવા મહાન શિક્ષક છે. પંડિત માલવીયાજી, જેમણે હિન્દુ યુનિવર્સિટી જેવી સંસ્થા સ્થાપી છે, તે પણ માને છે કે હું પ્રજાને આડે રસ્તે દોરી રહ્યો છું. જે નેશનાલિસ્ટ પક્ષના છે તેમને પણ શંકા છે. છતાં મને લાગે છે કે હું સાચો છું.

આરબોની સ્વાતંત્ર્ય-પ્રિયતા

બગદાદથી આવેલા એક ગૃહસ્થે મને આજે તેમનો ત્યાંનો અનુભવ સંભળાવ્યો. તેથી હું તો ચકિત થઇ ગયો છું. હું કહું છું કે હિન્દુસ્તાનમાં રહેવું મારે સારૂ વસમું થઇ પડયું છે. જો હું અસહકારનો વિચાર ચોવીસે કલાક કરતો ન હોઉં—સુતી વખતે પણ મારૂં મન એ જ વિચારથી શાન્ત થાય છે—તો હિન્દુસ્તાનમાં મારે સારૂ રહેવું અશકય થઈ પડયું હત. હું માનું છું કે બગદાદના નિરક્ષર આરબો આપણા કરતાં અનંતકોટિગણા આગળ વધેલા છે. આ ગૃહસ્થ કોઈ નાંખી દીધા જેવા માણસ નથી. એ બગદાદમાં સરકારી નોકરીમાં મોટા હોદ્દેદાર હતા. તેઓ અંગ્રેજ સરકારના દુશ્મન નથી. તેમણે જેવા હતા તેવા જ અનુભવ મને કહ્યા છે. ગંગાબહેને તેમને પૂછયું, 'ત્યાં અંગ્રેજનું રાજ્ય ટકશે ખરૂં?' તેમણે કહ્યું, 'એ કંઈ હિન્દુસ્તાન છે?' જ્યાં સુધી એક પણ અંગ્રેજ મેસોપોટેમિયામાં હશે ત્યાં સુધી આરબો શાન્ત થઇને બેસશે નહિ. આરબોની પાસે દારૂગોળા કે તલવાર એવી સામગ્રી નથી —હશે તોપણ ધૂળ જેવાં હશે—પણ એક સામગ્રી માત્ર તેમની પાસે જરૂર છે. 'આ દેશ અમારો છે. આ અમારા દેશમાં જેમને અમે રજા નહિ દઇયે તે એક પળ પણ ન રહી શકે.'

અંગ્રેજ સરકારે ત્યાં જેટલા શીખોને મોકલ્યા તે બધાને તેમણે કાપી નાંખ્યા. હું હિન્દુસ્તાનને એ શીખામણ નથી આપતો. હું તો એ તરફની ગતિ ઉલટો રોકી રહ્યો છું.

---

* એ જ જગાએ શિક્ષકવર્ગને ઉદ્દેશીને આપેલું ભાષણ; તા. ૨૯-૯-૨૦

આરબોને કંઈ શીખોનો વિરોધ ન હતો. આપણે તો આરબોનો હેતુ શું હતો તે જ જોવાનું છે. અંગ્રેજોએ તેમને બહુ બહુ આશાઓ આપી. બગદાદમાં એટલો તાપ હોય છે કે તમે બધા અહીંઆં બેઠા છો તેમ ત્યાંની રેતીમાં કોઈ બેસી નહિ શકે. ત્યાંની રેતી એટલી તપેલી હોય છે કે તેની ઉપર રાંધી શકાય. અંગ્રેજ સરકારે કહ્યું કે અહીં તમારા માટે પાકા રસ્તા બાંધશું, રેલવે લાવશું; તમને જે રીતે સુખ થાય એવી બધી સગવડ કરી આપશું. તમને શિક્ષણ આપશું. મોટર પણ આરબોએ હમણાં જ પહેલી જોઈ. પણ આરબોને તો એક જ વાત ખબર હતી. તેમણે કહ્યું, 'તમે અમારો મુલક લેવા આવ્યા છો. અહીંઆંના મુસલમાનોના પહેલાં જ મેસોપોટેમિયાના મુસલમાનો અંગ્રેજોને પોતાના દેશમાંથી કાઢી રહ્યા છે.

બ્રિટિશોનાં હવાઇ જહાજ એમને ડરાવી નથી શકતાં. હવાઇ જહાજ હો કે ગમે તે હો, આરબોને શું? તેઓ તો મોતને હથેળીમાં લઇને ફરે છે. એમની પાસે હોય શું કે લઈ જાય? તેઓ પોતાની જાત માટે નથી લડતા. તેમનાં કપડાં છે તે ચામડાનાં. તેઓ તંબુમાં રહેનાર રહ્યા. પોતાનો દેશ–ભલે તે રેતાળ રહ્યો–તેને બચાવવો, બગદાદ શરીફ જે પાકભૂમિ છે, જ્યાં અનેક પીર થઇ ગયા છે ત્યાં પરવાનગી વિના કોણ જઈ શકે? ત્યાં અંગ્રેજ, શીખ કે તેમના ભાઇબંધ કોઈ નહિ રહી શકે.

આરબો આપણા કરતાં અગણિત દરજ્જે ચડેલા છે.' આ અમારો દેશ છે; તેના ઉપર આંગળી ચીંધે તેની આંગળી કાપી નાંખીયે, ત્રીજાને અહીંઆં રહેવા નહિ દઇયે,' એ જુસ્સો જેનામાં છે તે ખરા સુખી છે. જો આપણે માનીયે કે આરબો જંગલી અને આપણે સુધરેલા તો આપણે તેમને અને આપણને પોતાને ગેરઇન્સાફ કરીયે છીયે. આપણે પોતે ગુલામની દશામાં રહેતા છતાં થોડાંઘણાં સુખ અને ભોગ આપણને મળે છે. આવા ભોગો અને વિલાસોની જ્યાં સુધી આપણે ઇચ્છા રાખીયે છીયે ત્યાં સુધી આરબો કરતાં આપણે ઉતરતા જ છીયે.

ધર્મવિમુખ બ્રિટિશ રાજ્ય

આપણા બાપદાદા કહી ગયા છે, વેદોમાં, ઉપનિષદોમાં કહેલું છે કે પવિત્ર ભૂમિને અપવિત્ર થવા ન દો. બીજાઓ તમારી ભૂમિમાં પેસે તે અતિથિ થઇને જ પેસી શકે છે. જેણે સ્વતંત્રતા ખોઇ તેણે સર્વસ્વ ખોયું, ધર્મ ખોયો.

બ્રિટિશ રાજ્યમાં આપણે આપણો ધર્મ સુખેથી પાળી શકીયે છીયે અને મુસલમાની રાજ્યમાં ઓછો પાળી શકતા એ હું નથી માનતો. મુસલમાની રાજ્ય પ્રાણપીડક હતું એ હું જાણું છું; તેનામાં અભિમાન હતું. અત્યારે તો અંગ્રેજી રાજ્ય નાસ્તિક છે, ધર્મથી વિમુખ છે, એ રાજ્યમાં આપણો ધર્મ જોખમમાં આવી પડેલો છે.

આપણી આસપાસના મુલકમાં પઠાણ, ઇરાની અને આરબોની સ્થિતિ આપણા કરતાં સારી છે. આપણા જેવું શિક્ષણ તેમને મળતું નથી છતાં આપણાથી તેઓ ચડતા છે.

સ્વાતંત્ર્યાર્થે શિક્ષણની આહુતિ

આ પ્રમાણે આપણી દીન દશાનું ચિત્ર આપ્યા પછી શિક્ષકોની પાસે હું મારો કેસ મુકું છું. જ્યાં સુધી આપણે આપણા શિક્ષણની આહુતિ આપવાને તૈયાર નથી ત્યાં સુધી દેશને સ્વતંત્ર કરી નહિ શકાય.

આજકાલ મારી પાસે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આવીને પોતાની વાતો હૃદયભેદક રીતે કહે છે, છતાં તેઓ બેબાકળા છે એમ હું જોઉં છું. અમે શાળા છોડી દઇયે તો કાલે જ બીજી શાળા મળે કે નહિ એવા સવાલ કરે છે. એ શિક્ષણનો મોહ છે. હું પોતે શિક્ષણનો વિરોધી છું એમ કોઇયે નહિ કહે. હું ક્ષણ પણ વિચાર કે વાચન વિના નથી રહેતો. પણ ચોપાસ દાવાનળ સળગતો હોય ત્યારે આપણે ડિકન્સ કે બાઇબલ લઇને વાંચવા બેસી નથી શકતા. અત્યારે દાવાનળ સળગે છે. અત્યારે શિક્ષણનો મોહ ન જ રાખવો જોઇયે.

મેલા શિક્ષણનો ત્યાગ

તમને જો મનમાં સિદ્ધ થઈ ગયું હોય કે અંગ્રેજોએ પંજાબમાં ને ખિલાફતમાં હિન્દુસ્તાન ઉપર અત્યાચાર કર્યો છે, દગો દીધો છે, તો તે અત્યાચારનું તેઓ પૂરૂં પ્રાયશ્ચિત ન કરે, પોતાનું મલિન અંતઃકરણ પૂરૂં સ્વચ્છ ન કરે ત્યાં સુધી કોઇ પણ જાતનું દાન કે પગાર કે શિક્ષણ તેમની પાસેથી સ્વીકારવું એમાં મહાપાપ છે. રાક્ષસ પાસેથી આપણે શિક્ષણ નહિ લઇયે. મેલા હાથથી અપાતું શુદ્ધમાં શુદ્ધ શિક્ષણ પણ મેલું જ છે. અંગ્રેજો તો પોતાના મેલને પણ સ્વચ્છતા કહીને બતાવે છે.

અત્યારે આપણામાં જે દીનતા છે, પામરતા છે, આપણે જે ભ્રમણામાં પડેલા છીયે તે અંગ્રેજી કેળવણીને લીધે જ છે. અંગ્રેજી કેળવણી મળી ન હોત તો આપણે અત્યારે કંઇ હીલચાલ કરતા ન હોત એ મિથ્યા છે.

દેશને માટે મરવું એ વૃત્તિ આરબોમાં છે તે આપણામાં નથી. આવી પતિત દશામાંથી જ્યાં સુધી આપણે નથી નીકળ્યા ત્યાં સુધી હું ભવિષ્ય કહું છું કે હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર થઇ શકશે નહિ.

શિક્ષકો અને પ્રોફેસરોને હું હિંમતથી કહું છું કે પ્રજાને જો ઉછળતી ઉત્સાહિત કરવી હોય તો આવતી કાલે જ રાજીનામું આપજો. રાજીનામું આપનાર શિક્ષક વિદ્યાર્થીને બારેમાં બારે પાઠ શીખવશે.

જો શિક્ષકોને શૂરાતન ચડી જાય, તેમને લાગી જાય કે જે સલ્તનત ઇન્સાફ નથી આપતી, પોતાના અન્યાયને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી કરતી, તેની પાસેથી પગાર ન લેવાય, તો ગુજરાતમાં આજે જ સ્વરાજ્ય છે. શિક્ષકો જો હિંમત ધરીને કહેશે કે અમે ભીખ માગીનેયે સાચું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જ આપીશું તો આકાશમાં દેવતાઓ પણ જોવા આવશે અને તેઓ પુષ્પના વરસાદ વરસાવશે.

તા. ૧૦-૧૦-૧૯૨૦

# રોજનિશી

અસહકારનો રોજમેળ

જે વેપારી હમેશનો હિસાબ કાઢ્યા વિના સૂએ તે કોઇ દહાડો દેવાળું કાઢે; જે પ્રભુપ્રાર્થના વિના, સંધ્યાસ્નાનાદિ વિના દહાડો ગાળે તે પ્રભુનો ચોર બને અને આત્માને ઓળખતાં ન જ શીખે; તેમ જે સ્વરાજ્યવાદી સ્વરાજ્ય લેવાનો રસ્તો અસહકાર છે એમ સમજે છે તે હમેશાં હિસાબ કરે ને પોતાના મનને પૂછેઃ

આજે મેં કેટલા ખિતાબવાળાને ખિતાબ છોડવા વીનવ્યા ?

મેં મારાં છોકરાંને કૉલેજ કે નિશાળમાંથી ન ઉઠાડી લીધાં હોય તો કેમ ઢીલ કરી છે ?

મેં બીજા કેટલાને તેમ કરવા વીનવ્યા?

મેં હજુ વકીલાત કેમ નથી છોડી? અથવા કેટલા વકીલોને વકીલાત છોડવા વિનંતિ કરી ?

મેં કેટલાને ભરતીમાં જતા અટકવાની ભલામણ કરી ?

મેં કેટલાને ધારાસભામાં નહિ જવા વીનવ્યા ? કેટલાને મત નહિ આપવા સમજાવ્યા ?

મેં પોતે કેટલા પરદેશી માલનો બહિષ્કાર કર્યો ? કેટલાની પાસે કરાવ્યો ?

મેં પોતે કેટલું સૂતર કાંત્યું ? કેટલાની પાસે કંતાવ્યું ? કેટલા વણકરોને ઉત્તેજન આપ્યું ?

આપભોગ વિના, સ્વાર્થત્યાગ વિના તાલીમ વિના, સ્વરાજ્ય અસંભવિત છે એમ માનું છું તેથી મેં બીજો શો સ્વાર્થત્યાગ કર્યો ? મેં આ ચળવળ ચલાવવા સારુ મારા જ ગામમાં, મારા લત્તામાં કેટલાને પ્રેર્યા ? તેમાં મેં મારો કેટલો વખત, કેટલું દ્રવ્ય આપ્યું ?

સ્વરાજ્યના સંદેશાનો ફેલાવો

આ પ્રમાણે સવાલ પોતાના મનને દરેક સ્વરાજ્યવાદી પૂછે ને સંતોષકારક જવાબ ન મળે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી બીજે દહાડે વધારે પ્રયત્ન કરે. આમ કરતાં કરતાં નિરંતર જાગૃત રહેતાં રહેતાં જ આપણે આગળ વધશું ને સ્વરાજ્ય સ્થાપશું. કરોડો માણસો જો આ પ્રવૃત્તિમાં આજે જોડાય તો છૂટકારો આજે છે. એક વર્ષ

તો બહુ વધારે વખત ગણાય. સ્વરાજ્યનો સંદેશો માત્ર કરોડોને પહોંચાડતાં આપણને હજારો સ્વયંસેવકો જોઇયે. તે પોતાનું કામ અદૃશ્ય રહીને પણ ઘણું કરી શકે છે. તેને કોઇની શીખામણની જરૂર નથી. પોતાથી શરૂ કરી પોતાના પડોશમાં કામ કરવું શરૂ કરે. કોઇ સ્ત્રીપુરુષ હિન્દુસ્તાનમાં આ પ્રવૃત્તિથી અજ્ઞાત ન રહેવું જોઇયે, પછી તેની બુદ્ધિ કબૂલ ન કરે તો ભલે તેમાં ન જોડાય. આપણે એ સંદેશો આખા ભારતવર્ષને પહોંચાડીયે એટલે આપણું પચાસ ટકા કામ પૂરૂં થયું.

---

# નિશાળો

ગુજરાતમાં શાળાત્યાગ

ગુજરાતની સરકારી નિશાળો ખાલી થતી જાય છે. ગુજરાત કાલેજના પ્રોફેસરોમાંના બે પોતાનો હોદ્દો છોડી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવામાં જોડાયા છે. તેમને હું મુબારકબાદી આપું છું. બીજા અધ્યાપકો તેમનો દાખલો લઇ આ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં જોડાશે એવી ઉમેદ રાખું છું.

પણ વિદ્યાર્થીવર્ગની આશા હું વધારે રાખું છું. તેઓ નિશાળો અને વિદ્યાપીઠો ખાલી કરશે ત્યારે અધ્યાપકો ને શિક્ષકો પોતાની મેળે નીકળવાનો સંભવ છે. અત્યારે તેઓને રોજીનો પ્રશ્ન છે. વિદ્યાર્થીને માત્ર મોહ છોડવાનો રહ્યો છે.

ગ્રાંટ મેડિકલ કૅાલેજના બે વિદ્યાર્થી છેલ્લી પરીક્ષામાં બેસવાના હતા તેઓ ન બેસતાં ઉઠી ગયા. બીજા બે વિદ્યાર્થી ગ્રૅજ્યુએટ થયા પછીનો અભ્યાસ કરતા હતા. તેમને રૂ. ૫૦ ની શિષ્યવૃત્તિ મળતી હતી, તેનો ત્યાગ કરી તેઓ મુક્ત થયા છે ને કેળવણીના કામમાં રોકાઇ ગયા છે. આ વિદ્યાર્થીઓની મને દયા નથી આવતી, પણ તેઓએ યોગ્ય જ કર્યું છે એમ માનું છું ને તેઓને પણ ધન્યવાદ આપું છું. બીજું ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ ગુજરાત કૅાલેજ છોડી છે; તે કૅાલેજ તદ્દન ખાલી થાય એવું ઇચ્છું છું. મનુષ્ય થવું એને હું પહેલી કેળવણી માનું છું. અત્યારે તો પુરુષ પુરુષપણું અને સ્ત્રી સ્ત્રીપણું ખોઇ બેઠાં છે. આખી પ્રજા એકે અવાજે કહે કે અમારે પરાધીનતા નથી જોઇતી તો એમાં સ્વરાજ્ય રહ્યું છે. આ કેળવણી ધીમે ધીમે નહિ આવે; જેને આવશે તેને તુરત આવશે. એ તો એક નવો જન્મ છે. આપણી ગુલામગીરી ઓળખવી ને તેનાથી મુક્ત થવા આપણે આજે જ લાયક છીયે એમ માનવું એમાં સ્વતંત્રતા રહેલી છે. કૌટુમ્બિક સ્વરાજ્ય આપણને આવડે છે. રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્યની ભાવના થાય તો તે આજે આપણા ખોળામાં છે.

સાચી કેળવણી કઇ ?

એ ભાવના વિદ્યાર્થીવર્ગમાં પેદા થાય ત્યારે જ દેશ છૂટે. અત્યારે તો વિદ્યાર્થીને પ્રથમ પાઠ જ સામ્રાજ્યની શક્તિની ઓળખ કરવાનો, અને સામ્રાજ્યથી જ આપણે નભીયે એવું શીખવાનો હોય છે. એમ જ હોય. સામ્રાજ્ય પોતાની શાળામાં બીજું કંઈ કેમ શીખવે?

વિદ્યાર્થીઓને નિશાળોનો ત્યાગ કરવાનું કહી હું તેમને આમાંથી ઉગારવાનો પ્રથમ પાઠ શીખવું છું, અને માબાપોને તેમાં મદદ કરવા વીનવું છું. ભલે જુવાનીઆ કેળવણી વિનાના અથવા ઓછી કેળવણીવાળા રહે. તેઓમાં પોતાપણું આવશે તો બાકી બધું મળી રહેશે. હકીકત તો એવી છે કે જ્યારે બે ચાર વિદ્યાર્થી નીકળી જાય ત્યારે વિચાર કરવાપણું ભલે હો, પણ જ્યારે સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ છોડશે ત્યારે તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રબંધ એની મેળે જ થઇ જશે.

---

# સુરતનો અનુભવ

**સુરતમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણી**

સુરત, નડિયાદ અને અમદાવાદ વચ્ચે હારશ્ચાઇ ચાલી રહી છે. તેમાં આગળ કોણ જશે એ તો ભવિષ્ય જ બતાવશે. સુરતમાં જ્યારે ભાઇ શૌકતઅલી, ભાઈ મહમદઅલી અને હું ગયા ત્યારે જુસ્સાનો પાર ન હતો. સેંકડો માણસો ગામડાંઓમાંથી પણ આવ્યા હતા. રાષ્ટ્રીય શાળા ખોલવી એ મુખ્ય હેતુ હતો. સુરતમાં અનેક સંસ્થાઓ ચાલે છે, તેમાં અનાવિલ છાત્રાલય અને પાટીદાર છાત્રાલય એ પણ પ્રસિદ્ધ સંસ્થાઓ છે. બન્નેમાં વિદ્યાર્થીઓ સારી સંખ્યામાં રહે છે. એ વિદ્યાર્થીઓમાંના જેમણે સરકારની નિશાળ છોડી તે વિદ્યાર્થીઓનું શું કરવું એ પ્રશ્ન હતો. એ વિદ્યાર્થીઓ અને એવા બીજાઓને ખાતર શાળા ખોલવી જોઇએ એમ લાગવાથી અગ્રેસર કાર્યવાહકોએ તુરત બંદોબસ્ત કર્યો. એક મુસલમાન મિ. નરમાવાળાએ પોતાનું વિશાળ મકાન ભાડા વિના આપ્યું. કેટલાક શિક્ષકોએ મફત કામ કરવાનું ઠરાવ્યું. બીજા કેટલાક પગાર લઇ કામ કરશે. કાર્યવાહકો ઉદ્યમી ને પ્રામાણિક હશે તો સંસ્થા સુન્દર સ્વરૂપ પકડશે. તેમનાં ઉદ્યમ અને પ્રામાણિકતા વિષે મને શંકા જ નથી. તેથી એ સંસ્થા ચાલશે જ.

તેને નભાવવા સારૂ પણ બંદોબસ્ત સુન્દર થયો છે. રૂના વેપારીઓએ ખાંડી દીઠ ચાર આના આપવાનું ઠરાવ્યું છે ને બીજા વેપારીઓ પણ આપશે. આમ સુરતનું કેળવણીખાતું સ્વાશ્રયી બની જવા સંભવ છે.

ચાલુ નિશાળો, કાલેજ વગેરે ખાલી કરવાની હીલચાલ ચાલી રહી છે. તેમાં પણ સફળતા મળવા સંભવ છે.

સંતોષમાં નિરાશા

પણ આમ સંતોષકારક પ્રવૃત્તિ ચાલતાં છતાં મને પોતાને બે નિરાશા થઈ. એક તો સભામાં થોડા સમય સુધી રહેલો ઘોંઘાટ. ગમે તેવી ગંજાવર સભા પણ શાન્તિથી ચલાવવાની શક્તિ આપણામાં આવવી જ જોઇયે. એ તાલીમની, સભ્યતાની, સમજની, એકતાની નિશાની છે. શાન્તિ ન જળવાઇ એમાં કોઇનો ખાસ દોષ નથી, પણ એ સૂચવે છે કે આપણે હજુ એ દિશામાં ઠીક કામ કરવાનું બાકી છે.

બીજો બનાવ એથી પણ દુઃખદ હતો. અમે સુરતથી દિલ્હીની ટ્રેન લીધી ત્યારે માણસો પ્લૅટફૉર્મ પર ઠીક હતાં. તેમાંના કેટલાકે જ્યારે કોઇ ગોરા ઉતારૂ કંઇ અટકચાળાં કર્યાં વિના પસાર થતા હતા ત્યારે 'ખૂઉંઉ' કરીને તેમનો તિરસ્કાર કર્યો. આમાં જ ખુનામરકીનો ભય રહ્યો છે. સલ્તનતની સાથે ગમે તેટલો વિરોધ હોય છતાં માણસોનો વિરોધ આપણાથી ન જ થાય. આવી વસ્તુઓ ઉપર કાબુ મેળવવો એમાં જ આપણી જીત રહી છે.

---

# પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોને

પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોને

મને તો ખાત્રી છે કે પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોનો પગાર ઘણો ઓછો છે. પણ અત્યારે વધારે પગારની હીલચાલની સલાહ હું શિક્ષકોને આપી શકતો નથી. પૂરેપૂરો પગાર મળે તોપણ સરકારની સત્તા નીચે ચાલતી બધી શાળાઓને શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીવર્ગને સારૂ હું ઝેરની જેમ ત્યાજ્ય ગણું છું. તેથી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોમાં જો જાગૃતિ અને બળ હોય તો ગમે તેટલું સહન કરીને પણ જેમાં મુખ્યત્વે કરીને ગુલામીમાં વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા આપવામાં આવે છે એવી શાળાનો ત્યાગ કરી તેઓ પુરાતન કાળમાં જેમ ભિક્ષા માગીને પણ શિક્ષણ આપતા હતા તેમ આજે પણ તેઓ પ્રજાને શિક્ષણ આપે. પણ મારી તો ખાત્રી છે કે જો શિક્ષકો આસ્થાપૂર્વક અને પ્રામાણિકપણે સરકારી નોકરી છોડી દે તો પ્રજા તેઓનું ભરણપોષણ અવશ્ય કરે.

---

તા. ૧૭–૧૦–૧૯૨૦

# 'મારા અનુયાયી'

'બોલસે-વીજમ'નો કાગળ

"તમોએ જે ધારાસભાનું ઉમેદવારી બહાર પાડી છે તે પાછી ખેંચી લેવામાં નહિં આવે તો તમોને પુરથવીમાં હતા ન હતા થઈ જશો. તમોએ ગઇ સાલ જોયું હશે કે તમારા જેવા દેશદ્રોહી જે માણસોના હાલ વીરમગામ અમદાવાદમાં કેવા હાલ થયા હતા. તમારા મગજમાં પાૂવર હશે કે બ્રીટીશ સલતન આગળ કોન હીસાબમાં. પણ તમારે નક્કી સમજવું કે તમારા એકને માટે બ્રીટીશ સલતન જેવાને અમો પાયમાલ કરી શકશું. અમો બીહીતા નથી. તમારી બુરી હાલત કરી ઘરબાર વનાના કરી નાખીશું તે ચોકસ જાણવું. વધુમાં રીચીરોડ પર એક અંગ્રેજનું કેવું ખુન કરેલું તે તમે ગઇ સાલ જોયું હશે. તો મોને તો અમારે મારવા તે એક માખીને મસરવી તેમ છે. માટે ખુબ વીચાર કરી જોજો.

લી. બોલસેવીજમ."

નામર્દાઇનું પ્રદર્શન

આ કાગળ એક ધારાસભામાં જનાર ઉમેદવારને મળ્યો છે. તે જેવોને તેવો તેમણે ઉતારીને મને મોકલ્યો છે. લખનારની ભાષા દોષિત છે. તે કાં તો પોતે જાણીજોઇને તેવી કરી છે અથવા લખનાર સાદો માણસ હોવો જોઇએ. તેણે પોતાનું નામ મોકલ્યું નથી. આવા લખનારામાં પોતાનું નામ આપવાની હિમ્મત હોતી નથી.

ગુજરાતમાં હજુયે આવા માણસો પડયા છે ત્યાં લગી આપણે શરમાવાનું રહ્યું જ છે. પોતે 'બોલસેવીજમ'નું ઉપનામ ધારણ કરી બોલશેવિકને વગોવે છે. બોલશેવિઝમને મેં જેવું જાણ્યું છે તેવા બોલશેવિઝમ પર મને મોહ નથી. પણ બોલશેવિક લોક નામર્દ તો નથી જ. ઉપરનો કાગળ નામર્દી સૂચવે છે. જે ઉમેદવાર શુદ્ધ દાનતથી ધારાસભામાં જાય તેનો દ્વેષ શો? તેનો દોષ શો? આપણે જો લોકોનાં દિલને રોકવા માગશું તો જેવું સરકાર કરે છે તેવું આપણે કરશું, એટલે આપણે પણ સરકારના જેવી જ શેતાનિયત કરી કહેવાશે.

ધારાસભામાં જનાર ઉમેદવારને આપણે દલીલથી હરાવી રોકીયે, લોકમતની પ્રબળતાથી રોકીયે, પ્રેમથી મનાવીયે. બળાત્કાર કરીને રોકીયે તો આપણને કશો ફાયદો થવાનો નથી એવી મારી ખાત્રી છે. એથી નુકસાન જ છે.

ઉપરનો કાગળ લખનાર અમદાવાદમાં ને વીરમગામમાં થયેલ ખુનની યાદ આપે છે. હજારો માણસોએ મળી એક ગોરાને માર્યો, એક હિન્દી અમલદારને માર્યો

ને તેની લાશને બાળી તેમાં મર્દાની શી હતી? શૂરા એમ લડતા નથી. આજ લગી મારનાર પકડાયા નથી. એમ છૂપી રીતે મારીને ભાગી જવું એ તો ખુનીપણું થયું. તેમાં નથી હિમ્મત, નથી મર્દાનગી, નથી દેશદાઝ, નથી આપભોગ કે નથી કોઇ અનુકરણ કરવા યોગ્ય દૃષ્ટાન્ત. આવાં અઘોર કૃત્ય કરનારા માણસો દેશને નુકસાન જ કરે છે. તેવા માણસો હજુ ગુજરાતમાં વસે છે ત્યાં લગી અસહકાર પૂરે વેગે ચાલી શકતો નથી. ચલાવવા માગીયે તોયે ન ચાલે. જેમ અંધારૂં અજવાળાને રોકે છે તેમ ઉપર પ્રમાણે બતાવેલા આદર્શો પણ સ્વાર્થત્યાગમય અસહકારને જરૂર રોકે છે, અસહકારની તાલીમને રોકે છે. અસહકારીઓની ફરજ છે કે તેમણે 'બોલસેવીજમ' ના વિચારવાળાને પ્રેમથી રોકવા, તેઓને દલીલથી સમજાવવા ને તેમની નામર્દી છોડવવી.

જે ગૃહસ્થને ઉપરનો કાગળ મળ્યો છે તે મને લખે છે, "હું માનું છું કે આ ઉતારો વાંચી આપનું મન દૂભાયા વગર રહેશે નહિ. આપ શાંત અને બીનબળાત્કારી અસહકારની ભલામણ કરો છો અને દરેકની અંતઃકરણની માન્યતાને માન આપવા માગો છો. છતાં આપના અનુયાયીઓ બળાત્કારની બીક બતાવી અસહકારનું ધોરણ ગ્રહણ કરાવવા સારૂ કેટલી હદે પહોંચે છે તેનું દર્શન આ કાગળથી થશે. અને આ તો હજી શરૂઆત છે. અસહકારને પરિણામે બળાત્કારી અનર્થો થશે એવી જેમની માન્યના છે તેઓ એ ધોરણથી દૂર રહેવા માગે તો તેમાં નવાઇ નથી." લેખકનો કાગળ આથી લાંબો છે. મેં તેના જરૂરી ફકરાઓ જ આપ્યા છે. 'બોલસેવીજમ'ને મારા અનુયાયી તરીકે ગણવામાં મને લેખકે અન્યાય કર્યો છે. મને જ અન્યાય થયો હોત તો હું દલીલમાં ન પડત, પણ લેખકે અસહકારને અન્યાય આપ્યો છે. હું તો કોઇને મારા અનુયાયી ગણતો નથી. મારા વિચાર જેને પસંદ પડે તે તેના અનુયાયી. એ વિચારની વિરુદ્ધ વર્તન કરનારા ન મારા કે ન મારા વિચારના અનુયાયી ગણાય. *અનુયાયી મારા નહિ, વિચારના*

સારી પ્રવૃત્તિનો કોઇ અનર્થ કરે તેથી એ પ્રવૃત્તિ જેમ ન રોકી શકાય તેમ અસહકાર જેવી આવશ્યક પ્રવૃત્તિ તેના દુરુપયોગની દહેશતે ન રોકી શકાય. ગીતાજીનો અનર્થ ઘણાએક કરે છે તેથી ગીતાજીને નથી વગોવાતી, નથી તજાતી. ખ્રિસ્તી ધર્મને નામે ખ્રિસ્તી કહેવાતા લોકો ધાડ પાડે છે તેમાં તે ધર્મનો કે તેના પ્રવર્તકનો દોષ નથી. *અસહકારને કેમ રોકાય?*

સરકારના દોષનું દર્શન કરાવતાં સરકાર પ્રત્યે દ્વેષ વધે તેથી કંઇ દોષને છૂપાવાય નહિ. નિર્દોષનો દ્વેષ ન કરવો એ અદ્વેષનો ગુણ સૂચવતું નથી. દોષિતનો

પણ દ્વેષ ન કરે તે જ અદ્વેષતાનો ગુણ શોભાવે છે; તેથી હું અંગ્રેજી સલ્તનતના મહાદોષો બતાવતો છતાં તેમના પ્રત્યે ઉત્પન્ન થતા દ્વેષને રોકી, ખુનને રોકી, તેઓનો અસહકાર કરીને તેઓનાં હૃદયને બદલાવવાનો અથવા તેઓની પાસે હિન્દુસ્તાન ખાલી કરાવવાનો ધોરી માર્ગ બતાવી રહ્યો છું.

તેમ કરતાં લોકોમાં ઘડીભર દ્વેષ વધશે. 'બોલસેવીજમ' જેવા ગાંડાઓનો ઉપદ્રવ પણ થશે; તો તેને અટકાવવા હું પ્રયત્ન પણ કરીશ. પણ અંગ્રેજી સલ્તનત જેવી છે તેવી રહે તેના કરતાં ઉપલા ઉપદ્રવોને હું સહ્ય માનીશ. અંગ્રેજી પ્રતિષ્ઠિત બોલશેવિઝમના કરતાં દેખાઇ રહે તેવું ગાંડું બોલશેવિઝમ દૂર કરવું વધારે સહેલું છે એમ હું માનું છું. લોકમત 'બોલસેવીજમ' જેવા ગાંડાનો અસહકાર કરશે એટલે એ ગાંડપણ તો પાનાના બંગલાની જેમ ફુંકથી ગબડી પડશે.

**ધારાસભાના ઉમેદવારોની ફરજ**

લેખકે પોતાના કાગળમાં કેટલાંક ગુસ્સાનાં વાક્યો લખ્યાં છે, તે ગુસ્સાનો ત્યાગ કરવા હું તેમને વીનવું છું. ધારાસભામાં જવું એ તેઓ ધર્મ સમજે તો ભલે જાય, પણ જો 'બોવસેવીજમ'ના કાગળથી આવેશમાં આવી જઇ તે ખાતર જ ધારાસભામાં જાય તો એ પણ એક જાતનું બોલશેવિઝમ જ ગણાશે. ક્રોધથી કંઇ દેશનું હિત બગાડાય?

લોકમતની વિરુદ્ધ થઈ ધારાસભામાં જવા જેવું હવે તો છે જ નહિ. જે મતદારોના મતથી ઉમેદવારો જવા માગે તે જ મતદારો જો ઉમેદવારને મનાઈ કરે છતાં ઉમેદવાર જાય તો એ સ્થિતિનું વર્ણન કયા વિશેષણથી કરી શકાય?

એટણે આપણી પાસે એક જ સુવર્ણમાર્ગ છે. જેઓ ધારાસભાને સ્વતંત્રતાનું દ્વાર માને છે તેઓ અને મારા જેવા જેઓ તે સભાઓને હિન્દુસ્તાનને સારૂ મૃત્યુજાળ માને છે તેવાઓએ ધીરજથી મતદારોને ગુણદોષો સમજાવવા અને તેઓ જે કહે તે પ્રમાણે કરવું. તેઓ કોઇને ધારાસભામાં મોકલવા માગે તો મારા જેવા તેને રોકે નહિ; અને ઉમેદવારોને મતદારો ચોખ્ખી રીતે પોતાનો વિરોધ બતાવે તો તેઓએ પણ ન જવું એ તેઓનો ધર્મ છે. જો ધારાસભાના વિરોધી બળાત્કાર કરે તો તેઓ પાપ કરશે; જો ઉમેદવારો બળાત્કારે જશે તો તેઓ મહાપાપ કરશે. આમાં ઉમેદવારોને ધર્મસંકટ છે જ નહિ, કેમકે તેઓનો ધર્મ જ એ છે કે તેમના લત્તાના મતદારોની ઇચ્છા હોય તો જ તેઓ ધારાસભામાં દાખલ થઇ શકે.

# ¶ મુરાદાબાદ રાજકીય પરિષદ્

મુરાદાબાદમાં સંયુક્ત પ્રાન્તની રાજકીય પરિષદ્ ભારે કહેવાય. મુસલમાન ભાઇઓ ખિલાફતનો પ્રશ્ન ઉઠયો ત્યારથી રાજદ્વારી બાબતોમાં ભાગ લેતા થયા છે; તોપણ આવા જલસામાં ઝાઝા મુસલમાનો જણાતા નથી. આ પરિષદ્માં તો મુસલમાનો અને હિન્દુઓ એકબીજાની સાથે જોડાજોડ બેઠેલા જ્યાં ત્યાં નજરે પડતા હતા. સ્વાગતકારિણી સભાના અધ્યક્ષ પણ મુસલમાન જ હતા. આ પરિષદ્ના અધ્યક્ષ કાશીના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બાબુ ભગવાનદાસ હતા. તેમનું ભાષણ હિન્દીમાં આપવામાં આવ્યું હતું. ભાષણ ગૌરવયુક્ત વાણીમાં લખાયલા વિચારો અને વિદ્વત્તાથી ભરપૂર હતું. એનો સાર માત્ર જ બાબુ ભગવાનદાસના શબ્દોમાં આપી શકાય એમ છે. — બાબુ ભગવાનદાસનું ભાષણ

### ભાંગગાંજાના જેવાં સુખ

બાબુ ભગવાનદાસે બ્રિટિશ રાજ્યનાં બે મૂળ દુઃખ બતાવ્યાં. (૧) મનનું—એટલે તિરસ્કાર અને અપમાનનું દુઃખ, (૨) તનનું—એટલે રોજગાર અને ખાવા પીવા પહેરવાના નાશનું દુઃખ. બ્રિટિશ રાજ્યથી કેટલાંક સુખો પણ મળ્યાં છે—શાંતિનાં, પોસ્ટ, પોલીસ, રેલવે, વિજળી, ગેસની બત્તી વગેરેનાં; પણ તે સુખો એવાં સુખ છે કે જે ભાંગ, ગાંજા, શરાબ અને અફીણથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી અંતરમાં પ્રાણ ક્ષીણ થતો જાય છે, ત્યારે બહારથી દેખીતી સ્ફુર્તિ દેખાય છે; જેથી સ્વાધીનતા પ્રત્યેક રીતે ઓછી થતી જાય છે, પરવશતા વધતી જાય છે; અને જેમ પરાધીનતા વધતી જાય છે તેમ આપણો તિરસ્કાર વધતો જાય છે, અને ભાંગ શરાબ, અફીણ પાઇને આપણી બધી દોલત બરબાદ કરવામાં આવે છે. — અંગ્રેજી રાજ્યનાં સુખ!

### દૂઝણી ગાય અને હળ ખેંચનારા બળદ

દોષ રાજનીતિનાં ધોરણનો છે. સરકારનો સિદ્ધાન્ત એ નથી કે હિન્દીઓ સુખ મેળવે; સિદ્ધાન્ત એ છે કે રાજ્યની ઇજ્જત વધે. એ રાજ્યની નીયત એ નથી કે હિન્દીઓ અને અંગ્રેજોની વચ્ચે બરાબરી, ભાઇચારા અને મનુષ્યત્વભર્યું વર્તન રહે; બલ્કે એ છે કે હિન્દીઓ હમેશાં શાસિત રહે—દૂઝણી ગાય અને હળ ખેંચનારા બળદ રહે.

### ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ રાજા

બાબુ ભગવાનદાસે રાજાપ્રજાનો સંબંધ બહુ સરસ રીતે બતાવ્યો. — રાજાના ત્રણ પ્રકાર

આ દેશના પુરાતન સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે તો રાજા ક્ષત્રિયવૃત્તિનો હોવો જોઇયે. પ્રજાની રક્ષા કરીને તેની પાસે કર લઇ રાજ્યનો વહીવટ ચલાવે તે જ પ્રજા ઉત્તમ કહેવાય. જે રાજા વેપાર કરીને પોતાની આમદાની વધારે તે વૈશ્યવૃત્તિ રાજા મધ્યમ કહેવાય; કારણ પ્રજાનો વેપારરોજગાર તેથી નષ્ટ થાય છે. પણ જે નીચ રોજગાર કરે અને કરાવે—જેવા કે આબકારી અને અફીણનો પ્રચાર અને વેચાણ—તે રાજા અધમ છે. આ નવા રાજ્યમાં શરાબ અને અફીણનો રોજગાર ચલાવવામાં આવે છે. + + + જે શીખવવાની રીત નવા

રાજ્યે આપણા દેશમાં દાખલ કરી છે તેથી નવું ધન પેદા કરવાનો ઉપાય આપણે નથી શીખતા. કેવળ એકના મ્હોંમાંથી રોટી અને ગજવામાંથી પૈસા લઈને બીજાના મ્હોંમાં અને ખીસામાં મુકવાની ચતુરાઇ શીખવવામાં આવે છે. એ આ જ રાજનો દોષ છે કે આ દેશમાં લોકોને લુચ્ચાઈના ધંધા શીખવવા અને કરવા પડે છે, કારણ અસલના બધા રોજગારો તો વિલાયતી રોજગારે ચૂરી નાંખ્યા, અને અહીંની નીતિનું વાતાવરણ દુષિત કર્યું.

ટૂંકામાં અત્યાર સુધીની આ દુઃખો મટાડવાની પ્રણાલિકાનું વર્ણન કરીને બાબુ ભગવાનદાસે તે પ્રણાલિકામાંથી મળેલા સુધારાઓનું માયાવી સ્વરૂપ બતાવી આપ્યું. પંજાબ અને ખિલાફત એ ભયંકર અપમાનો છે એમ થોડાં જ વાકયોમાં કહી દીધું, અને તેને માટે જે જલદ ઉપાય લેવામાં આવ્યો છે તેની ચર્ચામાં ઉતર્યા.

## અસહકાર 'કૉન્સ્ટીટયૂશનલ' નથી ?

'કૉન્સ્ટીટયૂશનલ'ની ભ્રમણા

અસહકાર 'રાજ્યમાન્ય' (Constitutional) નથી એ ભ્રમને ભગવાનદાસજીએ પહેલો ફોડયો. તેમણે જણાવ્યું કે આ રાજ્યમાં ફલાણું 'રાજ્યમાન્ય' અને ફલાણું રાજ્યમાન્ય નહિ એમ ઠરાવવું મુશ્કેલ છે. અમૃતસરમાં કૉંગ્રેસ ભરવાની એક વાર મનાઇ થઇ ચુકી હતી, પછી પરવાનગી મળી. જો મનાઈ હોત તો કૉંગ્રેસ 'કૉન્સ્ટીટયૂશનલ' ન હતી, પરવાનગી મળી એટલે તે 'કૉન્સ્ટીટયૂશનલ' થઇ. ૧૯૧૭ની મિસિસ બેસંટની નજરબંધી વિરુદ્ધ ભરાયલી કલકત્તાની સભા ભરી એટલે લૉર્ડ રોનાલ્ડશેએ મનાઇ ઉઠાવી લીધી અને સભા 'કૉન્સ્ટીટયૂશનલ' થઇ ગઇ ! 'કૉન્સ્ટીટયૂશનલ' અને 'અનકૉન્સ્ટીટયૂશનલ' ઠરાવવું એ તો અંગ્રેજ અમલદારોની હાથચાલાકીના ખેલ છે. રોલેટ ઍકટ, સિડિશ્યસ મીટિંગ્સ ઍકટ, ડિફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા ઍકટ, પ્રેસ ઍકટ, ગવર્નર–જનરલના ઑર્ડિનન્સ, માર્શલ લૉ, આ બધી વાતો જો 'કૉન્સ્ટીટયૂશનલ' હોય તો પ્રજાના પ્રાણ લેવા એ પણ 'કૉન્સ્ટીટયૂશનલ' છે.

## આપણો ધર્મ શું કહે છે

અસહકારની 'ધર્મ-માન્યતા'

પશ્ચિમના વિલાયતી કાનૂનો ગમે તેમ કહે, પણ આ દેશના હજારો વર્ષના પુરાણા ધર્મના કાનૂન જે આદિરાજ મનુના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે, તથા તેમની પછી લખાયલી શુક્ર અને વ્યાસાદિ ઋષિઓની નીતિ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે જો રાજા અને રાજાના નોકરો અધર્મ કરે, અન્યાય કરે અને સાચો પન્થ છોડીને વિપન્થે ચાલે અને પ્રજાને પીડે તો પ્રજાની તરફથી તેનો નિગ્રહ થવો જોઇયે, દંડ થવો જોઇયે. પુરાણા કાળમાં તો રાજાને પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી હતી, અને રાજાને ચેતવણી આપવામાં આવતી હતી કે તેણે કર લઇને પોતે પ્રજાના પગારદાર નોકર તરીકે અને ગુલામ તરીકે રહેવું, અને પોતાનો આરામ છોડી, પ્રજાના આરામને સાધવો, એટલું જ નહિ પણ જો પોતાની આપખુદીથી તે પ્રજાને દુઃખ દેશે તો જે દંડથી પ્રજામાંના દુષ્ટ જનનું દમન કરવાનું ઠરાવ્યું છે તે જ દંડથી રાજાનું દમન થશે.

આ સિદ્ધાન્તોનાં પ્રતિપાદન માટે ભગવાનદાસજીએ ટાંકેલાં અવતરણો જેમનાં તેમ અહીં આપી દઉં છું :

यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसोऽनुगम् ।
गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाप्यसंशयम् ॥
वर्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ सदा धर्मानुवर्तिना ।
स्वं प्रियं तु परित्यज्य यद्यल्लोकहितं भवेत् ॥

( મ. ભા. શાં. અ. ૫૫ )

प्रजा समुद्विजते यस्माद्यत्कर्म परिनिन्दते ।
त्यज्यते धनिकैर्यस्तु गुणिभिः स नृपाधमः ॥
नरश्चेत्कृषिगोरक्ष्यं वाणिज्यं चाप्यनुष्ठितः ।
संशयं लभते किंचित्तेन राजा विगर्ह्यते ॥
अधर्मशीलो नृपतिर्यथा तं भीषयेज्जनः ।
बहूनामैकमत्यं हि नृपतेर्बलवत्तरम् ॥
बहुसूत्रकृतो रज्जुः सिंहाद्याकर्षणक्षमः ।

જો રાજા આટલાથી પણ ન સમજે તો

नवीनकरशुल्कादेर्लोक उद्विजते यतः ।
गुणनीतिबलद्वेषी कुलभूतोऽप्यधार्मिकः ॥
नृपो यदि भवेत्तं तु त्यजेद्राष्ट्रविनाशकम् ।
तत्पदे तस्य कुलजं गुणयुक्तं पुरोहितः ॥
प्रकृत्यनुमतिं कृत्वा स्थापयेद्राज्यगुप्तये ।

( शुक्रनीति अ. २७४-२७५ )

અંતિમ દંડ મનુ ભગવાન આ પ્રમાણે જણાવે છે :

कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ।
दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबांधवं
वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।
सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥

આ પ્રમાણે આપણા દેશના પુરાતન 'કૉન્સ્ટીટયૂશન'ની અનુસાર રાજાની નીતિ અનીતિની તપાસ થઇ શકતી હતી, અને રાજાની કસુર સાબીત થયે કસુરના પ્રમાણમાં સજા પણ થતી હતી. માત્ર આ પ્રમાણે તપાસ કરવાનો અને સજા કરવાનો ખરા સાધુ પુરુષોને અખત્યાર હતો.

પણ 'કૉન્સ્ટીટયૂશનલ'ના ચાહે તે અર્થો કર્યા છે. આપણા વિ ભાઈઓએ દેશનું બંધારણ એવું કર્યું છે કે જેથી રાજા માત્ર પૂતળું બની રહ્યો છે. કામ રાજાના પ્રતિનિધિ કરે છે; અને જોવા જેવું છે કે મુખ્ય પ્રધાન ખુદ તો ' કૉન્સ્ટીટયૂશનલ' વસ્તુ છે, કારણ તેનું નામ કોઇ વિલાયતી કાનૂનમાં નથી. તે પણ સુધી લોકમતનો ટેકો હોય છે ત્યાં સુધી જ પોતાના પદ પર કાયમ રહી શકે છે.

આ દેશમાં કૉન્સ્ટિટયૂશન અંગ્રેજોએ એવું કર્યું છે કે નથી તેમાં રાજા, ? પ્રજા. કુલ અખત્યાર માત્ર નોકરોના હાથમાં રહેલો છે; અને તે નોકરોને પસંદ કરવ કાઢી મુકવાનો એકે અધિકાર પ્રજાની પાસે નથી.

**બાબુ ભગવાનદાસ. અને અસહકારનો કાર્યક્રમ**

આ પ્રમાણે 'અસહકાર' ની રાજ્યમાન્યતા નહિ તો ધર્મમાન્યતા સમજાવ ભગવાનદાસે અસહકાર વિષેના નરમ ગરમ દળના વિચારોનું વિવેચન કર્યું અને પોતાં બતાવ્યો. ભગવાનદાસજી કૉંગ્રેસના ઠરાવની બધી વિગતોને સ્વીકારતા નથી. ધારા: સારા સારા માણસો ન જવાથી નઠારા માણસો જશે અને ધારાસભાનું કામ ઠીક નહિ ચાલે પાઠશાળાઓ પણ યોગ્ય વ્યવસ્થા વિના ચાલી નથી શકવાની, એમ તેમને લાગે છે. અત્યાર : કામનું કંઈ ફળ નથી આવ્યું તો એક વર્ષની અંદર આપણે શું કરીશું? મહાત્મા પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ અને શ. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ સાહેબે જે કાર્યક્રમ ઘડયો છે તે કરતાં તો કાંઇક સારો છે; પણ કાંઇ 'ઑરગૅનિઝેશન' (સંગઠન) નથી, આપણા રોજગાર આપણા હાથમાં નથી કે વકીલો પોતાની વકીલાત વગેરે છોડીને ઉપાડ હા, ઈશ્વરની મદદ ઉતરી પડે તો કાંઇક થાય; પણ ઇશ્વરની મદદ ન મળે અને એક કાંઇ કામ ન થાય તો ભારે મોટી મૂર્ખાઇ થશે અને પહેલાં કરતાં વધારે ભારે પ જામશે.

વળી દેશમાં ક્રોધ, આવેશ, ઇત્યાદિનો પાર નથી, ક્રોધ ઉત્પન્ન કરનારી વ: પાર નથી, ત્યારે શાંતિથી અને કાર્ય કરનારા યોગ્ય માણસો વિના અસહકાર જેવું ? રીતે ચલાવાશે?

## વિદ્યા—તપસ્યા—કુરબાની

**વિદ્યા—તપસ્યાનો પ્રભાવ**

ત્યારે ઉપાય શો છે? ઉપાય માત્ર આપણા પુરાણા ગ્રન્થોમાંથી મળતો 'વિ તપસ્યા'નો છે એમ બાબુ ભગવાનદાસજીએ ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું. જે મહાત્મા વિદ્યા અને તપસ્યાને વશ થઇ ઇંગ્લંડનું મંત્રીમંડળ સુદ્ધાં થરથરી રહ્યું છે તેવા ઘ થાય—તેવી વિદ્યા અને તપસ્યાવાળા ઘણા ગાંધીઓ થાય—તો જ ઉદ્ધાર છે. આવી વિ તપસ્યાની સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરેલું દેશસેવક મંડળ તૈયાર કરો, જેઓ પોતાનો બધ દેશને અર્પણ કરીને કુરબાનીને માટે તૈયાર રહે. આપણે અજીગર્ત અને ઇબ્રાહિમ કુરબાનીઓ કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય કોઇ નથી.

બાબુ ભગવાનદાસના ભાષણના ઉપર આપેલા સાર ઉપરથી જણાશે કે તેઓ ઉપર ખૂબ ભાર મુકે છે, અને તે વાત બરાબર છે. પણ આપણે તૈયાર નથી એ

તૈયાર નહિ થઈ શકીયે એમ નથી, અને તૈયાર થઈ રહીયે ત્યાં સુધી રાહ જોઈને બેસીયે તો યોગ્ય મુહૂર્ત ખોઇ બેસીયે. વિદ્યા, તપસ્યા અને કુરબાનીનો ઉપદેશ તો સૌએ સંઘરવા જેવો જ છે.

## ઠરાવો

યુ. પી. નો નિરધાર

આ સુંદર ભાષણ પછી બીજે દિવસે પરિષદ્‌માં પ્રથમ ઠરાવ લાવવામાં આવ્યો, તે કૅાંગ્રેસના ધ્યેયમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાની કૅાંગ્રેસને ભલામણ કરવા બાબતનો હતો. ભાઇ સુંદરલાલ, જવાહરલાલ નેહરૂ, વગેરે એ ઠરાવના સમર્થનમાં બોલ્યા. આ ઠરાવ વિષે બોલતાં એક ગૃહસ્થે એક રમુજી દાખલો આપ્યો. "એક બાઇ અદાલતમાં ગઈ. તેને ન્યાયાધીશે પૂછયું, 'તારી ઉંમર કેટલી છે?' તેણે કહ્યું, '૨૫.' ન્યાયાધીશે પૂછયું, 'પાંચ વર્ષ ઉપર તું અહીં આવી હતી ત્યારે પણ તેં ૨૫ વર્ષની ઉંમર કહી હતી અને આજે પણ તું ૨૫ વર્ષની છે?" બાઈએ કહ્યું, 'હા, હું તો છું તેની તે જ છું.' પેલી બાઇની જેમ આપણી કૅાંગ્રેસને છે તેની તે જ નથી રહેવું."

આ ઠરાવ પસાર થયા પછી અસહકારનો કૅાંગ્રેસે પસાર કરેલો ઠરાવ પરિષદ્ સ્વીકારે છે તથા તેનો અમલ કરવાને પગલાં લેવાની પ્રાન્તિક સમિતિને ભલામણ કરે છે એવો ઠરાવ રજુ થયો. એ રજુ થયા પછી એક ભાઇ તરફથી તેના ઉપર સુધારો રજુ થયો કે 'પરિષદ્ અસહકારના સિદ્ધાન્તને સ્વીકારે છે, પણ શાળાત્યાગ, અદાલતત્યાગ, અને ધારાસભાત્યાગનાં પગલાં યોગ્ય નથી માટે નાગપુર કૅાંગ્રેસને ભલામણ કરે છે કે કોઈ બીજાં યોગ્ય પગલાં આદરે.' આ ગૃહસ્થે રજુ કરેલી દલીલોમાં એક આ હતી. તેમનું ભાષણ એક જ પ્રશ્નમાં મુકી દઇ શકાયઃ 'અત્યાર સુધીમાં શું કામ થયું? કેટલી શાળાઓ ખાલી થઈ? કેટલા વકીલોએ વકીલાત છોડી?'—કેટલા જણ ધારાસભામાં જતા અટકયા?' એ પ્રશ્ન તો સુભાગ્યે ન પૂછાયો.

અહીં પરિષદ્‌નું કામ બંધ થયું. બીજે દિવસે એ જ ઠરાવ ઉપર બોલનારા સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી, અલી ભાઇઓ, માનનીય પંડિત માલવીયાજી, પંડિત મોતીલાલજી, ગાંધીજી ઇત્યાદિનાં નામ અગાઉથી જાહેર થયાં હતાં એટલે સભામાં એકે જગ્યા ખાલી રહી ન હતી.

## પંડિત મોતીલાલજી

'ક્રમશઃ'નો અર્થ

પંડિતજીએ પેલા પ્રશ્નોનો જે એક જ જવાબ હોઇ શકે તે આપ્યોઃ 'Circumspice' યાને તમારી આસપાસ આંખ ઉઘાડીને જુઓ. અત્યાર સુધીના ટુંકા વખતમાં કેટલું કામ થયું છે તે સંભળાવ્યું, 'ક્રમશઃ' શબ્દ જે પોતાને લીધે જ ગાંધીજીએ ઠરાવમાં દાખલ કર્યો હતો તેનો અર્થ સમજાવ્યો, અને પોતાનો જ દાખલો આપી બીજા વકીલોને તેમનો ધંધો છોડવાની વીનવણી કરી. તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું કે 'ક્રમશઃ' શબ્દનો કદી એવો અર્થ નથી થતો કે માણસ ધીમે ધીમે પોતાની કમાણી ઓછી કરતો જાય અને આખરે ઘણે વર્ષે ધોળા વાળ થવાનો વખત આવે ત્યારે છોડે. એ શબ્દ તો જેઓ અગાઉથી પોતાના

વચનવાયદાથી બંધાઇ ગયા છે તે વચનવાયદા જેમ બને તેમ જલદી પુરા કરી નાંખી શકે તેટલા પૂરતા રક્ષણ માટે રાખવામાં આવ્યો હતો.

## માલવીયાજી

માલવીયાજીનાં નબળામાં નબળાં હથિયાર

માલવીયાજીનું ભાષણ તેમનાં ગયા બે મહિનાનાં બધાં ભાષણોથી વિલક્ષણ હતું. પોતાની સ્થિતિનું સમર્થન કરવા માટે આ સમયે પંડિતજીએ વાપરેલી દલીલો પંડિતજીના મ્હોંમાં શોભે એવી ન હતી એમ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે.

તેમણે કહ્યું, "સરકારની સાથે સંબંધ છોડો તેની સાથે મને તકરાર નથી, બાળકો શાળામાંથી ઉઠાવી લો તેની સાથે મને તકરાર નથી, વકીલાત છોડો તેની સાથે મને તકરાર નથી, પણ જ્યારે કૉંગ્રેસ કોન્ફરન્સ દ્વારા તમે લોકોને તેમ કરવાની ભલામણ કરો છો ત્યારે મને લાગે છે કે તમે દેશનું નુકસાન કરો છો."

દેશમાં અપાતી કેળવણી બરાબર નથી, તેમાં ધર્મનું તત્ત્વ નથી, માટે નવું વિદ્યાપીઠ સ્થાપવું જોઇયે એવી જબરદસ્ત દલીલથી કરોડ રૂપીયા દેશમાંથી એકઠા કરી હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય ઉભું કરનાર પંડિતજીનાં મ્હોંમાંથી, આ પછી જે દલીલ નીકળી તે આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી હતી. તેમણે પૂછ્યું, "હમણાં શિક્ષણ મળે છે તે ગુલામ બનાવે છે માટે તે તજવું જોઇયે એમ તમે કહો છો, તો હું પૂછું છું કે તમારામાંના મોટેરાઓએ કયું શિક્ષણ લીધું હતું? તમારા ગાંધી, શ્રદ્ધાનંદજી, મહમદઅલી, મોતીલાલજી, શું શીખ્યા હતા? એ જ તાલીમ મેળવીને તેઓ દેશાભિમાન શીખ્યા, દેશપ્રેમી થયા."

"અંગ્રેજોએ તાલીમ ન આપી હોત તો ગાંધીજી, શ્રદ્ધાનંદજી જેવા સંન્યાસીઓ શી રીતે રાજકાજમાં ભાગ લેવા નીકળી પડત?"

"હાલની કેળવણીમાં ખામી છે, પણ તે ખામી સુધારો; વિદ્યાલયોમાં ધર્મનું અને સ્વદેશભક્તિનું શિક્ષણ આપો; તેવું શિક્ષણ સરકાર ન આપવા દે તો તે શાળાઓ—વિદ્યાલયો બંધ કરો." તેમણે હાલની પદ્ધતિને ચાલતી રેલગાડીની ઉપમા આપી: "આ રેલગાડી ચાલી રહી છે. ખામી માત્ર એટલી જ છે કે સ્ટેશન ઉપર પાણી નથી મળતું. તો સ્ટેશને સ્ટેશને પાણી રખાવો, પણ તેમ ન કરતાં, રેલવે ગાડી જ બંધ કરો, પુરાણાં બળદગાડાંઓથી કામ લેવાનો વિચાર કરો, એમ કહેવામાં શું ડહાપણ?"

"આ તાલીમમાં રોગ શું છે? કશો રોગ નથી. જેમાંથી ગોખલે, રાનડે, દાદાભાઈ પેદા થયા તે તાલીમથી આપણે તો અંગ્રેજોથી નારાજ થયા છીયે. શાળાઓ આપણી, તેમાં શીખવનારા આપણા જ લોકો, અને તેને ચલાવવાને આપણો જ પૈસો—શા માટે તેનો ઈનકાર કરીયે? સરકાર અને આપણો સંબંધ વાલી અને સગીરનો છે, પૈસો આપણો છે, સરકાર ન આપે તો આપણે લડીને લઈયે છીયે. સરકારની મદદ લેવાની બે રીત છે. એક ગુલામની રીત, અને બીજી માલીકની રીત. આપણે માલીકની રીતે મદદ લેવા માગીયે છીયે."

ધારાસભામાં જવા વિષે બોલતાં તેઓએ કહ્યું, "જે લોકો સ્વરાજ્ય મેળવવાના કસમ ખાઇને જવાના છે તેમને પણ તમે રોકશો? ધારાસભામાં જઇને ઠરાવ કરીયે કે લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ અમને નથી જોઇતા, અને છતાં લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ ન જાય તો ધારાસભામાંથી ઉઠી જઈયે તેમાં વધારે ગૌરવ કે ધારાસભામાં પહેલેથી જ ન જવામાં વધારે ગૌરવ? અને છેવટે ચુંટાયા છતાં પણ તમે જવાને બંધાયલા નથી. તમારી જગ્યા તમે ખાલી રાખી શકો છો. નહિ જાઓ તો કેટલાક જમીનદારો જેમણે ઝેરી તાલીમ નથી લીધી તેઓ જવાના, અને તેઓ ત્યાં જઇને શું ધોળશે? મેદાનમાં પડીને લડવાને બદલે મેદાનમાંથી ખસી શું જાઓ છો?"

આ દલીલો આટલા વિસ્તારપૂર્વક આપી છે તેનું કારણ એ છે કે આમાંની ઘણી દલીલો સામાન્ય છે, ને તરત જ ઉડી શકે એવી છે. 'નવજીવન'નાં પાનામાં તો તેમાંની ઘણીખરી નિરસ્ત થયેલી છે, અને પંડિતજી જેવા પુરુષો તો તે ન જ કરે એમ માનેલું તે હવે ખોટું પડયું છે. પંડિતજીએ અંતે નબળામાં નબળાં હથિયારોનો ઉપયોગ કર્યો છે તેથી દુઃખ થાય છે.

### મહમદઅલી

માલવીયાની દલીલોનું નિરસન

આ પછી મહમદઅલી ઉઠયા. તેમને ઉપરની દલીલો ઉડાવવામાં શી મુશ્કેલી હતી? તેમણે જણાવ્યું, "આટલે આટલે વર્ષે મોતીલાલજી જેવા ગણ્યાગાંઠયાને દાંત ફૂટયા છે, અને આંખે બાંધેલી અંધારી છૂટી છે, તે દેશનાં નસીબ કે કમનસીબ? આજે હજારો મોતીલાલજી હોત તેને બદલે એક મોતીલાલજી છે તે હાલની તાલીમને નહિ તો શેને મુબારક? મહાદુઃખની વાત એ છે કે એ તાલીમની મહામાયા આપણને ભોળવી રહી છે; એ ઝેરને આપણે અમૃત સમજી રહ્યા છીયે.

"પંડિતજી અભ્યાસમાં ફેરફાર કરવાની વાત કરે છે! અભ્યાસમાં શા ફેરફાર કરીશું? જ્યાં સુધી પહેલો પાઠ ગુલામીનો છે ત્યાં સુધી બીજા હજારો આઝાદીના પાઠથી શું વળવાનું છે? એ 'પ્રથા'માં ઝેર ભરેલું છે, અને એ પ્રથાની સામે આપણો બળવો છે."

### ગાંધીજી

ગાંધીજીને પંડિતજીના ભાષણથી દુઃખ થયું હતું એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તેમણે તેમની દલીલોમાંની એકેને સ્પર્શ ન કરતાં એટલું જ જણાવ્યું કે "જે સલ્તનતની અને જેની તાલીમની એવી અસર થઈ રહી છે કે તેની નીચે રહેલા આખા દેશનું ભલું કરવાનો મંત્ર જપનારા મારા ભાઇ માલવીયાજી એમ માની રહ્યા છે કે એ સલ્તનત પાસે અને એ તાલીમમાંથી કાંઈ મેળવી શકાય, તે જ સલ્તનતની સાથે હું આજ ઘડીભર સહકાર કરી શકતો નથી."

અસહકાર વિષે એમના વિચારો અગાઉ જણાવ્યા છે એના એ જ ટુંકામાં હિન્દુસ્તાનીમાં એમણે જણાવ્યા અને કહ્યું કે પંજાબના જેવા અઘોર અન્યાય કરીને પંજાબને ભૂલી જવાની સલાહ આપવા જેવી બેવફાઇ જે સરકાર કરે છે, મેસોપોટેમિયામાં પારકાને ઝળે

પરતંત્રતાનો ફાંસો નાંખવા માટે જે સરકાર સિપાઈઓ મોકલી રહી છે, જે સરકારની નિશાળોમાં આવા પાપાચારો છતાં યુનિયન જૅકને સલામી માગવામાં આવે છે, તે સરકારની ધારાસભામાં, અદાલતમાં, નિશાળોમાં જવું હરામ છે.

## શૌકતઅલીનાં માતાજી

*માતાનો આશીર્વાદ*

અલીભાઇઓનાં માતાજી બુરખો નાખી પ્લૅટફૉર્મ આવતાંની સાથે આખી સભાએ ઉભી થઇને તેમને વધાવી લીધાં. પ્રથમ તો તેમનો અવાજ ધીમો હોઇ તેમનું જ કહેલું મોટે અવાજે સંભળાવવા માટે શૌકતઅલી ઉભા હતા. પ્રથમનું વાકય શૌકતઅલીએ કહી સંભળાવ્યું: "આવી મિજલસમાં આવવાનો પર્દેનશીન ઓરતોનો રિવાજ નથી; પણ હવે સમય એવો આવ્યો છે કે મારા જેવી બુજરગ માત્ર નહિ, પણ જુવાન છોકરીઓ પણ આવી મિજલસોમાં ભાગ લેશે." આ વાકયને ભારે હર્ષનાદ સાથે લોકોએ વધાવી લીધું, અને એ હર્ષનાદથી જાણે તેમના અવાજમાં પણ જોર આવ્યું હોય તેમ તેઓ પોતે જ બોલવા લાગ્યાં. બે ત્રણ મિનિટ બોલ્યાં હશે, પણ તેની ચમત્કારિક અસર થઇ. તેમણે પૂછ્યું, "હું તમને પૂછું છું કે ખુદા જોરાવર છે કે સરકાર ? તમને પેદા કોણે કર્યા ? તમે જાનમાલ બચાવીને શી ઈજ્જત મેળવવાના છો ? હિંમતને મજબૂત કરો, ખુદાને યાદ કરો. મર્દોને ચૂડી પહેરવાની શી જરૂર છે ? મુસલમાનને માટે ઇસ્લામથી વધારે કોઈ વસ્તુ નથી. મારા પોતાના દીકરા મારા નથી, ખુદાના છે. ખુદા તેને મારે કે ઉગારે. મેં તેમને ખુદાને સોંપ્યા છે. ખુદાનો ડર કરો, ઇન્સાનનો શો ડર કરો છો ? ખુદા તમને તાકાત આપે—એટલું કરવાની કે જેથી તમારા, તમારા દેશની, તમારા ધર્મની, ઈજ્જત કાયમ રહે. હિન્દુમુસલમાન એક થાઓ. પછી સરકાર તમને મારી નથી શકતી; અને મરવાનું એક વખત છે." આની શી અસર થઇ હશે એ તો આ ટુંકાં ને ટચ હૃદયસોંસરાં પેસી જનારાં વાકયો વાંચવાથી જ કલ્પી શકાશે: મત લેવાતાં બે કે ત્રણ હાથ ઠરાવની વિરુદ્ધ હતા. બાબુ ભગવાનદાસે બહુ ઔદાર્યથી એ ઠરાવ પસાર થયેલો જાહેર કરતાં કહ્યું: "અલી ભાઇઓની માતા નહિ, પણ હિંદુ અને મુસલમાન બે કોમરૂપ પુત્રોની માતા—એ દેવીએ આપણને આશીર્વાદ આપ્યો છે. આપણું કુશળ છે."

## યુનિવર્સિટીઓ પાસે અસહકારનો ઠરાવ

*અલીગઢ અને હિન્દુ યુનિવર્સિટી વિષે ઠરાવ*

પણ એથીયે વધારે અગત્યનો ઠરાવ તો હજી બાકી હતો. એ ઠરાવ મુસ્લીમ યુનિવર્સિટી અલીગઢ, અને કાશીનું હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય સરકારની મદદ લેતાં બંધ થાય અને સરકારનો 'ચાર્ટર' ફાડી નાંખે, તેમ ન થાય તો વિદ્યાર્થીઓ એ સંસ્થાને ખાલી કરે એ મતલબની લાગતાવળગતાઓને ભલામણ કરવાનો હતો; અને એને માટે બોલનારા પસંદ કરવામાં પણ ભારે ઔચિત્ય હતું. અલીગઢ માટે ઉભા થયા શૌકતઅલી, જેમણે અલીગઢ કૉલેજને પોતાની માતાના જેટલી ચાહી છે, જેની આબાદીમાં એમણે અભિમાન લીધું છે. કાશીના વિશ્વવિદ્યાલય માટે

ઉભા થયા પંડિતજીના દિલોજાન દોસ્ત અને વિશ્વવિદ્યાલયને નખથી શિખ સુધી જાણનાર બાબુ શિવપ્રસાદ ગુપ્ત.

મૌ. શૌકતઅલીએ જણાવ્યું કે "લાખ રૂપીયાની ગંદી ગ્રાન્ટ સરકારને પાછી એનાયત કરીને શિક્ષણમાં અસહકાર કરવાની ભારે પરીક્ષાઓ પાસ થવાનું અલીગઢના નસીબમાં છે. ૧૨૦૦ છોકરા ખાલી કરી તેને ખિલાફતની ખિજમતમાં હું મોકલી શકીશ તો તે તાલીમના કરતાં હું તેમને બીજી વધારે ચડતી તાલીમ કઇ અપાવી શકીશ?

બાબુ શિવપ્રસાદ ગુપ્તે અતિશય વિનય અને નમ્રતાથી પંડિતજીના કેળવણી વિષેના ખ્યાલની વિચિત્રતા ઉઘાડી પાડી. "૧૯૦૬થી તે ૧૯૧૦ સુધી પંડિત માલવીયાજીનાં અમૃત-ભર્યા ભાષણો જેમણે સાંભળ્યાં છે તેમને આજનું ભાષણ સાંભળી અનહદ દુ:ખ થયા વિના નહિ રહે" એમ તેમણે જણાવ્યું. "તેમણે જ એ વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવા માટે દેશની આગળ જાહેર કરેલું કે 'ચાલુ કેળવણી ત્રણ કારણોથી દુષિત છે, તેને લીધે ચાલુ શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ ન ચાલી શકે: (૧) તેમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ ન અપાતું હોવાથી સર્જન-શક્તિનો વિધ્વંસ થાય છે; (૨) તેમાંથી કેવળ વકીલ, ડાકટર અને કારકુનો પેદા થાય છે; (૩) તેમાં ખોટા ઇતિહાસ શીખવવામાં આવે છે.' પુકાર કરીને ઉપર પ્રમાણે જણાવનારા પંડિતજી એ તાલીમથી મોહિત છે? એ સરકારના લાખ ફેંકી દઇશું તો કરોડો ભેગા કરાવવાની શક્તિ ધરાવનારા પંડિતજીને લાખ રૂપીયા વર્ષે નથી મળી શકવાના? અને ક્યાં ગઈ પંડિતજીની ધર્મપરાયણતા? આ જ મુરાદાબાદ શહેરમાં એ જ વિશ્વવિદ્યાલય માટે પૈસા એકઠા કરતાં એક વેશ્યાએ ૩૦૦૦ રૂપીયા આગળ ધર્યા ત્યારે પંડિતજીએ તેને અપવિત્ર દાન કહીને નહિ સ્વીકારેલા. તે પંડિતજી સરકારના દાનને પેલા દાનના કરતાં વધારે પવિત્ર સમજે છે?

આ રીતે મુરાદાબાદ પરિષદે ભલી બજાવી. છેલ્લા દિવસની આગલી રાત્રે ગાંધીજીએ એક નાની ખાનગી મિજલસ ભરી હતી તેમાં પ્રાન્તને માટે કાર્ય કરનારાઓનાં નામ નોંધાયાં, અને ઘડીકમાં તો ૬૦ જણાઓએ નામ નોંધાવ્યાં! આમાંના ચાર જણાએ બીજે દિવસે પોતાની બૅરિસ્ટરી છોડવાનું જાહેર કર્યું, ત્રણ જણાએ પોતાની ઑનરરી મેજીસ્ટ્રેટશિપ છોડવાનું જાહેર કર્યું, એક ગૃહસ્થે પોતાનો ચાંદ અને પોતાનું પેન્શન તજવાનું જાહેર કર્યું. આમ અમલી કામ બજાવી મુરાદાબાદ પરિષદે ઘણા વિપક્ષીઓનાં મ્હોં બંધ કીધાં છે. અમલી કામ જેવો ટીકાનો બીજો કોઈ સજ્જડ જવાબ નથી.

અલીગઢ,<br>
તા. ૧૨-૧૦-૨૦

**મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ**

**તા. ક.**—આ લખું છું ત્યારે અલીગઢમાં ગાંધીજી સભા ભરી રહ્યા છે, વિદ્યાર્થીઓમાં ભારે ખળભળાટ થઇ રહ્યો છે. કૉલેજના કેટલાક ટ્રસ્ટીઓને બીજા ટ્રસ્ટીઓએ ગ્રાંટ બંધ કરવાની નોટીસ આપ્યાના, અને ગ્રાંટ બંધ ન થાય તો બધા વિદ્યાર્થીઓએ કૉલેજ છોડવાનો નિશ્ચય કરવાના ખબર આવી રહ્યા છે.

## તા. ૨૦-૧૦-૧૯૨૦

# સુરતમાં ગાંધીજી*

**પિતાપુત્રનો સંબંધ**

અમદાવાદના વિદ્યાર્થી ભાઇઓને આપેલા ભાષણનો સાર તમે વાંચ્યો હશે; તેમાંની કેટલીક વાત તમને કહેવા ઈચ્છું છું. તમારા વડીલો સાથે સાંજે વાત કરીશ. હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો મારો વિશેષ સંબંધ જાળવી રાખવા ઈચ્છું છું. હું પોતે પણ ચાર દીકરાનો બાપ છું, એટલે દીકરાની માબાપ તરફની ફરજ સમજી સકું છું. હું પણ એક વખત ફરજંદ હતો અને જેને વડીલ તરીકે પૂજું તેવા કેટલાક માણસો હજી હયાત છે; તેથી હું બાપ પ્રત્યેની પુત્રોની ફરજ સારી રીતે જાણું છું. ફરજંદને એવી સલાહ આપી શકાય કે પ્રસંગ આવે બાપની સામે પણ થઇ શકાય. એટલે મેં વિરોધી સલાહ આપી કહેવાય. હું જે ઉદ્ગારો કાઢવાનો છું તે મારાં પોતાનાં ફરજંદને સંભળાવેલા છે. મારે અનેક દીકરા છે, અનેક બાળકો બચપણથી મને સોંપાયા છે અને તેમને મેં ઉછેર્યા છે. ગઇ કાલે જ એક ઢેડ માબાપે પોતાની દીકરીને મને સોંપવા ઇચ્છા દર્શાવી. એ છોકરી પહેલાં મારી સાથે રહી ગઈ હતી. મેં એના બાપને કહ્યું કે બહેન લક્ષ્મી ઉપરનો તમારો બધો દાવો ઉઠાવી લઇને જ તમે તેને મને સોંપી શકો છો. મને સોંપાયલાં બધાં છોકરાંનાં માબાપો સાથે એવી શરત નહોતી, છતાં જેમને મેં ઉછેરેલાં છે તેમને પણ પોતીકાં ફરજંદ જ સમજું છું. જે સલાહ આજે હું વિદ્યાર્થીઓને આપું છું તેવી આકરી સલાહ મેં મારા દીકરાને આપેલી છે. યોગ્ય પ્રસંગે મારી સામે, માબાપની સામે અને આખા જગતની સામે તમે થઈ શકો છો. હું એમ ન કહું તો જે ધર્મ હું સમજું છું તેનો લોપ થાય. ધર્મને ખીલવવો હોય તો જે વખતે ખરેખરી લાગણી થાય ત્યારે એ યજ્ઞમાં મા, બાપ, સગાંસંબંધી સૌનું બલિદાન આપવું ઘટે તો આપવું જોઇયે, જેમ પ્રહ્લાદે પોતાના બાપનું બલિદાન આપ્યું હતું. પ્રહ્લાદે પોતાના બાપની સામે લાકડી પણ નહિ ઉગામી છતાં હિરણ્યકશિપુના અંતઃકરણ વિરુદ્ધના હુકમને—વિષ્ણુનું ભજન નહિ કરવાના હુકમને—ન માન્યો ને કહ્યું, 'આ વખતે જે તમારા પણ પિતા છે અને તેના પ્રપિતાના પણ પ્રપિતા છે તેનો હુકમ હું માથે ચડાવીશ.'

**માબાપના સામે ક્યારે થવાય?**

તમારાં માબાપ કહે કે તમારે નિશાળ ન છોડવી અને હું છોડવાની કહું છું. હું કહું છું તે તમે ધર્મ તરીકે ઓળખી શક્યા હો તો તમે વિનયપૂર્વક કહેજો કે અમે એ નિશાળમાં જઇ શકતા નથી. તમારી લાગણી ઉશ્કેરાઇ હોય તો આ ફરજ તમને પ્રાપ્ત થાય છે. હું આવી સલાહ શા માટે આપી રહ્યો છું? હું જે કહું છું તે દસ બાર વર્ષની વયના વિદ્યાર્થીને નથી લાગુ પડતું. તેમને સ્વતંત્ર વિચારનો અધિકાર પ્રાપ્ત નથી.

---

* સુરત પાટીદાર વિદ્યાર્થી આશ્રમની આંબાવાડીમાં સાર્વજનિક કૉલેજ અને હાઇસ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો સમક્ષ આપેલું ભાષણ; તા. ૯-૧૦-૧૯૨૦

થઈ શકતો. તેમણે તો માબાપ કહે તેમ જ કરવું. આપણા શાસ્ત્રમાં છે કે બાળકનું પાંચ વર્ષ સુધી લાલન કરવું, ૧૦ વર્ષ સુધી તાડન કરવું--તાડન એટલે લાકડીથી મારવું એમ નહિ પણ બોધ કરી તેને સમજાવવું--અને ૧૬ વર્ષે પુત્રને પોતાનો મિત્ર માનવો. હું જુવાન છોકરાઓને આવી સલાહ કેમ આપું છું ? ઘણાં વર્ષો થયાં સરકાર સાથે, બ્રિટિશ સલ્તનત સાથે હું સહકાર કરતો આવ્યો છું. મારાથી વધુ સારો સહકાર કોઈએ કર્યો નહિ હોય, કારણકે એથી વધુ સહકાર લગભગ અસંભવિત હતો. મારા એ સહકારમાં કાંઇ જ સ્વાર્થ નહોતો. મારે મારા ભાઈ કે દીકરાને સરકારી નોકરી અપાવવી ન હતી. મને ઇલકાબની આશા નહોતી. એટલે મારો સંબંધ કેવળ સ્વચ્છ હતો. હું સહકાર ધર્મ--ફરજ સમજીને કરતો હતો. એના શાસનને હું માન આપતો આવેલો છું તે એ શાસનમાં દંડ રહેલો છે તેથી નહિ, પણ એને માન આપવું જોઇયે એમ સમજીને. એનો એક દાખલો આપીશ. (ઉત્તમ સહકારનું ઉદાહરણ)

મને ત્રીજા પુત્રની પ્રાપ્તિ થઇ ત્યારે શીતળા કઢાવવાનો સવાલ ઉભો થયો. હું માનું છું કે ગૌશીતળા કઢાવીને હું સારૂં નથી કરતો. છતાં ૧૮૯૭ માં મેં એ બાળકને ગૌશીતળા કઢાવ્યા. અમુક દિવસમાં ગૌશીતળા ન કઢાવાય તો દંડ થાય. આ કાયદો ચોપડીમાં જ છે. પ્રજા એને જોઇતું માન નથી આપતી. મને લાગ્યું કે મારે કાં તો એને માન આપવું કે કાં તો સરકાર સાથે ચોખવટ કરી લેવી એટલે કે સાદર નિરાદર કરવો. ઘટે; કારણ આ કાયદો જે લોકમતનો સ્વીકાર કરે છે તે મને માન્ય નથી. પણ એને ફેરવું નહિ ત્યાં સુધી એને તાબે રહેવું મને ઠીક લાગ્યું ને તેથી મેં છોકરાને શીતળા કઢાવ્યા. પણ એ જ ગૌશીતળાની સામે થવાનો પ્રસંગ આગળ ઉપર આવ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં અમે જેલમાં ગયા. જેલના કાયદા મુજબ શીતળા કઢાવવા જ જોઇયે. ત્યારે અમે અસહકાર કર્યો —સાદર નિરાદર કર્યો. સરકાર ચાહે તો જેલમાં વધુ વખત રાખે પણ અમે શીતળા નહિ કઢાવીયે એમ અમે કહ્યું. સરકારે આખરે હુકમ કાઢવો પડયો કે એમાં ધર્મની વાત હોય તો ભલે કોઇ ન કઢાવે.

## સહકાર કેવો હોવો જોઇયે ?

સહકારને મેં કેટલે દરજ્જે ખીલવ્યો છે ? સરકાર તરફની નાની નાની ઉપાધિઓને ગળી જવી અને તેની સાથે ચલાવી લેવું એ સુંદર ધર્મ છે એમ હું માનું છું. આપણે સ્વરાજ લઈશું ત્યારે પણ પાખંડ, ચોરી અને ડાયરિઝમ ચાલશે. હું એવો ભોળો નથી કે એવો પાખંડી નથી કે એમ કહું કે સ્વરાજથી સત્યયુગ થશે. આ સ્વરાજ સત્યયુગનું નહિ પણ કળિયુગનું જ હશે; એ અંગ્રેજો અને આરબોના જેવું હશે; પણ એ વખતનું ડાયરિઝમ સહ્ય હશે. સત્તા આપણા હાથમાં હશે; એટલે બહુ તો એ સત્તાનો આપણે પોતે દુરૂપયોગ કર્યો હશે કે કરવા દીધો હશે. પણ આજે જે થયું છે તે એવું નથી; એ આપણી મરજી વિરૂદ્ધનું છે. વાઇસરાય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને કે લૉર્ડ સિંહને આપણે નીમ્યા હોત તો જુદી વાત હતી. આપણો વિરોધ ચામડીનો નથી; પણ રીતનો છે. મારા સાથી દયાળજી કે કલ્યાણજી અન્યાય કરે તો હું (સ્વરાજ પરરાજનો ભેદ)

તેમનો વિરોધ કરું, કે તેમનું આપેલું દૂધ પણ ન લઉં. ભાઈ ઍંડ્રુઝ, મહમદઅલી અને શૌકતઅલી સહોદર છે, પણ સરકાર એમને વાઇસરાય નીમે તો તે પણ મને કબૂલ ન થાય; કેમકે એ સરકારી ધોરણે નીમાયેલા હશે. આપણા પોતાના હાથમાં સત્તા હોય ત્યારે અને આપણને વિશ્વાસ પડે તો લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને પણ આપણે વાઇસરાય નીમીયે, અને વિશ્વાસ ઉઠી જતાં ઉતારી પણ મુકીયે. આજે આખું હિન્દ લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને કહે છે કે તમે ઉતરો, છતાં એ બેઠા જ છે. હું તો અહીં કહ્યો તેવી જાતનો સહકાર કરવા ઇચ્છું છું. એમ અત્યારે નથી માટે અસહકાર ઇચ્છું છું.

## સલ્તનતનો સરવાળો

ત્રણ મોહ

મેં સરકારની સલ્તનતનો સરવાળો કાઢયો, તો તે સરવાળો નહિ પણ બાદબાકી જણાઈ. રિફૉર્મ્સમાં સુધારા આપવાનું નહિ, પણ લઇ લેવાનું જણાયું. સરકારની સત્તા મશીનગનથી નહિ, પણ એનામાં રહેલા આપણા મોહથી ટકે છે. એ મોહ ત્રણ પ્રકારના છે. દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુરે જેને માયામૃગ કહેલો છે એ ધારાસભાનો મોહ, અદાલતોનો મોહ અને કેળવણીનો મોહ. માનઅકરામ ને ઇલકાબનો તો હું છેદ જ ઉડાવી દઉં છું, કારણ એ ધરાવનારા બહુ જ થોડા છે. પણ આ ત્રણ મોહમાં તો આપણે ઘણા ફસાયેલા છીયે. આપણા અગ્રેસર વિદ્વાન વડીલ લાલા લજપતરાય પણ એમાં ફસાયેલા છે. મને સદા પૂજનીય મદન-મોહન માલવીયા પણ એમ માને છે કે મારી મતિ ફરી ગઈ છે અને હું સૌને આડે રસ્તે દોરી રહ્યો છું. એઓ માને છે કે ધારાસભામાં જવું એ ધર્મ છે, નિશાળમાં જવું એ ધર્મ છે. મારે મન ધારાસભામાં જવું એ પાપ છે, અદાલતમાં જવું એ પાપ છે, નિશાળમાં જવું એ મહાપાપ છે.

## હું સલ્તનતની જડ કાઢવા માગું છું

ગુલામીની વિદ્યા તજો

હું વકીલોને નહિ સમજાવી શકું એનું કારણ છે. એમનામાં કેટલી માયા રહેલી છે તે હું જાણું છું. બચ્ચાંકચ્ચાં, આરામખુરશી ને મોટરકારનો ત્યાગ મુશ્કેલ છે. પણ વિદ્યાર્થીને એવું કશું જ નથી. એને જેમ વાળો તેમ વળી શકે છે. જો ગુલામીની તાલીમ લે ને નોકરીને માટે શાળામાં ગયા જ કરે એને નહિ રોકું તો સલ્તનતની જડ નહિ નીકળે. હું એ જડ કાઢવા માગું છું. વિદ્યાર્થી મારફત સલ્તનતને ખાતરપાણી મળે છે; એ જળ નાયગરા ફૉલ્સ જેવાં—ગંગા, જમના, બ્રહ્મપુત્રાના એકત્ર ધોધ જેવાં છે. તમે સાનમાં સમજી શકશો કે એ વહેમી વિદ્યા—ગુલામગીરીની વિદ્યા—આપણને નથી જોઈતી. હું ગુલામી છોડવાના અલેફ બેને—કક્કાને શીખવું નહિ ત્યાં સુધી બીજું બધું નકામું છે. મેલા પાત્રમાં દૂધ રેડયા કરશો તો પાત્ર નહિ સુધરે પણ દૂધ મેલું થશે. આપણે ગુલામીના પાત્રથી ખરડાયેલા હોઈશું ત્યાં સુધી કેળવણી ધૂળધાણી છે. ઉપર દેવતાઓ હોય ને તે જુએ કે હિન્દુસ્તાન મેલું પાત્ર છે, તો કેળવણીનો વર્ષાદ ફોકટ છે. માટે પ્રથમ સાફ થાઓ. કાયદા, વૈદકનું જ્ઞાન નહિ મળે તો હિન્દુસ્તાન રસાતાળ નથી જવાનું; પણ ગુલામીથી રસાતાળ જશે. ત્યારે હિન્દ મનુષ્યના નહિ પણ જાનવરોના દેશ

તરીકે ઓળખાશે. માણસ કોઇથી—મોટી સલ્તનતથી પણ—દબાઇને પોતાના શુદ્ધ ઉદ્ગાર ન બોલી બતાવે એનું નામ ગુલામી. એમાંથી નીકળવું એ આપણો પ્રથમ પાઠ. જે ધગશ મને લાગી છે તે જલિયાંવાલાના દૃષ્ટાન્ત તથા ઈસ્લામના અપમાનથી સૌને લાગો.

## ઇસ્લામને ઘેરો એ હિન્દને નોટીસ છે

*હું મર્દાની શીખવું છું*

હિન્દુઓને બેવડો મારો છે. ઈસ્લામીઓ ગુલામો બનશે ત્યારે એ ઇસ્લામી ગુલામો મારફત હિન્દુઓને ગુલામ બનાવવામાં આવશે. એ ત્રિરાશીનો દાખલો છે. મારે હિન્દુ ધર્મનું રક્ષણ કરવું હોય, છાંયા તળે બેસીને વિષ્ણુને ભજવો હોય તો મુસલમાનોને મદદ કરવી એ મારી ફરજ છે. મુસલમાનો કદાચ ભવિષ્યમાં જુલમ કરે તો હું તેમને કહું, 'ભાઈ, પેલો દિવસ યાદ કરો!' તમે પણ કહી શકો કે અમારામાંનો એક ગાંધી—એ ગમે તેવો હતો પણ—અમારે માટે કાંઈક કરી ગયો છે. છતાં ન ચાલે તો તમે લડી લેજો. હું તો મરદ થવાનું કહું છું. લાકડી ઉગામીને મરવા તૈયાર હોય તેના કરતાં લાકડી છોડીને મરે તે વધારે મરદ છે. હિમાલય ઉપર લાકડી લઇને કે ડોળીમાં બેસીને જે ચડે તેના કરતાં લાકડી કે ડોળી વગર જાય તેનો શ્વાસ કેટલો મજબૂત હોવો જોઇયે! ઉપર ચડીને એ આખા હિન્દની સામે ખડખડ હસશે. મારી પાસે બેઠેલા મારા ભાઈ (મહમદઅલી) એને નબળાઈનું હથિયાર ગણે છે. એ ખરૂં હો કે ન હો પણ તલવારનો ન્યાય પણ એમાંથી જ શીખી શકાય એમ છે. મેં ભાઇ શૌકતઅલીને કહ્યું કે મુસલમાનોમાં કુરબાનીની તાકાત નથી. મરવાની તાકાત આવશે ત્યારે તો તેઓ જોશે કે તલવારની જરૂર જ નથી. છતાં જ્યારે જરૂર લાગે ત્યારે સુખે તલવાર કાઢજો. જે સલ્તનતે ઈસ્લામને દગો દીધો, જેણે હિન્દને પેટ ચલાવ્યું —કારણ એક પણ માણસ પેટ ચાલ્યો છે—જેણે હિન્દની સ્ત્રીઓના બુરખા ખેંચ્યા—કારણ પંજાબમાં એ થયું છે—એ સરકારની સાથે સહકાર હોય જ કેમ? ગમે એટલા પાકા રસ્તા મળે, દેશમાં ગમે એટલી સુલેહ વર્તે, તે કરતાં લોહીની નદીઓ વહે એ કબૂલ. અરે, રેલવે જાય, સ્ટીમર જાય, વ્યવસ્થા તૂટી પડે, એ બધુંયે એ સ્થિતિના કરતાં મારે મન બહેતર છે. મારા જેટલી જ ધગશ તમને થઈ હોય તો જે વિદ્યાર્થીને માબાપે ના કહી હોય તે પણ શાળાનો ત્યાગ કરી શકે છે. એક વિદ્યાર્થીના બાપે કહ્યું કે રાષ્ટ્રીય શાળા નીકળી છે તે કેવી ચાલે છે તે જોયા પછી થઇ રહેશે. રાષ્ટ્રીય શાળાની આવી પરીક્ષા કરીને બાળકને સરકારી નિશાળેથી ઉઠાડી લેનારથી હિન્દ સર નથી થવાનું. વિદ્યા મળે કે ન મળે તેની પરવા ન હોવી જોઈયે. ગુલામી સ્થિતિમાં રહ્યાં આઝાદીની વાત શીખવી શકાતી હોય તોપણ તેથી સ્વતંત્રતા કેળવી શકાય જ નહિ. આ હું કહું છું તે બરાબર સૂઝી જાય તો બધું છોડી દેવું. પછી સૌ મળી રહેશે. ઇશ્વરી કાયદો છે કે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભક્તિ કરે તો તેને સર્વ કંઇ મળે.

## મધુકરી માગો, પણ શાળામાં જઇ મનુષ્યત્વ ન ગુમાવો

*મનુષ્યત્વ ન ખોશો*

સુરતની શાળાઓમાંથી બધા વિદ્યાર્થી નીકળી જાય તો કેવું શુભ પરિણામ આવે? તે વખતે તો પ્રોફેસરો અને શિક્ષકો તમને પૂછવા આવશે કે તમે કેવી શરતે રહેવા માગો

છો ? તમે કહેજો કે સરકારની સાથેનો સંબંધ અને મદદ છોડીને અમે ભિક્ષા માગીને પણ શાળાના ખર્ચની જોગવાઇ કરીશું. એ અસલી ન્યાય છે. પહેલાંના વખતમાં વિદ્યાર્થી ગુરુની પાસે સમિત્પાણી થઇને જતો. ગુરુને કહેતો કે હું તમારૂં બળતણ લાવીશ, ગાયઢોરની સંભાળ રાખીશ; તમે મને ભણાવજો. પૂનામાં આવું એક અનાથ વિદ્યાર્થી આશ્રમ વિદ્યાર્થીઓ મધુકરી માગી લાવીને ચલાવે છે. તમે એમ કરજો, પણ અત્યારની તમારી શાળામાં જઇ તમારૂં મનુષ્યત્વ ખોઇ ન દેશો. તમારી ઉપર તો ભારે આશા છે.

**નિર્મોહ અને શ્રદ્ધાવાન બનજો**

અહીં સુરતમાં આ બે સંસ્થાઓ ભારે પડેલી છે. તેના વિદ્યાર્થીઓ બહુ સુંદર કામ કરી શકે. સુરત અત્યારે બેસુરત બની ગયું છે. હું સુરતમાં એંટની આશા રાખું છું. 'અમે વિદ્યા વિનાના રહીશું અથવા તો અમારી શરતે જ ભણીશું.' બધા વિદ્યાર્થીઓ એટલું બળ બતાવે તો એક મહિનામાં ધારેલું થાય. છતાં બે ચાર વિદ્યાર્થીઓને જ વસી જાય તોપણ તેઓએ તો આજે જ શાળામાંથી નીકળી જવું રહ્યું. તેવાને હું કહીશ કે તમે સ્વરાજને સારૂ એક પગલું ભર્યું છે, હિન્દને માટે મોટું ભાષણ કર્યું છે. તમને ઘેરથી મદદ ન મળે તો મજૂરી કરજો, હાથપગ વાળતાં નથી શીખતા તે શીખજો, પણ ગુલામીમાં ન પડશો. વિદ્યાર્થીઓ ! જરૂર માનજો કે હિન્દને સારૂ સ્વરાજ જોઈતું હોય તો શાળાનો, અદાલતોનો અને ધારાસભાનો મોહ ત્યાગવો જોઇયે. સ્વરાજનું સૌથી પહેલું અને છેલ્લું પગથીઉં પોતે સ્વચ્છ બનવું એ છે. જેને દાંત આપેલા છે તેને ચાવણ આપનાર સરકાર નહિ પણ સરકારનીયે સરકાર છે. આ આપણો પહેલો પાઠ છે. એ આ આપણે ભૂલી ગયા છીયે. હું તો શેઠ કે સરકારના ચાવણનો સ્વીકાર નથી કરતો. સરકારની હયાતી છતાં ઓરિસ્સામાં હજારો દુકાળીઆ મુઆ. હિન્દમાં અનેક શેઠીઆઓ છતાં હજારો દુકાળીઆ હરિશરણ થયા. તમે ઈશ્વરનું નામ લઇને, હિંમત રાખીને, કઇ પણ ગણત્રી વગર—કશો પણ હિસાબ કર્યા વગર—ગુરુને અને માબાપને નોટીસ મોકલજો કે મારાથી શાળામાં નહિ જવાય. મેં કહ્યું છે તેથી ઉશ્કેરાઇને નહિ. હું તમારાં હૃદય અને બુદ્ધિને સતેજ કરી રહ્યો છું. એ બુદ્ધિ અને હૃદય કબૂલ ન કરતાં હોય તો કોઈ બાળકને અધિકાર નથી કે વડીલની સામે થવું. એ તો એક જ બાળકને અધિકાર છે કે જેનું હૃદય મારા જેટલું જ ધગી રહ્યું હોય. દારૂડીઆં માબાપને દારૂના વ્યસનમાંથી છોડવવા સારૂ છોકરાએ તેના વારસાનો, ઘરનો, તેની છાયાનો ત્યાગ કરવો જોઇયે. તમને લાગે કે જે શિક્ષણ મળે છે તે ગુલામીના છાયામાં છે તો માબાપની આજ્ઞા સામે થઇને પણ આવતી કાલે જ ચાહોમ કરજો.

## સવાલજવાબો

**તલવારત્યાગ શા માટે?**

સવાલ—મહાત્માજી ! આપ માનો છો કે આપને પકડવામાં કે દેશપાર કરવામાં આવે ત્યારે દેશમાં શાંતિ રહેશે ?

જવાબ—હા. અને શાન્તિ નહિ રહે તો માનીશ કે આપણે નાલાયક. મેં તલવાર છોડી તે વાપરતાં ન આવડી યા તો કમતાકાત છું તેથી નહિ. આજે પણ હું એક રિવોલ્વર ફોડવાની

તાકાત તો ધરાવું છું. અણીવાળો જમૈયો પેટમાં ભોંકવો હોય તેને હું ભોંકી શકું એમ છું. છતાં મેં એનો ત્યાગ કર્યો છે, કારણ એથી ફાયદો નથી. મને, ભાઈ શૌકતઅલીને કે ભાઈ મહમદઅલીને પકડે ને દેશમાં શાંતિ ન રહે તો હિન્દુસ્તાન હજી નથી સમજ્યું એમ મને લાગે. એવી અશાંતિ આયર્લેંડમાં થઇ શકે, અરબસ્તાનમાં થઇ શકે. ત્યાં સૌને તલવાર રાખવાનો હક છે, ને સૌ તે વાપરી જાણે છે. તેમની વચ્ચે હું હોઉં ને સરકારે મને પકડયો હોય તો તેઓ સરકારને કહે કે લડીને લઇ જાઓ. પણ અહીં એવું નથી. અહીં શાન્તિ ન રહે તો મારે હિમાલય જવું પડે, કારણકે મારે માટે ખુનામરકી ન થવા દેવાય. પણ આવી તાકાત હિન્દુઓમાં નથી. મુસલમાનોમાં પણ નથી. મેં અલાહાબાદમાં મુસલમાન ભાઇઓને કહેલું કે મેં આજે જે વાત મુકી છે તે નવી નથી. બધાં શાસ્ત્રોમાં તે સૂચવાઇ છે. પણ આજ સુધી આપણે તેને ભૂલી ગયા હતા. તમને લાગે કે આજે જ તલવારથી મુકાબલો કરી ઈસ્લામનો બચાવ કરી શકીયે તો તલવાર ખેંચી શકો છો. ધારો કે વાઇસરાયને ચૂપકીથી મારી શકીયે કે મરાવી શકીયે, પણ એથી ઈસ્લામનો બચાવ ન થાય. એથી માર્શલ લૉ થાય. તેનીયે દરકાર નહિ. પણ હિન્દુસ્તાન એથી દબાઈ જાય. હિન્દુસ્તાનને મારો આ માર્ગ અત્યારે જબરાનું નહિ પણ નબળાનું શસ્ત્ર છે. જો મુસલમાનોમાં તેનું જોર હોત તો તેઓ મને કહેત કે તું અમને તલવાર ખેંચતાં અટકવાનું કહેનારો કોણ? કુરાને શરીફનું ફરમાન છે. હિન્દુઓમાં પણ મારૂં ન માનનારા પડયા છે. છતાં હિન્દુસ્તાનને આ ઘૂંટડો ઉતર્યો છે એ ધ્યાનમાં લેવું જોઈયે. જલિયાંવાલામાં મર્યા એ કંઈ શહીદ—વીર ન હતા. વીર હોત તો ડાયર ઉદ્ધતાઇથી આવ્યો ત્યારે કાં તો તલવાર ખેંચત કે લાકડી ઉગામત કે કાં તો સામી છાતીએ ઉભા રહીને મરત; નાસત નહિ. જેમ ઇમામ હઝરત કરી ગયા હતા તેમ કરનારા હિન્દુસ્તાનમાં અત્યારે શીખ નથી; ગુરખા નથી; વાણીઆ તો નથી જ; ને રજપૂતો તો કેવળ વાણિઆ બની ગયા છે. એટલે જો હિન્દુસ્તાનમાં મારા પકડાવાથી અશાન્તિ થાય તો હું કહું કે તમે હારી ગયા; કારણ તેવી તાકાત તમારામાં નથી. હું પકડાઉં તે દિવસે તો તમારાથી આજે નિશાળ ન છૂટતી હોય તો તે દિવસે છોડો. વકીલો વકીલાત છોડે. સિપાઇ સિપાઇગીરી છોડે ને લશ્કર હથિયાર છોડે. વળી હું ખેડૂત છું; ખેડૂતો તે દિવસે કહે કે અમે કર નથી આપવાના. આમ થશે તે જ દિવસે આપણો ઉદ્ધાર છે.

**અમે ત્રણ પકડાઇયે તો—**

કદાચ અમને ત્રણેને એકસાથે ઘસડે. પહેલાં હું બેને સાથે પકડે તે માટે બંદગી કરતો હતો. હવે ત્રણને માટે કરૂં છું. આથી જ શૌકતઅલી એકલા દિલ્હી જતા હતા ત્યારે મેં ના પાડેલી, કેમકે મારી મુરાદ પકડાઇયે તો બન્ને સાથે પકડાઇયે એવી છે. સરકારને પાગલપણું આવ્યું હશે ત્યારે અમને ત્રણેને કે ત્રણમાં જે વધુ ગુન્હેગાર જણાશે તેને પકડશે.

સરકાર આપણને તલવારથી દબાવી ન શકે. 'તમારી સલ્તનત ગેરકાયદે હશે તો તમોને તગડીને કાઢી મુકશું' એ કહેવાનો મને હક હોવો જોઇયે. આજ સુધી મનમાં કંઇ અને પ્લૅટફૉર્મ ઉપર કહેવાનું કંઈ, શાંતિનો અર્થ અશાંતિ, એમ કરવાની નીતિ હતી. એ હવે ગયું છે. આ બે ભાઇઓ ઉપર મને એટલી શ્રદ્ધા છે જ કે જે દિવસે એમને અશાંતિ કરવી

હશે તે દિવસે અગાઉથી નોટીસ આપી દેશે કે આજથી એક પણ અંગ્રેજની જાન સલામત નથી. આ વિષે તમે એ બન્ને ભાઇને પૂછજો. છૂટા છૂટા પૂછી જોજો. મને પૂછજો. ત્રણેના એક જ જવાબ નીકળે તો માનજો ને. અમે પકડાઇયે ત્યારે તમે બધા વોલંટીઅર બની શાંતિ જાળવવા નીકળી પડજો. નહિ તો માર્શલ લૉ થશે. માર્શલ લૉ થાય તેની ફીકર નથી; પણ તે સરકારને ચાલુ જ રાખવો પડે એટલી લડત ટકાવવાનું આપણામાં જોર નથી તેની ફીકર છે.

'પ્રૅક્ટિકલ આઇડીઆ-લિસ્ટ'

સ૦—મહાત્માજી ! આપ અંગ્રેજી નિશાળમાંથી છોકરાને ઉઠાવી લેવાનું કહો છો ત્યારે મ્યુનિસિપાલિટીની પ્રાથમિક શાળાઓ છોડવાનું શા માટે નથી કહેતા ?

જ૦—મ્યુનિસિપાલિટીઓ પણ સરકારની મદદ અને સંબંધ ફગાવી દઇને સ્વતંત્ર થઇ શકે છે. નડિયાદ મ્યુનિસિપાલિટી આવું પગલું ભરવાની તૈયારીમાં છે.*

સ૦—આપ નિશાળ વગેરે છોડવાનું કહો છો ત્યારે સરકારની બીજી મદદ કે આગગાડીનો ઉપયોગ, પાણીના નળનો લાભ વગેરે છોડવાનું કેમ કહેતા નથી ?

જ૦—હું 'પ્રૅક્ટિકલ આઇડીઆલિસ્ટ' છું, એટલે જે વાત બની શકે એવી છે તે જ પ્રજા પાસે મુકું છું. છતાં કોઈ એનો ત્યાગ કરે તો એને હું ધન્યવાદ આપું. મારા અસહકારની સામે મિસિસ બેસન્ટે જ્યારે એવી સૂચના કરી કે સરકારે ગાંધી અને શૌકતઅલીની ટપાલ બંધ કરવી, એમને આગગાડીની ટિકિટ ન આપવી વગેરે; ત્યારે મારા ભાઇને મેં મુબારકબાદી આપેલી. મારી આસપાસ જે ભાઇઓ બેઠા હતા તેમને મેં કહેલું કે એવો પ્રસંગ આવે તો તે દિવસ સુંદરી હશે. એથી ખિલાફત કે અસહકારનું કામ અટકશે નહિ.

સ૦—મહાત્માજી ! અમારે ત્યાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત છે તો નિશાળ છોડવાનું કેમ કહેવાય ?

જ૦—કેળવણી ફરજીયાત છે, કંઈ નિશાળ ફરજીયાત નથી.

અસહકાર અને દેશી રાજ્ય

સ૦—અસહકારની બાબતમાં દેશી રાજ્યમાં શું કરવું ?

જ૦—દેશી રાજ્યમાં રહેનારા તો ગુલામોના ગુલામ છે. હાલ તો સીધા ગુલામોની જ વાત કરોને. છતાં ત્યાંથી કોઇ આપોઆપ શાળા કે કૉલેજ છોડે તે વાત જુદી. પણ ત્યાં હીલચાલ કરવા હું ન જાઉં. એમાં દેશી રાજાઓની કફોડી સ્થિતિ થાય. પણ વડોદરાના ગાયકવાડને જ એમ લાગે કે મારી મુસલમાન રૈયતના ધર્મનું રક્ષણ કરવા રાજપાટ છોડવું પણ બહેતર છે એ વાત જુદી.

મૌલાના મહમદઅલી—એ પ્રશ્ન તો ન્યૂટનની બિલાડી અને તેનાં બચ્ચાંને ઓરડામાં દાખલ થવાનાં કાણાંઓ જેવો છે. એટલે કે મોટી બિલાડીનો રસ્તો થયો કે આપોઆપ બચ્ચું દાખલ થઇ જ જવાનું. બ્રિટિશ હિન્દનો નિકાલ થયો કે તરત જ દેશી રાજ્યોનો પણ થયો જ સમજવો.

---

* વાર્ષિક રૂ. ૨૧૦૦૦ ની ગ્રાંટ છોડી દીધાનું જાહેર થઇ ચુકયું છે. મ. ન. જી.

રાષ્ટ્રીય શાળા અને દમન-નીતિ

સ૦—સરકાર રાષ્ટ્રીય શાળાઓ બંધ કરાવે તો શું ?

જ૦—આ સરકાર શાણી સરકાર છે એટલે એવું પગલું ન ભરે, અને જો ભરે તો તેથી કંઇ રાષ્ટ્રીય કેળવણી અટકશે નહિ. ઉલટું જે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો આજે શાળા કે કૉલેજ નથી છોડતા તેઓ તે દિવસે છોડીને બેસશે અને શિક્ષકો વિદ્યાર્થીને ઘેર ઘેર જઇને ભણાવતા થઈ જશે. એનો અટકાવ કોઇ પણ સરકાર ન કરી શકે. કરે તો એનો અર્થ એમ થાય કે હિન્દુએ ગીતા ન વાંચવી, કારણકે તેમાં યુદ્ધની વાત છે, અને મુસલમાનોએ કુરાન ન વાંચવું એવું પગલું સરકાર ભરી શકે જ નહિ.

---

તા. ૨૪-૧૦-૧૯૨૦

# સ્વરાજસભા

'હોમરૂલ', વિ૦ 'સ્વરાજ'

'ઑલ ઇંડિયા હોમરૂલ લીગ' હવે 'સ્વરાજસભા' ને નામે ઓળખાશે. તેનું બંધારણ બદલાયું છે. મારે કબૂલ કરવું જોઇયે કે 'હોમરૂલ' નામ મને હમેશાં અળખામણું લાગતું હતું. જો આપણે આપણા ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આદર્શને પણ પરદેશી નામે ઓળખવો રહ્યો હોય તો આપણે પોતે પરદેશી બનવું એ જ કાં આપણો આદર્શ ન ગણીયે ? કેટલાક સાક્ષર હિન્દીઓને હું જાણું છું કે જેઓ માને છે કે હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર પાશ્ચાત્ય ધોરણનું ને પાશ્ચાત્ય આદર્શોનું અનુકરણ કરવાથી જ સંભવે છે. એવામાંના એક મિ. ચિંતામણી છે. તેમના પ્રત્યે મને આદર છે. તેમને હિન્દુસ્તાન કંઈ દવલું નથી. તે સ્વાર્થબુદ્ધિથી ઘણું અંગ્રેજી જ પસંદ કરે છે એમ નથી. પણ તેમને એમ જ લાગે છે કે આપણે અંગ્રેજ બનશું તો જ અંગ્રેજોની સાથે મુકાબલો કરી શકીશું. કેટલાક હિન્દી જે ખ્રિસ્તી બન્યા છે તે એમ જ માને છે કે હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર હિન્દુમુસલમાન બન્ને ખ્રિસ્તી ન બને ત્યાં સુધી અસંભવિત છે.

પણ જેમ આપણને અંગ્રેજ કે ખ્રિસ્તી બનવા રૂપી આદર્શ પસંદ ન હોય તેમ મને 'હોમરૂલ' શબ્દનો પ્રયોગ જ પસંદ ન હતો. 'સ્વરાજ'માં જે અર્થ છે, જે જોર છે, તે 'હોમરૂલ'માં નથી. સ્વરાજ શબ્દનો અર્થ હિન્દુ, મુસલમાન, અભણ પણ સમજી લે; હોમરૂલનો ન સમજે. તેથી હોમરૂલ શબ્દનો આપણે ત્યાગ કરી સ્વરાજ શબ્દને તેનું યોગ્ય સ્થાન આપ્યું છે.

સ્વરાજસભાનું બંધારણ

આ ઉપરાંત બીજા મહત્ત્વના ફેરફારો કર્યા છે તે પણ જાણવા—વિચારવા યોગ્ય છે. પ્રથમ આદર્શ એ હતો કે બ્રિટિશ સલ્તનત નીચે રહીને કૉલોનીના જેવું હોમરૂલ મેળવવું. આ આદર્શને બદલીને હિન્દની પ્રજા જેવું ઇચ્છે તેવું સ્વરાજ મેળવવું એમ ફેરફાર

કરવામાં આવ્યો છે. મેળવવાનાં સાધનોને વિષે આજ લગી તકરાર રહ્યાં કરી છે, તેથી સાધનોમાં જે અસરકારક ને નિઃશસ્ત્ર—શાંત હોય તેવાં બધાં પ્રામાણિક સાધનોને જ સ્થાન આપ્યું છે. એટલે આપણો આજનો આદર્શ એ ઠર્યો કે આપણે તલવારનો ઉપયોગ કર્યા વિના આપણું સ્વરાજ મેળવવું છે.

કૉંગ્રેસ એ પ્રજાનું વાજીંત્ર છે. હોમરૂલ લીગ હમેશાં કૉંગ્રેસને સહાયકારક સંસ્થા રહેલ છે ને સ્વરાજસભા પણ તેમ જ રહેવા માગે છે. તેથી સ્વરાજનો અર્થ જે કૉંગ્રેસના બંધારણમાં છે તે હાલ રાખ્યો છે. આનું રહસ્ય એ છે કે સ્વરાજસભા કૉંગ્રેસનું બંધારણ ફેરવવા સારૂ પણ સતત પ્રયત્ન કરશે.

આ સુધારાને હું નિર્દોષ અને આવશ્યક ગણું છું. તેનો હેતુ ચોખ્ખો છે. એ સુધારા ઘણા વિચારો—ઘણી ચર્ચા થયા બાદ કરવામાં આવ્યા છે. યોગ્ય બંધારણ મુકરર કરવા સારૂ રા. જવાહરલાલ નેહરૂ, રા. રાજગોપાલાચારી, રા. ઉમર સોબાની તથા મુંબઇની શાખાના પ્રમુખ રા. ઝીણા અને રા. જયકરની કમિટી નીમવામાં આવી હતી. બંધારણની ચર્ચા ભરી સભામાં એક વાર કલકત્તામાં ને એક વાર મુંબઇમાં થયા પછી ઘણા વધારે મતે તે પસાર થયેલ છે.

*સ્વરાજસભા-માંથી રાજીનામાં*

છતાં વકીલવર્ગે અને બીજા કેટલાક ભાઇઓએ સ્વરાજ સભામાંથી રાજીનામું આપ્યું છે. તેમાં આજ લગી ગણાયેલા નામાંકિત પુરુષોની સહી છે. હું આ રાજીનામાથી દિલગીર થયો છું. રાજીનામાના કાગળમાં જે કારણો દર્શાવ્યાં છે તેથી વળી વધારે દિલગીર થયો છું. આ ભાઇઓની સહાય સ્વરાજસભાને કિંમતી હતી. છતાં જ્યાં આદર્શોની વાત આવે છે ત્યાં વ્હાલામાં વ્હાલાનો વિયોગ પણ સહન કરી લેવો પડે છે ને તેમાં આનંદ માનવો પડે છે.

હવે જરા રાજીનામાનો કાગળ તપાસીયે.

*મારા ઠરાવ પર આક્ષેપ*

મારા ઉપરનો આરોપ પહેલો તપાસીયે. રા. ઝીણાએ એવી દલીલ કરી હતી કે જ્યાં સુધી ત્રણ ચતુર્થાંશ મતથી કંઇ ફેરફાર મંજૂર ન થાય ત્યાં લગી તે ફેરફાર કાયદેસર ન ગણાય. આનું કારણ તેમણે એમ જણાવ્યું કે હોમરૂલ લીગની કાઉન્સિલ જે ફેરફાર કરે તે ફેરફાર ત્રણ ચતુર્થાંશ મતથી જ થઈ શકે એવો ધારો જૂના બંધારણમાં હતો. મેં મારો ઠરાવ એવો આપ્યો કે કાઉન્સિલની ઉપર આખી સભાએ મુકેલો અંકુશ સભાને પોતાને લાગુ ન પડે. આખી સભાને કેવળ વધુમતે જે કરવું હોય તે કરવાનો સામાન્ય હક છે. તે કાઉન્સિલ ઉપર મુકાયેલા અંકુશથી રદ થતો નથી. આ મારા ઠરાવને હું હજુ પણ વળગી રહું છું. મારા ઠરાવને વિષે

રા. ઝીણાએ ને તેમનાં સાથીઓએ જે વિશેષણો વાપર્યાં છે તેની ચર્ચામાં ઉતરવાની જરૂર નથી જોતો.

પણ રા. ઝીણા જેવાએ જે અભિપ્રાય બતાવ્યો ને જેને રા. જયકર જેવાએ ટેકો આપ્યો, તે અભિપ્રાય ઉપર મારે ખૂબ વિચાર કરવો જોઇએ એમ જાણી મેં બીજા વકીલોની સલાહ લીધી. તેમણે પણ મારા અભિપ્રાયને અનુમોદન આપ્યું ને કહ્યું કે હું બીજો ઠરાવ આપી જ ન શકું. જો બીજો ઠરાવ આપત તો તે આપખુદી ગણાત.

રાજીનામું આપવાનું બીજું કારણ તેમણે એ બતાવ્યું છે કે કૉંગ્રેસના બંધારણને સ્વરાજસભાએ તરછોડયું છે. આ તો બરોબર નથી જ; કેમકે હું આગળ જણાવી ગયો છું તે પ્રમાણે કૉંગ્રેસનું બંધારણ ન ફરે ત્યાં સુધી સ્વરાજનો અર્થ કૉંગ્રેસ કરે તે જ આપણે માન્ય રાખ્યો છે.

### સ્વરાજનાં સાધનો

ત્રીજો અપવાદ કંઇક ગંભીર ગણાય. રા. ઝીણાં અને તેમના સાથીઓ લખે છે કે સ્વરાજ મેળવવાના ઉપાયોની કલમમાંથી એવો અર્થ નીકળે છે કે કાયદા વિરુદ્ધની હીલચાલો પણ સ્વરાજસભા ચલાવી શકે. આ અર્થ કંઇક દરજ્જે ખરો છે, કેમકે ઉપાયોમાં કાયદાનો સવિનયભંગ આવી શકે છે એવી મારી માન્યતા છે. એટલો અવકાશ રાખવો હું યોગ્ય ગણું છું. બંધારણની કે કાયદાની અંદર શું ગણાય એ કહેવું હમેશાં સહેલું નથી હોતું. કોઇ કહે છે કે અસહકાર કાયદા વિરુદ્ધ છે. કોઇ કહેતું કે કાયદાનો સવિનય ભંગ કાયદા વિરુદ્ધ છે. આવાં ધર્મસંકટોમાં ન પડવાના કારણે ઉપાયોની કલમમાં છૂટ રાખી છે. પણ તેનો અર્થ એવો છે જ નહિ કે કાયદાના ગમે તે પ્રકારના ભંગને સ્વરાજસભા ઉત્તેજન આપશે. શાંતિમય ઉપાયો જ લઇ શકાય એ નિર્બંધમાં સર્વ અવિનયનો પ્રતિબંધ આવી જાય છે. સભ્યતાનો આપણે ત્યાગ ન કરીને જે જે ઉપાયો યોગ્ય લાગે તે લેવામાં કંઇ હરકત ન આવે એ ઉદ્દેશ મજકુર કલમનો છે.

### નેતાઓ અને પ્રજાવર્ગ

સ્વરાજસભાના બંધારણમાં કશી અયોગ્યતા નથી એમ હું બતાવી ચુકયો છું. છતાં આ બધા નેતાઓએ સભાનો કેમ ત્યાગ કર્યો છે ? સીધો જવાબ તો એ છે કે દેશનો પ્રવાહ અત્યારે એટલા વેગથી ચાલે છે કે તેને આપણા નેતાઓ સહન કરી શકતા નથી. એવે સમયે આપણને દુઃખ થાય છતાં આપણે આગળ વધ્યે જ છૂટકો છે. હિન્દુસ્તાન પાસે આવો સમય પાછો સૈકામાં ફરી નથી આવવાનો. એ અવસરને આપણે છોડી ન શકીયે. એટલી જ ઉમેદ રાખીયે કે નેતાવર્ગ

જ્યારે પ્રજાના વેગનું મહત્ત્વ સમજશે ત્યારે તેઓ તે વેગમાં જોડાયા વિના નહિ રહે. દરમિયાન આપણી ફરજ એ છે કે આપણે વિનયપૂર્વક આપણો માર્ગ સાધવો, નેતાઓના મતભેદને સહન કરવો, તેમની અદબ રાખવી, પણ તેમના મતભેદથી ગભરાયા વિના દૃઢતા, શાંતિ ને નીતિપૂર્વક આગળ વધ્યે જવું, સાચને આંચ આવવાની જ નથી.

---

# ૬ સરકારનાં શસ્ત્રો

**અસહકારની હાંસી**

અસહકારની હીલચાલ હાંસીની સરહદ વટાવી ચુકી છે એ તો હવે દેખીતી વાત છે. હવે એને દાબી દેવાને દબાણની નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવશે કે દુરાગ્રહ છોડી આદરપૂર્વક એને સરકાર નમશે એ જોવાનું રહ્યું છે. પોતાના વિરોધીની વાતને હસી કાઢીને દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કરવાની હાલની સુધરેલી રીત શરીરબળ વાપરીને કે ડોકું ઉડાવી દઇને શત્રુને જીતવાની જંગલી પુરાણી રીતને મુકાબલે સુધારણા સૂચવનારી પદ્ધતિ છે. અને છેલ્લી ધારાસભા વેળાએ ના. વાઇસરાયે પોતાના ભાષણમાં અસહકારની જે હાંસી કરી તેમાં વિનયમર્યાદાનો અકારણ અભાવ છતાં ઉપલી દૃષ્ટિએ તેમનું વર્તન વાંધા વગરનું બલ્કે સુધારણાની દિશામાં એક પગલારૂપ જ ગણી શકાય.

**અસહકારનું સંગીનપણું**

પણ હવે કસોટીનો વખત આવ્યો છે. સુધરેલા દેશોમાં જ્યારે કોઈ પણ હીલચાલ હાંસી કર્યે નથી મરતી ત્યારે લોકો તેના તરફ માનની નજરથી જોવાનો આરંભ કરે છે. વિરોધી મત ધરાવનારાઓ માનપૂર્વક અને સંગીન દલીલોથી તેની સામે થાય છે અને સામસામા પક્ષનું પરસ્પર વર્તન એકબીજા પ્રત્યે કદી ઝનુન પર આવી જતું નથી. દરેક પક્ષ સામાવાળાઓને જીતી લેવા અગર કેવળ દલીલ અને તર્કવાદથી પોતાની બાજુ મજબૂત કરી બતાવી સામાને મ્હાત કરવા મથે છે.

ધારાસભાનો બહિષ્કાર સંપૂર્ણ નહિ તોપણ ઘણા મોટા પાયા ઉપર થશે એ તો હવે ચોકસ વાત છે. વિદ્યાર્થીઓમાં પણ ખળભળાટ થઇ ચુક્યો છે. મોટમોટી શિક્ષણસંસ્થાઓ કઇ ક્ષણે અસહકાર પોકારી સરકારી સત્તા ફગાવી દેશે અને રાષ્ટ્રીય બનશે એ કંઇ કહેવાય નહિ. પં. મોતીલાલ નેહરુનો વકીલાતના ધંધાનો ત્યાગ એ બનાવ એકલો પણ કોઇની હાંસીને માનમાં ફેરવી નાંખવાને સારુ બસ ગણાય એવડો મોટો છે. પં. માલવીયાજીએ પણ અંતે ધારાસભાનો બહિષ્કાર સ્વીકાર્યો છે.

આનાથી લોકો ગંભીર બનશે; પોતાના વલણ વિષે વિચારમાં પડશે. એમને થશે કે પંડિત મોતીલાલે કે માલવીયાજીએ લીધું એટલું ભારે પગલું લેવાને સારૂ આપણી સરકારને વિષે કંઇક ભારે અનુચિત બાબત બની હોવી જોઇયે. ઉંચી કેળવણી-પૂરી કીધેલા વિદ્યાર્થીઓએ પોતાને યુનિવર્સિટી તરફથી મળતી ફેલોશિપો ( છાત્રવૃત્તિ )નો ત્યાગ કીધો છે. વૈદક કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ વૈદકની છેલ્લી પરીક્ષામાં બેસવાની ના પાડી છે. આ સ્થિતિમાં અસહકારની હીલચાલને પોકળ હીલચાલ કહી શકાય નહિ.

નમે કે જુલમ કરે

આમ આમાં એક તો જે લોકમત અસહકાર દ્વારા આજે ચોમેરથી સ્પષ્ટ રૂપે પ્રગટ થઇ રહ્યો છે તેને સરકારે નમવું રહ્યું અથવા તો જુલમની નીતિ અખત્યાર કરી તેમણે આ હીલચાલને દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કરવો રહ્યો.

ગમે તેવા સંજોગોમાં સરકારને હાથે વપરાતા હરકોઇ જાતના બળને જુલમ નહિ કહી શકાય. ખુનામરકીની હિમાયત કર્યાના આરોપવાળા કોઇ માણસની ખુલ્લી અદાલતમાં તપાસ ચલાવીને તેને સજા કરવી એને જુલમ નહિ કહી શકાય. ખુનામરકીને શરીરબળ વાપરીને પણ દાબી દેવાનો દરેક રાજ્યતંત્રને હક છે. પણ પંજાબવાળા ભાઇ ઝફરઅલીખાન અને પાણીપતના બે મોલવીઓ પર કરવામાં આવેલા મુકર્દમાઓ બતાવી આપે છે કે સરકાર ખુનામરકીનાં તત્ત્વોને દાબી દેવા કે અટકાવવા જ નથી ઇચ્છતી, પણ લોકોના વિચારોને દાબી દેવા, લોકોને બોલતા બંધ કરવા, પ્રજામાં અપ્રીતિ ફેલાતી અટકાવવા, મથી રહી છે. આનું જ નામ દબાણની રાજનીતિ. ઉપલા મુકર્દમાઓ એ નીતિનો આરંભ સૂચવે છે. એ હજુ ચોમેર ફાટી નથી નીકળી; પણ આ મુકર્દમાઓથી સરકારે ધારેલું પરિણામ ઉતરીને અસહકારની હીલચાલ નહિ દબાઇ જાય તો સરકાર પૂરજોસમાં દબાણ અને જુલમની નીતિ અખત્યાર કરશે એવો મોટે ભાગે સંભવ છે.

આ અપ્રીતિ ફેલાતી અટકાવવાનો બીજો એકમાત્ર રસ્તો એ જ છે કે એ અપ્રીતિનું મૂળ જ દૂર કરવું. આનો અર્થ એ જ થયો કે લોકોની અસહકારમાં ભળવા તરફ દિવસે દિવસે વધુ વધુ વળતી જતી વૃત્તિને માન આપવું. પણ હાલના જેટલી વિજય અને સત્તાના મદમાં આંધળી બનેલી સરકાર તરફથી પશ્ચાત્તાપ અને નમ્રતાની આશા રાખવી એ સ્વપ્નવત્ છે.

જુલમ સહેવાની તૈયારી

આથી આપણે માની લેવું જોઇયે કે હવે જેમ જેમ પ્રજા અસહકારના માર્ગમાં પ્રગતિ કરતી જાય તેમ તેમ તેટલે દરજ્જે દબાણ અને જુલમ વધુ વધુ

આફરાં ફરતા જવાનું સરકારી કાર્યક્રમનું બીજું પગથીઉં હવે જલદી જ શરૂ થશે. અને આ હીલચાલ એ જુલમના કાળને વટાવી શકશે તો પછી જીત દૂર નથી. આટલા માટે પકડાવા, અદાલતોમાં ઘસડાવા, જેલ જવા અને દેશપાર થવા સુદ્ધાં હવે આપણે હરઘડી તૈયાર રહેવું રહ્યું. આપણા આગેવાનોને આપણી વચ્ચેથી ઉઠાવી જવામાં આવે તો આગેવાનો વગર પણ આપણે આપણો કાર્યક્રમ ચલાવ્યે રાખવાની શક્તિ કેળવવી જોઇયે. એ જ સ્વરાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ છે. અને દુનિયામાંની કોઇ સરકાર એક આખી પ્રજાને જેલમાં પૂરી શકે તેવું ન હોવાથી અંતે એણે એ પ્રજાની માગણી આગળ માથું નમાવવું જ રહ્યું, અગર તો પ્રજાને રુચે તેવી સરકારને માટે જગા કરી આપી પોતે રૂખસત લેવી રહી.

આ ઉપરથી જણાશે કે ખુનામરકીથી દૂર રહેવું અને આપણા કાર્યક્રમમાં લાગ્યા રહીને આગળ ધપ્યે જવું, એમાં જ આપણી ફતેહની ચાવી રહેલી છે.

સરકારની સામે બે માર્ગ ખુલ્લા છે. રુચે તે ગ્રહણ કરે. એક તો આ હીલચાલને નમવું અથવા તો જંગલી રીતો અખત્યાર કરીને તેને દાબી દેવા પ્રયત્ન કરવો. આપણે પણ કાં તો એ જુલમ આગળ મ્હાત થવું યા તો એ જુલમને આપણી જાત ઉપર ભાંગી જવા દઇને પણ નીચા ન નમતાં આપણી લડત લડ્યે જવું રહ્યું.

---

# § અદાલતોની ઈન્દ્રજાળ

અદાલતોનાં અનિષ્ટ

આપણને જો વકીલો અને અદાલતોની મોહની ન હત અને આપણા હલકા મનોવિકારને ઉશ્કેરી અદાલતની ચુંગાલમાં ફસાવવા માટે કજીઆદલાલો ન હત તો આજે આપણે જે જીવન ગાળીયે છીયે તેના કરતાં ઘણું જ વધારે સુંદર જીવન ગાળતા હત. અદાલતોમાં વારંવાર જતા લોકો—તેમનામાંના ઉત્તમ લોકો પણ—સાક્ષી પૂરશે કે તેમની આસપાસનું વાતાવરણ કેવળ સુગ ઉપજાવનારૂં હોય છે. બન્ને બાજુએ ખોટા સાક્ષીઓ ઉભા કરવામાં આવે છે, જેઓ પૈસા માટે કે મિત્રાચારી માટે પોતાનો આત્મા પણ વેચવા તત્પર હોય છે. આથી વધુ હલકું તો એ છે કે અદાલતો સરકારની સત્તાને નભાવે છે. તેઓ ન્યાય આપવા માટે છે એમ લાગે છે અને તેટલા જ માટે તેને 'પ્રજાની સ્વતંત્રતાની સંરક્ષણભૂમિકા કહેવામાં આવે છે.' પણ જ્યારે તેઓ કોઈ અનીતિમાન સરકારની સત્તાને ટેકો આપે છે ત્યારે પ્રજાની સ્વતંત્રતાની સંરક્ષણભૂમિકા કહેવડાવવાનો તેનો હક નષ્ટ થાય છે, અને પછી તે

પ્રજાકીય જુસ્સાને દાબી દેવા માટે વ્યક્તિ પર પ્રહાર કરે છે. પંજાબની માર્શલ લૉ અદાલતો તથા સમરી કોર્ટો આ જ પ્રકારની હતી. એ અદાલતોનું આપણે ઉગ્રમાં ઉગ્ર સ્વરૂપ જોયું. સાધારણ સમયમાં પણ જ્યારે ઉંચી જાતિના લોક અને તેમના ગુલામ વચ્ચે ન્યાય કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે પણ તે એટલી જ ઉગ્ર હોય છે. આખા જગતમાં આમ જ છે. નૈરોબી ( પૂર્વ આફ્રિકા ) માં એક નિર્દોષ હબશી પર જાણીબૂજીને ઘાતકીપણું ગુજારવા માટે એક અંગ્રેજ અમલદાર પર ચલાવવામાં આવેલો મુકર્દમો અને તેમાં તેને થયેલી નજીવી સજાનો જ દાખલો લો. હિંદુસ્તાનમાં ઘાતકીમાં ઘાતકી ખુન કર્યાના ગુન્હાને સારૂ કોઈ પણ અંગ્રેજને કાયદામાં જણાવવામાં આવેલી ભારેમાં ભારે સજા કદી ભોગવવી પડી છે ?

દોષ પદ્ધતિનો છે

અંગ્રેજોને બદલે હિન્દીઓ ન્યાયાધીશો તથા સરકારી વકીલો બનશે ત્યારે આ સ્થિતિમાં કશો ખાસ ફેરફાર થશે એમ માનવાનું કારણ નથી. અંગ્રેજો કાંઇ સ્વભાવે કરીને જ નીચ નથી, તેમ હિન્દીઓ કાંઈ દેવના ઘરના ફિરસ્તા નથી. બંને પર આસપાસના સંજોગો અસર કરી શકે છે. માર્શલ લૉના અમલ દરમિયાન એવા હિન્દી ન્યાયાધીશો તથા હિન્દી વકીલો પણ હતા જેઓએ અંગ્રેજોના જેટલું જ અધમ વર્તન કર્યું હતું. મનિયનવાલામાં જો બૉસવર્થ સ્મિથે સ્ત્રીઓનું અપમાન કર્યું તો અમૃતસરમાં હિન્દીઓ નિર્દોષ સ્ત્રીઓ પર જુલમ ગુજારનાર હતા. મારો આક્ષેપ રાજ્યપદ્ધતિ પર છે, વ્યક્તિગત અંગ્રેજો પ્રત્યે નથી. અંગ્રેજો જોડે મારે કશો અંગત કજીઓ નથી. ચાલુ પદ્ધતિમાં સુધારો કરવાની નિરર્થકતાની ખાત્રી મને થઇ તે પહેલાં પણ જેમ કેટલાક અંગ્રેજોને હું પૂજતો, તેમ હજી પણ એ લોકોમાંના કેટલાયને હું પૂજું છું. મિ. અન્ડ્રુઝ અને બીજા કેટલાક અંગ્રેજો તો મને અગાઉના કરતાંયે વધુ વધુ માન્ય બનતા જાય છે. પણ મારા સગા ભાઇ કરતાં પણ મને વધું વ્હાલો હોય એવો કોઇ આવતી કાલે જો હિન્દનો વાઇસરાય બને તો તેનું પણ હું માન નહિ કરૂં. કારણકે એવડી મોટી પદવી પર રહીને તે પોતાની પવિત્રતા નભાવી શકશે એ વિષે આજે મને ખાત્રી નથી, કારણ આપણા વિષેની અપાત્રતાની કલ્પના ઉપર ખડી થયેલી અને જે મૂળથી જં દૂષિત છે એવી પદ્ધતિ પર તેને કામ કરવું પડે. સેતાન સુદ્ધાં પોતાના હેતુઓને ખાનદાનીનો ઢોળ ચડાવવા અને તે પ્રત્યે માન ઉત્પન્ન કરાવવા માટે ઘણે ભાગે નીતિનાં સાધનો તેમજ નીતિની ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે.

આ સરકારમાં ભલે બધા દેશી લોકો જ હોય પણ હાલ જે પદ્ધતિ પર તેનું કામ ચાલે છે તે જ ઢબે કામ લેવાનું ચાલુ રહે તો હાલની સરકારના જેટલી જ

એ પણ અસત્ય થઇ પડે—એટલું જ બતાવી આપવા આટલું વિષયાંતર થયું. આ જ કારણને લીધે લૉર્ડ સિંહને મળેલી મોટી જગ્યાથી મને તો લેશ પણ સંતોષ નથી થયો. આપણામાં વિચાર અને વ્યવહારમાં સંપૂર્ણ એકતા હોવી જોઇયે તથા આપણને જોઇતું હોય તો અંગ્રેજો જોડેનો સંબંધ છોડી દેવાની શક્તિ પણ આપણામાં હોવી જોઇયે.

અદાલતોની પ્રતિષ્ઠા તોડો

પણ પાછા આપણે અદાલતો પર આવીયે. જ્યાં સુધી પેલાં કહેવાતાં ન્યાય-મંદિરો તરફ લગભગ ધાર્મિક માનવૃત્તિ અને વિસ્મયની નજરથી જોવાનું આપણે નહિ છોડી દઇયે ત્યાં સુધી ઉપર કહેલી માનભરી ઇષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા આપણે શક્તિમાન નહિ બનીયે.

જેઓની લોભવૃત્તિ, વેર અગર ન્યાયી માગણીઓ અદાલતો મારફત સંતોખાઇ છે તેમણે પણ સરકારની સત્તાને સ્થાયી બનાવવાનો જે અંતિમ ઉદ્દેશ આ અદાલતોના મૂળમાં રહેલો છે તે તરફ દુર્લક્ષ ન કરવું જોઇયે. અદાલતો વગર સરકાર એક દિવસ પણ નભી શકે નહિ. મારી યોજના મુજબ દરેક દેશી વકીલ અદાલતમાંથી નીકળી જાય અને અદાલતોમાં દીવાની મુકર્દમા નહિ રહે તોપણ અદાલતો મારફત પ્રજા પરનો સરકારી અંકુશ ચાલુ રહેશે એ હું કબૂલ કરૂં છું. પણ અદાલતો આપણને છેતરતી તો મટશે જ. અને આજે જે નૈતિક પ્રતિષ્ઠા અને માનની લાગણીથી અદાલતો તરફ જોવાય છે તે મટી અદાલતો તેના યથાર્થ રૂપમાં પ્રજા સમક્ષ રહેશે. આ વાત નવાઇ ઉપજાવનારી છતાં તેટલી જ ખરી છે કે જ્યાં સુધી અંગ્રેજો ધીરે ધીરે દેશીઓને રાજ્યસત્તા સોંપશે એમ આપણે માનતા હતા ત્યાં સુધી અદાલતોમાં ઉંચા હોદ્દાઓ પર દેશીઓની નીમણુકો થતાં તેને આપણે આનંદથી વધાવી લેતા. હવે જ્યારે આપણી માન્યતા એવી થઇ છે કે ચાલુ રાજ્યનીતિમાં ધીરે ધીરે સુધારો કોઇ રીતે થઇ શકે તેવું છે જ નહિ ત્યારે આવી દરેક નીમણુકને તેના માયાવીપણાને કારણે આપણે અનિષ્ટ લેખવી જોઇયે. આટલા માટે જ જે વકીલ પોતાની વકીલાત છોડી દે છે તે અદાલતની પ્રતિષ્ઠા પર ઘા કરે છે અને તેટલે દરજ્જે તેવો ત્યાગ જેટલો વ્યક્તિના લાભમાં છે તેટલો જ પ્રજાના લાભમાં પણ છે.

અદાલતોથી પૈસાની ખુવારી

અદાલતોને પરિણામે થતી પૈસાની ખુવારી તો આમાં આપણે ગણી જ નથી. તે છતાં એ કંઇ જેવી તેવી નથી. ચાલુ રાજ્યનીતિને અંગે સ્થપાયલી દરેક સંસ્થા ઘણા જ ખરચાળ ધોરણ પર ચલાવવામાં આવે છે. તેમાં પણ અદાલતોનું ધોરણ તો

સૌથી વિશેષ ખરચાળ છે. ઇંગ્લંડની અદાલતોના ધોરણથી હું વાકેફ છું. હિન્દી અદાલતોનું સાધારણ અને દક્ષિણ આફ્રિકાની અદાલતોનું ગાઢું જ્ઞાન મને છે. અને હું લેશ પણ અચકાયા વગર કહી શકું છું કે હિન્દી અદાલતો આ ત્રણેમાં સૌથી વધુ ખરચાળ છે. લોકોની સામાન્ય આર્થિક સ્થિતિ જોડે તેનો બિલકુલ મેળ જ નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાના મોટામાં મોટા વકીલો—અને તે પણ ઘણા જ બાહોશ હોય છે— હિન્દુસ્તાનના વકીલો જે મહેનતાણું લે છે તેટલું લેવાની હિંમત કરી શકતા નથી. કાયદાની સલાહ માટે પંદર સોનામહોર તો ત્યાં બહુ જ થઇ ગઈ. હિન્દમાં હજારો રૂપીયા લેવાય છે. જે પદ્ધતિની રૂએ એક વકીલ માસિક પચાસ હજારથી એક લાખ રૂપીયા કમાઈ શકે તે પદ્ધતિના મૂળમાં કાંઈ પાપી તત્ત્વ હોવું જ જોઇયે. કાયદાનો ધંધો એ કંઇ સટ્ટાબાજી નથી; ન હોવી જોઇયે. કાબેલમાં કાબેલ વકીલની મદદ ગરીબમાં ગરીબ રૈયતને વાજબી મહેનતાણે મળવી જોઇયે. પણ આપણે તો વિલાયતની રૂઢિની નકલ કરીને તેના પર પાછો સુધારો કર્યો છે. અંગ્રેજ વકીલોને હિન્દુસ્તાનની હવા ભારે પડે છે. ઠંડી અને આકરી હવામાં પડેલી ટેવો તેઓ હિન્દમાં ચાલુ રાખે છે, તેની સાથે વખતોવખત હવા ખાવા શીતળ ટેકરીઓ પર તથા પોતાને દેશ જવા માટે તેમજ પોતાનાં છોકરાંઓને માટે ઉત્તમ તથા શ્રીમંતને છાજે એવી કેળવણી માટે પૂરેપૂરી સામગ્રી રાખે છે. આ કારણોને લીધે તેમનાં મહેનતાણાનો દર ઘણો જ ઉંચો હોય છે. પણ હિન્દુસ્તાન આ ખરચ સહન કરી શકતું નથી. આપણે એમ માની બેસીયે છીયે કે આવા અંગ્રેજોના સમોવડીયા તરીકે ખપવા માટે પણ આપણે પણ આવું હદ બહારનું મહેનતાણું લેવું જોઇયે. અહીંની પોતાની પરિસ્થિતિને તદ્દન પ્રતિકૂળ એવાં અંગ્રેજી ધોરણ તથા રીતભાત હિન્દુસ્તાન જે દિવસે અખત્યાર કરશે તે દિવસ હિન્દુસ્તાનના કમભાગ્યનો હશે. મેં જે દૃષ્ટિબિન્દુથી અદાલતો તથા વકીલાતના ધંધા પ્રત્યે વિચાર કરવાનું સૂચવ્યું છે તે દૃષ્ટિએ કોઇ વકીલ જોવા પ્રયત્ન કરશે તો તેને જરૂર સૂઝી જશે કે જો તેને પ્રજાની સેવા કરવી હોય તો એક ક્ષણની પણ ઢીલ કર્યા વગર તેણે પોતાની વકીલાત છોડવી જોઇયે. મેં ઉપર બતાવેલી હકીકતો જ્યાં લગી એ ખોટી પાડી શકે નહિ ત્યાં સુધી એમાંથી એનાથી બીજો એકે નિર્ણય કાઢી શકાય નહિ.

વકીલોની લોલુપતા

---

# ‡તાલીમની જરૂર

તાલીમના અભાવનાં દૃષ્ટાન્ત

આપણામાં તાલીમની અગત્ય કેટલી છે એ વિષે મદ્રાસ ઇલાકાના મારા અનુભવો વર્ણવતાં હું અગાઉ કેટલુંક લખી ચુકયો છું. રોહીલખંડની મુસાફરી દરમિયાન પણ એ જ તાલીમનો અભાવ હું જોયાં કરૂં છું.

દરેક જગાએ માણસની ખોટને લીધે નહિ પણ સ્વયંસેવકોમાં તાલીમના અભાવને કારણે હું અવ્યવસ્થા અને અંધાધુંધી જોઉં છું. દરેક જગાએ સ્વયંસેવકો ઉપર અગાઉ કદી ન રાખવો પડયો હોય એવડી મોટી સભાઓ, જલસાઓ કે સરઘસોનો બંદોબસ્ત રાખવાનો બોજો પડે છે. કામના કરતાં દરેક જગાએ ઘોંઘાટ અને હો હો જ વધુ હોય છે.

ભાઇસાહેબ શૌકતઅલી દરેક જગાના અવિશ્રાંત યોજક હોય છે. જયાં જાય ત્યાં બધાનું મન રાખવાની એમને વિશેષ ઉત્કંઠા રહે છે તેથી 'રાત થોડી ને વેશ ઘણા' એટલી બાબતો ઘણીવાર એમના કાર્યક્રમમાં ગોઠવાય છે. દાખલા તરીકે એમણે એક જ દિવસે મોટરમાં મુસાફરી કરીને અલીગઢથી હાથરસ, હાથરસથી એટા અને એટાથી કાસગંજ એમ ત્રણ શહેરના કાર્યક્રમો ઉકેલીને રાત્રે રેલરસ્તે કાનપુર જવાનું માથે લીધું! મોટરની મુસાફરી બધી મળીને ૯૦ માઇલની હતી. અલીગઢમાં કામ કરનારાઓની એક સખત સભા સવારના પહોરમાં જ પૂરી કરીને પોણા દસ વાગે અમે મોટરમાં નીકળ્યા અને ૧૧ વગે હાથરસ પહોંચ્યા. તાપ તો કહે મારૂં કામ. હાથરસમાં ઘોંઘાટ કરતાં હજારો લોકોનાં ટોળાં, અને સરઘસ તો ત્યાં વાટ જોઈ રહ્યું હતું. પાછળથી તાબડતોબ જાહેરસભા પણ એવડી તો જબ્બર હતી કે મજબૂતમાં મજબૂત માણસનો અવાજ પણ કહ્યું કામ ન કરે. આવી દશામાં થાકને તો પાર જ શેનો હોય? બાકી અમારા મહેનતના બદલામાં ત્રણ ઑનરરી મૅજીસ્ટ્રેટોએ પોતાના હોદ્દા છોડયા. ત્યાંથી પાછા ઉપડયા તે એટા પહોંચ્યા. અહીં હાથરસના કરતાં કંઇક વધુ વ્યવસ્થા હતી. અહીંનું પતાવીને અમારી મોટરો તાબડતોબ કાસગંજ જવા ઉપડી. રસ્તામાં અકસ્માતો નડયા અને મોટરો અટકી પડી. જેમ તેમ કરીને અમે કાસગંજ પહોંચ્યા. મૌલાના શૌકતઅલી અને તેમના સોબતીઓ વખતસર પહોંચી ન શકયાથી ટ્રેન પકડી શકયા નહિ. એટામાં સંખ્યાબંધ લોકોએ રાજીનામાં આપ્યાં. કાસગંજની સભામાં એનું વિરાટ સ્વરૂપ જોતાં ઠીક બંદોબસ્ત જળવાયો કહેવાય; જોકે તે જાળવવાને ખૂબ

જહેમત ઉઠાવવી પડેલી. પગે લાગતાં ચરણસ્પર્શ કરવાની બાબત આ તરફ એટલી તો આનવાર્ય થઈ પડી છે કે વ્યવસ્થાપકો પરોણાઓને એમાંથી કેમે કર્યે ઉગારી શકતા નથી. આ ઉપરાંત આમાં જે વખતની બરબાદી થાય છે અને મોટાં ટોળાંઓ આવું વન્દન કરવા ધસે છે ત્યારે એ ધક્કામુક્કીમાં જે જોખમ રહેલું છે તે જુદું.

કાસગંજથી કાનપુર

પણ સૌથી ત્રાસદાયક અનુભવ તો કાસગંજથી કાનપુરની રાતની રેલવે મુસાફરીનો હતો. દરેક સ્ટેશને લોકોનાં ટોળેટોળાં ઝૂમરાણ કરી મુકે અને અમને ઘડીવાર જંપવા ન દે. ટોળાંઓ દર સ્ટેશને મને જગાડવા અને દર્શન કરવા ધાંધલ મચાવી મુકે. એ બધું કેવળ અસહ્ય હતું. મારા થાકને પાર નહોતો રહ્યો; મારું માથું સખત ફરતું હતું અને વિશ્રાંતિની અતિશય જરૂર હતી. મારી સ્રી તેમજ બીજાઓ તેમને પોતાની લાગણીઓને રોકવા અને ચૂપ રહેવા ગમે તેટલી વિનંતિઓ કરે પણ કશી દાદ મળે નહિ. તેઓ વધુ આજીજીઓ કરે તેમ તેમ લોકો વધારે જ દલીલો કરે અને ઘોંઘાટ મચાવી મુકે. આની રસાકસી ચાલ્યાં જ કરે. મારી સ્રી ડબ્બામાંની બત્તી જેટલી વાર બુઝાવી નાંખે તેટલી વાર તેઓ તેને ફરી સળગાવે. બારી બંધ કરે તો તેને પણ લોકો પાછી ઉઘાડી નાંખે. 'આખા દિવસની તકલીફ પછી થોડીક વિશ્રાંતિ લેવા સૂતા છે, એટલું પણ શું તમારાથી સહન નથી થઇ શકતું? શું તમારે એમને અકાળે મારી નાંખવા છે?' એનો તેઓ જવાબ આપે કે 'અમે કોસના કોસ ચાલીને દર્શન કરવા આવ્યા છીયે. અમને દર્શન કરવા દો!' મેં કઠણ કાળજું કરીને મળસકું થતાં સુધી ન જ ઉઠવાનો નિશ્ચય પાળ્યો, પણ આખી રાત દરમિયાન અમારામાંના કોઇની આંખ પળવાર મળી નહિ હોય. ગાંડાતૂર પ્રેમનું આ એક વિલક્ષણ ઉદાહરણ હતું. દુઃખ, દારિદ્રય અને અપમાન હેઠળ રગદોળાતી આતુર અને શ્રદ્ધાળુ પ્રજા માને છે કે મારી પાસે એમને માટે આશાનો સંદેશો છે. ચોમેરથી તેઓ હું જાઉં છું ત્યાં એકઠાં થાય છે.

પહાડ જેવડો પણ

હું માનું છું કે મારી પાસે તેમને માટે આશા અને નિશ્ચિત છૂટકારાનો સંદેશ છે. પણ......હા, અહીંઆં જ મોટો પહાડ જેવડો પણ આડો પડેલો છે. આપભોગ વગર, તાલીમ વગર, સંયમ વગર છૂટકારો નથી, આશા નથી. તાલીમ વગરનો એકલો આપભોગ પણ ફોગટ જશે. હાડમાં ઘર કરી બેઠેલી આ અવ્યવસ્થિતપણાની ટેવમાંથી તાલીમ કેવી રીતે કેળવવી? બ્રિટિશ લશ્કરીઓનાં સંગીનો અગર બ્રિટિશ દંભ અને છેતરપીંડીથી શું? બ્રિટિશ અમલદારોને આ પ્રેમઘેલી શાંતિપ્રિય નિર્દોષ

પ્રજા માટે કશીયે લાગણી નથી. તેઓ તો તેમનું ચાલે તો જંગલી પદ્ધતિઓથી માખીઓની પેરે તેમને મારી નાંખે. સર માઇકલ ઓડવાયરે એમ કરવાનો પ્રયત્ન કરી જોઇ નિષ્ફળતા મેળવી અને સદાની નામોશીને પોતાની કરી !

**પ્રેમને તાલીમની જરૂર**

પણ આ પ્રેમનું પ્રદર્શન પશુબળથી ન દબાતું હોય તોપણ તેને દેશકાર્ય માટે તાલીમ આપી કેળવ્યા વિના હિન્દુસ્તાનને માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય એનામાં થોડું જ આવી જવાનું હતું ? પ્રજા એના ગાંડા પ્યારનું પ્રદર્શન કરવા પાછળ જો એના સેવકોને અત્યંત જરૂરી આરામ પણ લેવા ન દેતાં મારી નાંખે, તો એ કેવી રીતે પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિ કરી શકશે ? આથી આપણે આવાં રાત્રિનાં પ્રદર્શનો વગેરે બંધ કરવાં જોઇયે. આપણામાંના સૌથી નાનામાં નાના માણસની લાગણીનો પણ આપણને વિચાર હોવો જોઇયે. એક આખી ગાડીનાં મુસાફરોની વિશ્રાંતિને બરબાદ કરી મુકતાં પહેલાં આપણે વિચાર કરવો જોઇયે. આપણા આગેવાનો પ્રત્યેના આપણા પ્રેમને દેશનાં ઉપયોગી કામ કરવાની શક્તિમાં આપણે ફેરવી નાંખતાં શીખવું જોઇયે. આગેવાનના ચરણસ્પર્શ કરીને અને એની ‘ જે ’ બોલાવીને સંતોષાનારો પ્રેમ વાંઝીઓ નીવડવાનો ઘણો જ સંભવ રહે છે. આવો પ્રેમ ધીમે ધીમે સદ્‌ગુણ ગણાતો અટકે છે, અને આગળ જતાં તો તે સ્વચ્છંદ અને તેથી દુર્ગુણ થઇ પડવાનો પણ સંભવ રહે છે. પ્રજાની સામે આજ સૌથી મહાભારત કાર્ય તો એ છે કે તેણે પોતાના જંગી પ્રજામય મેળાવડાઓમાં તાલીમ દાખલ કરી તેની ઉપયોગિતા ટકાવવી. અસહકારનો હેતુ દ્વેષ શીખવવાનો ન હોય પણ પ્રજાને અંદરના કે બહારના કોઇ પણ શત્રુની સામે પોતાનું રક્ષણ કરતાં શીખવવાનો હોય. અસહકારને સફળ કરવાની ખાતર આજે આ પ્રાચીન પ્રજાના એકેએક અંગ વચ્ચે નમૂનેદાર સહકાર અને એકતા જરૂરી છે. એ સહકારનો પાઠ જેઓ આપણાં વ્હાલાં છે તેમની જોડે સહકાર કરતાં શીખીને જ આપણે આરંભીયે.

---

# § એકાંતની વાત

**બ્રહ્મચર્યનો વિશાળ અર્થ**

બ્રહ્મચર્યના પાલનને વિષે સવાલ કે સલાહ પૂછનારા મારા ઉપર એટલા બધા કાગળો આવે છે અને આ વિષયમાં હું એવા આગ્રહી વિચાર ધરાવું છું કે મને લાગે છે કે આપણા પ્રજાજીવનની હાલની અત્યંત કટોકટીની ઘડીએ મારા અનુભવોથી વાચકવર્ગને મારે અજ્ઞાત ન રાખવો ઘટે.

'બ્રહ્મચર્ય' એ સંસ્કૃત શબ્દ શાસ્ત્રોમાંથી આપણને મળેલો છે, અને તેનો મહિમા આપણે બ્રહ્મચર્યનો જે સામાન્ય અર્થ કરીયે તેથી અનેકગણો વધારે ગવાયેલો છે. બ્રહ્મચર્ય એટલે સર્વ ઇંદ્રિયો ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ. જે પૂર્ણ બ્રહ્મચારી છે તેને માટે આ સંસારમાં કશું જ અસાધ્ય નથી. પણ આ આદર્શ સ્થિતિ હોઇ તેટલે સુધી પહોંચેલાં માણસો જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે. એને ભૂમિતિમાંની સરળ રેખાની ઉપમા આપી શકાય, જે માત્ર કલ્પનામાં જ રહે છે; પ્રત્યક્ષ કદી નથી દોરી શકાતી. અને આમ છતાં એ એક મહત્ત્વની વ્યાખ્યા છે જે ભૂમિતિમાં ભારે ભાગ ભજવે છે. તે જ પ્રમાણે સંપૂર્ણ બ્રહ્મચારી ભલે કલ્પનામાં જ રહી શકતો હોય છતાં એને આપણે જો રાતદિવસ આપણી આંખ સામે ન રાખીયે તો આપણી સ્થિતિ સુકાન વગરના વહાણના જેવી થઇ પડે. એ કાલ્પનિક સ્થિતિને જેમ વધુ વધુ પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરીશું તેમ તેમ આપણે સંપૂર્ણ થઇશું.

પણ આ વિશાળ અર્થને છોડી અત્યારે તો 'વીર્યરક્ષા'ના અર્થમાં જ બ્રહ્મચર્યની વાત કરવા ઇચ્છું છું. હું માનું છું કે મન, વાણી ને કર્મથી સંપૂર્ણ સંયમ પાળ્યા વિના આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન જ થઇ શકે. અને જે પ્રજામાં આવાં સ્ત્રીપુરુષો નથી એની અધોગતિ ચોક્કસ છે.

*હિન્દુસ્તાનની અધોગતિ*

પણ એ સિદ્ધાંતને પણ જવા દઇને અહીંઆં તો હું આપણા રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનની આ ઘડીની સ્થિતિએ એક અલ્પકાળના અનુષ્ઠાન તરીકે જ એની સર્વોપરી અગત્ય પ્રજાને ઠસાવવા મથી રહ્યો છું. દેશમાં આજે રોગ, દુષ્કાળ, દારિદ્રય અને પ્રત્યક્ષ ભૂખમરો લાખો લોકને ભરખી રહ્યો છે. ગુલામીના ચક્રમાં આપણે એવા તો સૂક્ષ્મ રીતે દબાઇ રહ્યા છીયે કે આપણામાંના ઘણાને તો એની ઓળખ સરખી નથી રહી; ઉલટા આપણી અત્યારની આર્થિક, માનસિક અને નૈતિક અવનતિની સ્થિતિને તેઓ ઉન્નતિની સીડી માની રહ્યા છે! હિન્દુસ્તાનને માથે લદાયેલાં રાક્ષસી લશ્કરી ખરચો, લૅન્કેશાયરના અને બીજા બ્રિટિશ વેપારીઓના લાભની જ દૃષ્ટિ રાખીને ઇરાદાપૂર્વક બાંધવામાં આવેલું આ દેશનું આર્થિક ધોરણ અને જુદાં જુદાં સરકારી ખાતાંઓ ચલાવવાની ઉડાઉ પદ્ધતિ — આ બધાથી હિન્દુસ્તાન એટલું નીચોવાય છે કે રોગાદિ સામે બાથ ભીડવા તેનામાં જોઇતી તાકાત નથી રહી. ગોખલેજીના શબ્દોમાં હાલની રાજ્યપદ્ધતિએ પ્રજાની પ્રગતિને એટલે દરજ્જે સોરી નાંખી છે કે આપણામાંના ઉંચામાં ઉંચાને પણ નીચા નમવું પડ્યું છે.

અમૃતસરમાં તો હિન્દને પેટે ચલાવવામાં આવ્યું! ઇરાદાપૂર્વક કરવામાં આવેલું પંજાબનું પ્રજાઅપમાન અને હિન્દી મુસલમાનોને આપવામાં આવેલાં વચનોનો

બેશરમી અને ઉદ્ધતાઇભર્યો ભંગ, પ્રજાનાં નૈતિક દારિદ્રયનાં તાજો ઉદાહરણ છે. એ આપણા અંતરાત્મા પર જ કાપ મુકે છે. આ બે જુલમોને મૂંગે મ્હોડે આપણે સાંખી લીધા કે પ્રજાને હતવીર્ય અને બાયલી કરી મુકવાની ક્રિયા સંપૂર્ણ થઇ એમ સમજવું.

**પ્રજોત્પત્તિ રોકો**

જેઓ આ બધું સમજે છે તેમને આવી અધોગતિના વાતાવરણની વચ્ચે આજે સંતાનની ઉત્પત્તિ કરવી એ શું લાજમ છે? જયાં સુધી આપણે લાચાર અને દીનહીન છીયે, રોગ અને દુષ્કાળથી ઘેરાયેલા છીયે, ત્યાં સુધી સંતાન ઉત્પન્ન કરીને આપણે દેશમાં કેવળ ગુલામો અને અલ્પપ્રાણ માઇકાંકલાઓની જ સંખ્યા વધારશું. જ્યાં સુધી હિન્દ સ્વતંત્ર ન થાય, ભૂખમરાથી ઉગરી ન જાય અને દુષ્કાળ, કૉલેરા, ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝા—ચેપી રોગો, ઇત્યાદિથી બચવાનાં જ્ઞાન તથા સાધન ન સંઘરી લે ત્યાં સુધી સંતાન પેદા કરવાનો આપણને અધિકાર નથી. જન્મસંખ્યાની યાદીઓ મારા વાંચવામાં આવે છે ત્યારે મને જે દિલગીરી થાય છે તે હું વાચકવર્ગ આગળ છૂપાવી શકતો નથી. મરજીયાત સંયમ અખત્યાર કરીને પ્રજોત્પત્તિ મુલતવી રાખવાની પ્રજાને સલાહ આપવા બાબત મેં વરસોનાં વરસ સુધી ચિંતન કર્યું છે, અને હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે એવી સલાહ આજે પ્રજાને આપવામાં લેશમાત્ર નુકસાન નથી; ઉલટું એ જ અત્યારે ધર્મ છે. હિન્દુસ્તાન અત્યારે તેની હાલની પ્રજાનું પણ ઘટતું પાલનપોષણ કરવા પૂરતાં સાધન વગરનું થઇ પડયું છે. અને એનું કારણ એ નથી કે એની પ્રજા વધી પડી છે; પણ એ છે કે હિન્દુસ્તાન આજે વિદેશીઓની ઝૂંસરી તળે છે, અને એ વિદેશીઓનાં અંતરમાં એને દિવસે દિવસે વધુ અને વધુ ફોલી ખાવાની દાનત વિના બીજું કશું નથી.

**પ્રજોત્પત્તિ રોકવાના ઉપાય**

આ પ્રજોત્પત્તિ રોકવી કેમ કરીને? યૂરોપની ઢબે અનીતિના કે કૃત્રિમ ઉપાયો દ્વારા નહિ, પણ આપણા જીવનને કેળવીને અને સંયમ પાળીને. માબાપોએ છોકરાંઓને બ્રહ્મચર્યપાલનના પાઠ આપવા ઘટે. હિન્દુ શાસ્ત્રાનુસાર છોકરાને વહેલામાં વહેલો ૨૫મે વરસે પરણાવી શકાય. જો હિન્દુસ્તાનની માતાઓને સૂઝી જાય કે છોકરાંઓને છોકરાછોકરીઓની ઉમ્મરમાં પરણાવવાં એ મહાપાપ છે તો આપણાં અરધાં લગ્નો આપોઆપ જ બંધ થઇ જાય તેમ છે. વળી આપણે ત્યાંની છોકરીઓ હિન્દુસ્તાન ઉષ્ણ દેશ હોવાથી વહેલી વયમાં આવે છે એ વહેમમાંથી પણ આપણે એકદમ ઉગરી જવું જોઇયે. આથી વધારે ખોટો બીજો કોઇ વહેમ મેં જોયો નથી. હું હિમ્મતથી કહું છું કે હવાપાણીને યુવાવસ્થાની જોડે કશી લેવાદેવા નથી. અકાળે જુવાની આવી

જાય છે તે આપણાં કુટુમ્બોમાં આજે જે માનસિક અને નૈતિક વાતાવરણ પ્રવર્તે છે તેને કારણે છે. માતાઓ અને ઘરનાં વડીલો નિર્દોષ છોકરાંઓનાં મન ઉપર બચપણથી જ અમુક વરસની ઉમ્મરે પહોંચતાં જ પરણવા અગર સાસરે જવું પડવાની વાત ઠસાવવાને પોતાનો ધર્મ સમજે છે. બચપણથી જ—ક્યાંક ક્યાંક તો પારણામાંથી જ—એમનાં સગાઇ વેવિશાળ કરી દેવામાં આવે છે! એમને જે રીતે તૈયાર કરેલો ખોરાક ખવડાવવા પીવડાવવામાં આવે છે, જે રીતે એમને પહેરાવવા ઓઢાડવામાં આવે છે, એ બધું એમનામાં વિકારોને વહેલા જાગૃત કરવામાં મદદ કરનારૂં હોય છે. આપણી પોતાની લ્હાવા લેવાની બળતરા તૃપ્ત કરવા અગર આપણાં મિથ્યાભિમાનને સંતોષવાની ખાતર આપણે છોકરાંઓને પૂતળાં પૂતળીઓની જેમ શણગારીયે છીયે. મેં સંખ્યાબંધ છોકરાંઓને ઉછેર્યાં છે અને જોયું છે કે છોકરાં તો તેમને ગમે તે જાતનાં કપડાંલત્તાં આપો તોપણ વગરહરકતે લઇ શકે છે અને પહેરીને રાજી થાય છે. આપણે એમને ખોરાકમાં અનેક જાતના મસાલા અને વસાણાંવાળી ગરમ ચીજો ખવડાવીયે છીયે. તે પચાવવાની એમની શક્તિ તરફ આંધળાં રહીયે છીયે. આનું સ્વાભાવિક પરિણામ એક જ આવી શકે. અકાળ યૌવન, અકાળ સંતતિ, અકાળ મૃત્યુ. માબાપના વર્તનનો વસ્તુપાઠ શીખવામાં છોકરાં વાર લગાડતાં નથી. તેમનો સ્વચ્છંદ છોકરાંઓને પૂરેપૂરાં નિરંકુશ બનાવાને દાખલાની ગરજ સારે છે. અકાળે થતા દરેક સંતાનજન્મની વેળાએ કુટુમ્બમાં વધામણીઓ ખવાય છે, સાકરો વહેંચાય છે અને ખુશાલી ફેલાય છે! આવા વાતાવરણ વચ્ચે આપણામાંનો આજનો સ્વચ્છંદ પણ ઓછો જ છે એમ કોઇ કહે તો ખોટું નથી.

હિન્દુસ્તાનને ખાતર સંયમ

આપણને દેશના હિતની જોડે કશી નિસબત હોય, હિન્દુસ્તાન મજબૂત બાંધાનાં સુંદર અને કદાવર સ્ત્રીપુરુષોની પ્રજા બને એવી આપણી ઇચ્છા હોય, તો આપણે આજ સંપૂર્ણ સંયમ અખત્યાર કરી હાલ તુરતને માટે પ્રજોત્પત્તિ કરવી તદ્દન બંધ કરી દેવી જ જોઇયે એ વિષે મને લેશ પણ શંકા નથી. આ સલાહ હું નવાં પરણેલાં જોડાંઓને પણ આપું છું. એકાદ કામમાં ન જ પડવું એ તેમાં પડીને અટકવા કરતાં વધુ સહેલું છે. મદ્યમાંસમાં આજ સુધીની જીંદગી ગાળનારને સારૂ એ વસ્તુઓનો ત્યાગ જેટલો કઠણ છે તેટલો જેણે એનું સેવન કર્યું જ નથી એવાને માટે નથી. પડીને ઉભા થવું એના કરતાં ઉભા જ રહેવું એ અનંતગણું વધુ સહેલું છે. જેની વાસનાઓ તૃપ્ત થઈ ચુકી છે એને જ સંયમનો ઉપદેશ કરવો ઘટે એ દલીલ ભૂલભરેલી છે. તેવી જ રીતે જે શરીરે જ દુર્બળ અને તવાઈ ગયેલો છે તેને પણ સંયમનો ઉપદેશ કરવામાં કશો અર્થ નથી. મારો તો આગ્રહ જ એ છે કે આપણે જુવાન હોઇયે કે વૃદ્ધ,

તૃપ્ત હોઇયે કે અતૃપ્ત, ગમે તે ભૂમિકા ઉપર હોઇયે તોપણ આપણી ગુલામીનાં વારસ પેદા કરતા આજે આપણે એકદમ અટકી જવું જોઇયે.

યુરોપીઅનો-નો સંયમ

બીજો એક મુદ્દો માબાપોને અહીં જ કહી લઉં. મિલકત ને ભોગવટો ને વારસો ને વંશ ને એ બધી ભ્રમણાઓની જાળમાં પ્રભુની ખાતર અત્યારે ફસાતા ના. પાપ કરતાં, સ્વચ્છંદમાં પડતાં પહેલાં મુહૂર્ત જોવાં, જોશ જોવડાવવા, ઢીલ કરવી, અને અંતે ઉગરી જવું; પણ સંયમનો નિશ્ચય કરવામાં, તેનું પાલન શરૂ કરી દેવામાં કોઇની ઘડી રાહ જોવી નહિ—આ સત્સિદ્ધાંત છે.

પ્રજા જે વખતે એક જબરદસ્ત સરકાર જોડે જીવલેણ લડતમાં ઉતરી છે તે વેળાએ તેની સામે મુકવા આપણે આપણું શારીરિક, ભૌતિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક બધું જ બળ એકત્રિત કર્યે છૂટકો છે.

ઇષ્ટસિદ્ધિની ખાતર, જેને આપણે અત્યારે સૌથી વધુ કિંમતી ગણી તે સાધ્ય વસ્તુ મેળવવાની ખાતર, બીજી બધી વસ્તુઓને હોમી દીધા સિવાય ચાલવાનું નથી. આપણા ખાનગી જીવનને આમ શુદ્ધ કરી નિષ્પાપ અને પવિત્ર બનાવ્યા વિના ગુલામગીરી કોઈ કાળે આપણાં કપાળમાંથી ભૂંસાવાની નથી. આજની સરકારને આપણે પાપી ગણીયે છીયે તેટલા ઉપરથી ખાનગી સદ્ગુણની બરાબરીમાં અંગ્રેજોને આપણા પ્રતિસ્પર્ધી માનવાનું જો આપણે છોડી દઇશું, એમને તિરસ્કારીશું, તો ભારેમાં ભારે ભૂલ કરીશું. સ્વભાવસિદ્ધ સદ્ગુણોનો કશોયે ધાર્મિક આડંબર કર્યા વગર તેઓ બીજા નહિ તો શારીરિક ગુણો મોટા પ્રમાણમાં પાળે છે જ. આ દેશના રાજકાજમાં ગુંથાયેલા અંગ્રેજોમાં બ્રહ્મચર્ય પાળનારાં સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા આપણા કરતાં વધારે છે. આપણામાં થોડીક જૈન સાધ્વીઓ કે જોગણો છે; તેમની કશી જ અસર આપણા રાજદ્વારી જીવન પર નથી. આ સિવાયની બ્રહ્મચારિણીઓ તો આપણામાં છે જ નહિ કહીયે તો ચાલે; જ્યારે યુરોપમાં હજારો સ્ત્રીઓ આ સદ્ગુણ એક સામાન્ય વસ્તુ તરીકે પાળતી મળી આવશે.

બ્રહ્મચર્ય-પાલનના નિયમો

છેવટે થોડાક સાદા નિયમો વાચકોને માટે અહીંઆં આપીશ. આ નિયમો મારા એકલાના જ નહિ પણ મારા અનેક સોબતીઓના જાતિઅનુભવ ઉપર બંધાયલા છે.

(૧) છોકરા તેમજ છોકરીઓને સાદી અને કુદરતી ઢબે તેઓ જીવનભર નિર્મળ રહેવાનાં છે એવી જ માન્યતામાં ઉછેરવાં.

(૨) સૌ કોઇએ વસાણાં, મરચાં અને ગરમ વસાણાંનો ત્યાગ કરવો. ચરબીવાળા અને ભારે ખોરાક, ભારે મિષ્ટાન્ન, મીઠાઈ અને તળેલા પદાર્થો ખાવા છોડી દેવા.

(૩) પતિપત્નીએ જુદા જુદા ઓરડામાં સૂવું અને એકાંત ટાળવી.

(૪) શરીર અને મન બન્નેને સતત અને સારા કાર્યમાં રોકેલાં રાખવાં.

(૫) 'રાતે વહેલા જે સૂઇ વહેલા ઉઠે વીર' એ નિયમનું કડક રીતે પાલન કરવું.

(૬) કોઈ પણ જાતનું બીભત્સ અને હલકું સાહિત્ય ન વાંચવું. મલિન વિચારોનું ઓસડ નિર્મળ વિચારો છે.

(૭) નાટકો, સીનેમાઓ અને એવા મનોવિકારોને જાગૃત કરનારા તમાશાઓ જોવા નહિ.

(૮) સ્વપ્નાવસ્થા થાય તો તેથી ગભરાઇ ન જવું. આવું થાય તે તે વેળાએ તંદુરસ્ત માણસે ઠંડે પાણીથી ન્હાઈ લેવું એ સૌથી સુંદરમાં સુંદર ઇલાજ છે. પ્રસંગોપાત્ત સ્રીસંગ એ સ્વપ્નાવસ્થાની સ્થિતિ સામે ઉપાય છે એ માન્યતા ખોટી છે.

(૯) સૌથી મહત્ત્વનું એ છે કે કોઇ પણ વ્યક્તિએ—પતિપત્ની વચ્ચે સુદ્ધાં—સંયમ અત્યંત અઘરો છે એમ માનવું નહિ. ઉલટું સૌ કોઇએ સંયમને જીવનની સામાન્ય અને સ્વાભાવિક સ્થિતિ તરીકે માનીને ચાલવું જોઇયે.

(૧૦) રોજ ઉઠીને પવિત્રતા અને નિર્મળતાને માટે એકાગ્ર મનથી પ્રભુપ્રાર્થના કરવી. એથી આપણે દિનપ્રતિદિન નિર્મળ અને પવિત્ર બનતા જઇશું.

---

# ¶ સંયુક્ત પ્રાન્તમાં મુસાફરી

સંયુક્ત પ્રાન્તમાં તો ગાંડાની માફક મુસારી કરી છે, એમ નીચેની રોજનિશી જોવાથી જણાશે: રોહતકમાં ગાંધીજી

| | |
|---|---|
| ૮મી રોહતક | ૧૩મી હાથરસ, એટા, કાસગંજ |
| ૯–૧૦–૧૧મી મુરાદાબાદ | ૧૪મી કાનપુર |
| ૧૧મી રાત્રે ચંદૌસી | ૧૫મી લખની |
| ૧૨મી અલીગઢ | ૧૬મી શાહજહાનપુર; ૧૭મી બરેલી |

આમાંથી મુરાદાબાદના અમારા ત્રણ દિવસનું વર્ણન તો હું આપી ચુકયો છું. બીજી જગ્યાઓએ જે જે બન્યું તે ટુંકામાં જણાવીશ.

રોહતકમાં મોલવી [illegible] અને સુફી ઈકબાલને રાજદ્રોહી ભાષણો કરવા માટે પકડવામાં આવ્યા હતા. એમાંના પહેલા ભાઇને કલકત્તામાં ગાંધીજી મળ્યા હતા. તેમની સાથે

વાતો કરતાં ગાંધીજીએ મજાકમાં કહેલું કે 'તમે કાંઈ કામ કરી બતાવો તો હું રોહતક આવું.' તેમણે કહેલું કે ' હું જેલમાં જાઉં તો આવો કે નહિ ? ' અને ગાંધીજીએ વચન આપેલું કે ' તો હું જરૂર આવીશ. ' મોલવી લાકાઉલ્લાએ તો વચન પાળ્યું એટલે ગાંધીજીને પણ વચનપાળવાની ફરજ પડી. રોહતક દિલ્હીથી ૪૫ માઇલ ઉપર નાનકડો કસ્બો છે, અને ઝાઝી વસ્તી જાટ લોકોની છે. લોકો બહુ સાદા, ભોળા દિલના અને સાચાબોલા છે. મોલવી લાકાઉલ્લાના ઉપરનું તહોમતપત્ર ગાંધીજીને રોહતકમાં સુભાગ્યે મળી ગયું. તહોમત એ હતું કે મોલવી સાહેબે એક ભાષણમાં અંગ્રેજોને 'હરામજાદા', 'બેઇમાન' અને 'ધોકાખોર' કહ્યા. મોલવી સાહેબે મક્કામદીના ઉપર ગોળી ચલાવવામાં આવી છે એમ કહ્યું હતું, અને સલ્તનત મિટ્ટીમાં મળનારી છે એમ કહ્યું હતું. ગાંધીજીએ ભાષણમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે 'હરામજાદા' એ ગાળ છે, એ ગાળ પોતાના મ્હોંમાંથી કદી ન નીકળે, પણ જરૂર તેઓ સરકારને 'બેઇમાન' અને 'ધોકાખોર' એટલે દગાખોર કહે, અને તે કહેવા માટે સરકાર પકડતી હોય તો તેમને જરૂર પકડે. મક્કામદીના ઉપર ગોળી ચાલી હતી એમ કહેવામાં મોલવી સાહેબનું અજ્ઞાન હતું એમ ગાંધીજીએ કહ્યું, પણ સાથે સાથે જણાવ્યું કે "જે સલ્તનતે બેઇમાની કરી છે, જે સલ્તનત ૩૦ કરોડ પ્રજા તરફ જાલીમ બની છે, જે સલ્તનત ૩૦ કરોડ પ્રજાને ઠગી રહી છે તે સલ્તનત; આ દુનિયામાં કોઇ ખુદા હોય તો જરૂર માટીમાં મળવી જ જોઇયે." મહમદઅલીએ મક્કામદીના વિષેના મોલવી સાહેબનાં વચન માટે કહ્યું કે ખુદ એક અંગ્રેજ પ્રોફેસરે ઑકસફર્ડમાં જાહેર કર્યું હતું કે મકકામદીના ઉપર હવાઇ જહાજો ઉડયાં હતાં, એટલે મોલવી લાકાફલ્લાનાં વચનમાં કાંઇક વિગતની જ ખામી હોઇ શકે. આ બન્ને મોલવીઓએ વકીલો મારફત કાંઈ બચાવ રજુ કર્યો નથી.

રોહતક છોડીને બીજે દિવસે મુરાદાબાદ ગયા. મુરાદાબાદની પરિષદ્‌ને છેલ્લે દિવસે અલીગઢ નીકળવાનું હતું. અલીગઢને રસ્તે જ ચંદૌસી આવે છે. ચંદૌસી સુધી મોટરમાં જઇ ગાંધીજી, સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજી અને સ્વામી સત્યદેવજીએ ટુંકાં ટુંકાં ભાષણો આપ્યાં હતાં.

**અલીગઢના વિદ્યાર્થીઓ આગળ**

અલીગઢ તો ખાસ મૌલાના શૌકતઅલીના આગ્રહથી જ ગાંધીજી ગયેલા. "પ્રથમ અલીગઢ કૅાલેજ ખાલી કરીશું તો હિન્દુસ્તાનની ઉપર ભારે અસર પણ થશે અને તો જ ગુજરાતે જે કામ કરેલું છે તેવું કામ મુસલમાનો બતાવી શકશે" એમ શૌકતઅલી જ્યાં ત્યાં કહેતા હતા. બપોરે અલીગઢના વિદ્યાર્થીઓને કૅાલેજના ક્ષેત્રમાં જ આવેલા તેમના 'યુનિયન'ના મકાનમાં ગાંધીજી, મૌલાના શૌકતઅલી અને મહમદઅલી મળ્યા. શરૂઆતમાં ગાંધીજીએ અસહકારનો સિદ્ધાન્ત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવ્યો. પોતાની અનેક વર્ષની સલ્તનતની સેવા—નિ:સ્વાર્થ સેવા—સલ્તનતની સાથેનો અનેક વર્ષો સુધીનો સહકાર—બોઅર અને ઝુલુ લડાઈ, તથા ગઇ લડાઇ વખતે પોતે કરેલો સરકારનો સહકાર, અને ગયા છ મહિનામાં રાજ્ય પરનો ઉઠી ગયેલો પોતાનો ઈતબાર—એ સઘળું ખૂબ વિગતથી તેમણે કહી સંભળાવ્યું, અને ખૂબ અદબથી ટ્રસ્ટીઓને સરકારની મદદ છોડી દેવાની નોટીસ આપવાની, તથા તેમ ન થાય તો પોતાનાં માબાપોને કૅાલેજ છોડી દેવાની પરવાનગી આપવાની માગણી કરવાની તેમણે

વિદ્યાર્થીઓની પાસે માગણી કરી. વિદ્યાર્થીઓમાં તો ઘણા દિવસથી ખળભળાટ પેદા થઇ જ રહેલો હતો. તેઓમાંથી ઘણાઓએ ઉઠીને સવાલો કર્યાં. એક બૅરિસ્ટર જેઓ અગાઉ અલીગઢના વિદ્યાર્થી હતા તેમણે ખૂબ દલીલો કરી. "તમારૂં કામ (Destructive) ખંડનાત્મક છે, ( Constructive ) મંડનાત્મક નથી, જેટલો વખત સુધી નવી કૉલેજ નહિ બનાવી શકો ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓ શું કરશે, સરકારની પાસેથી જે ગ્રાંટ મળે છે તેટલી આપો, પછી કૉલેજ બંધ થઇ શકે તાલીમ બહુ ઉત્તમ નહિ મળતી હોય તોપણ ત્યાજ્ય તાલીમ તો નથી જ મળતી." એવી એવી દલીલો કરી. ગાંધીજીએ કબૂલ કર્યું, "આ કામ Destruction—ખંડનનું જરૂર છે, પણ હાલ જે ખરાબ ઘાસ ઉગી નીકળ્યું છે તેને જડમૂળથી ઉખેડવાની જ જરૂર છે કે જેથી તેમાં સારૂં અનાજ વાવી શકાય." તાલીમના સારામાઠાપણા વિષે ગાંધીજીએ એટલું જ જણાવ્યું કે "જ્યાં તમારે ઘડીભર પણ યુનિયન જૅકના વાવટાને કબૂલ કરવો પડે છે, જ્યાં કોઈ પણ ગવર્નર અગર બીજો મોટો અમલદાર આવે તેને તમારે કહેવું પડે છે કે તમે વફાદાર છો, અને હકીકતમાં તમે વફાદાર નથી, ત્યાં ઘડીભર પણ તમે કેમ રોકાઈ શકો ?" પૈસા વિષેની દલીલની સામે ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે "સ્વતંત્ર થયેલી કૉલેજને માટે તો નાણાં વધારે આવી પડશે, અને જ્યાં શૌકતઅલી અને મહમદઅલી જેવા ભડ પડયા છે ત્યાં પૈસાનો શો ભય હોય ?" મૌ. શૌકતઅલીએ પણ આ સવાલજવાબમાં બહુ આવેશપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. તેમણે જણાવ્યું કે "ખિલાફતને માટે તમારી પ્યારામાં પ્યારી કૉલેજ છોડવાને તમે તૈયાર થાઓ છો એ જ કાંઇ નાનીસૂની તાલીમ નથી. ઈસ્લામના દુશ્મનોની સેવા કરે, ખુશામત કરે, તે ટ્રસ્ટીઓની કૉલેજ મુસ્લીમ કહેવાય નહિ." મૌ. મહમદઅલીએ સવાલ કરનારા ભાઇને પૂછ્યું, "તમે કૉલેજને વધારે ચાહો છો કે મુસલમાન ધર્મને વધારે ચાહો છો ? તમારે અંગ્રેજોની સાથે દુશ્મનાઈ જાહેર થઇ છે કે નહિ ? જઝીરત-ઉલ-અરબમાં બ્રિટાનિયાનો કબજો છે કે નહિ ? આ સવાલોના તમે 'હા'માં જવાબ આપી શકો તો તમને અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી મળતી મદદ હરામ છે. તમે કહો છો કે તમારે પૈસે કૉલેજ બની, મકાન તમારાં છે, બધું તમારૂં છે, તો હું તમને પૂછું છું કે તમે 'સ્ટ્રૅચી હૉલ' શા માટે બનાવ્યો ? 'લિટન લાઇબ્રેરી' શું કરવા બનાવી અને સ્ટ્રૅચી અને લિટનને અમર રાખ્યા ? અલીગઢનો પાયો તો સર સૈયદ અહમદે ચાલુ કેળવણીની સામે બળવા ઉપર નાંખેલો હતો. એ પાયો ખસી ગયો છે. એ પાયાને તમે પાછો મજબૂત કરો."

**અલીગઢના વિદ્યાર્થીઓ-ની નોટીસ**

વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ભારે અસર થયેલી જણાઈ. આખી રાત તેઓ જાગ્યા. પ્રોફેસરોની સાથે મળ્યા, કેટલાક ટ્રસ્ટીઓને તેઓ મળ્યા. બીજે દિવસે કેટલાક ટ્રસ્ટીઓએ બીજા ટ્રસ્ટીઓને ગ્રાંટ છોડવાની નોટીસ આપી. તેની સાથે જ વિદ્યાર્થીઓએ ગ્રાંટ ન છોડાય તો કૉલેજ છોડવાની પંદર દિવસની નોટીસ આપી. તા. ૨૯મીએ આ નોટીસની મુદત પૂરી થાય છે. આખી મુસલમાન આલમ ૨૯મીએ શું થાય છે તેની રાહ જોઇને બેઠી છે. વર્થીઓ પૂરજોસમાં છે. ઘા ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનાં ખર્ચ કમી કરવાનાં અને ગ્રાંટના

પૈસાને પેટે દરેક વિદ્યાર્થી દાઠ ૫ રૂપીયા ભરવાનાં મત લીધાં છે. કૉલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ ઘણાખરા વર્ગમાં બેસતા નથી. એક પ્રોફેસરે તો વર્ગમાં જણાવ્યું કે "જ્યાં બારેમાં બારે ઠરાવો થઈ રહ્યા છે ત્યાં હું તમને વનસ્પતિશાસ્ત્ર ઉપર ટાહ્યલું શું સંભળાવું ?" આપણે પણ ૨૯મીએ શુભ થશે એવી આશા રાખીશું.

લોકોની ઘેલાઈ

૧૩મીની મુસાફરી તો ઉડતાં ઉડતાં કરી એમ કહેવાય. અલીગઢથી ૨૦ માઈલ મોટરમાં હાથરસ ગયા. ત્યાંની સભા ઠીક થઈ કહેવાય. ત્યાંથી ૨૦ માઈલ મોટરમાં કાસગંજ ગયા, કારણ કાસગંજથી કાનપુર માટે ટ્રેન લેવાની હતી. કાસગંજની સભા બહુ વ્યવસ્થિત હતી, એટલે ગાંધીજીને કાંઇક કાસગંજથી શાન્તિ મળી; પણ એ જ શાન્તિનો રાત્રે ભંગ થવાનો હતો એ કોને ખબર? એ રાત્રિની દુઃખદાયક મુસાફરીનું બ્યાન ગાંધીજીએ 'યંગ ઇન્ડિયા'માં આપ્યું છે. તેનું ભાષાન્તર 'નવજીવન'માં આવ્યું છે એટલે હું નથી આપતો. લોકોએ સ્ટેશને સ્ટેશને ધમાલ કરી આખી રાત એક ઘડીનો જંપ નથી આપ્યો. લોકોએ કદી ગાંધીજીનાં દર્શન ન કરેલાં એટલે ઘેલા હતા. એ ઘેલાઈની અમૃતસરના લોકોને ભારે કિંમત આપવી પડી કારણ એ ઘેલાઇની સરકારને કાંઇ કદર નથી. એ જ ઘેલાઇમાં આપણે કાયમ રહીયે તો સરકાર તેનો દુરુપયોગ ભવિષ્યમાં પણ કરવા ન ચૂકે. એટલે આ અસહકારની લડતમાં પ્રજાએ એકબીજા વચ્ચે સહકાર અને આરંભમાં પોતાના નેતાઓની સાથે સહકાર કરીને એટલે તેઓ કહે તેમ કરીને જ લડતમાં જીત મેળવવી જોઇયે એમ ગાંધીજીએ ઉપદેશ આપ્યો છે. આ જ ઉપદેશ સવારના જે સ્ટેશનો અમારે રસ્તે આવ્યાં ત્યાંના લોકોને આપતા ગાંધીજી ૧૪મી તારીખે કાનપુર આવી પહોંચ્યા. પણ કાનપુર અને બીજી જગ્યાઓની મુસાફરીનું વર્ણન તો આવતામાં.

મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ

---

તા. ૩૧-૧૦-૧૯૨૦

# દીવાળી કેમ ઉજવાય ?

દીવાળી ન ઉજવાય

આ કળિયુગમાં આપણને રંગરાગ કરી દીવાળી ઉજવવાનો હક જ નથી એમ કહેવું વધારે પડતું નહિ ગણાય. દીવાળી ઉજવવી એટલે રામરાજ અનુભવવું. આજ હિંદુસ્તાનમાં રામરાજ છે ?

જે રાજા પ્રજાનું સાંભળવા તૈયાર જ નથી, જે રાજાની પ્રજાને પીવાને દૂધ નથી, ખાવાને ખોરાક નથી, પહેરવાને વસ્ત્ર નથી, જે રાજા વગરવાંકે પ્રજાની કતલ કરે છે, જે રાજા દારૂનો, અફીણનો, ગાંજાનો વેપાર કરે છે, જે રાજા સુવરનું માંસ ખાઇ મુસલમાનોનાં અને ગાયનું માંસ ખાઇ હિંદુનાં મન દુખાવે છે, જે રાજા

ઇસ્લામને જોખમમાં નાંખે છે, જે રાજા ઘોડાઓની શરતોના જુગાર ખેલે છે, તે રાજાની પ્રજા દીવાળી કેમ ઉજવે ?

*અંગ્રેજી રાજ્ય રાવણ રાજ્ય કેમ ?*

આ વર્ણનમાં અતિશયોક્તિનો ભ્રમ કોઇએ રાખવાનો નથી; અથવા જેને એ ભ્રમ હોય તેને હું નમ્રતાપૂર્વક સમજાવવા આતુર છું. જો હું અંગ્રેજોને જરાયે અન્યાય કરતો હોઉં તો મારી ભૂલ સમજવા તૈયાર છું, ને સમજ્યે તેમની માફી માગવી મારો ધર્મ સમજીશ.

જે ધોરણ હું અંગ્રેજી રાજ્યને લાગુ પાડું છું તે જ ધોરણ હું હિન્દુસ્તાનના ગમે તે રાજાને લાગુ પાડવા ઇચ્છું છું. એટલું જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનના રાજાને હું વધારે કઠિન ધોરણ લાગુ પાડું છું. હળવામાં હળવું ધોરણ લાગુ પાડતાંયે અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા મને અળખામણી લાગે છે. એ રાજ્યસત્તા પરનો મારો બધો મોહ નાશ પામ્યો છે.

અંગ્રેજી પ્રજાની બહાદુરીને સારૂ મને સંપૂર્ણ માન છે. તેમની સંઘશક્તિ—યોજનાશક્તિ સરસ છે. તેમના સાહિત્યનો કેટલોક ભાગ વખાણવાલાયક છે. તેમનું બાઇબલ વાંચીને હું આત્મતૃપ્તિ પામી શકું છું. પણ તેમની સ્વાર્થવૃત્તિ તેમના ગુણોને ઢાંકી દે છે. તેમની પ્રવૃત્તિથી હિન્દુસ્તાનને નુકસાન જ થયું છે. હિન્દુસ્તાન પાયમાલ ને નામર્દ બન્યું છે. જે નામર્દી હિન્દુસ્તાનમાં આજે વર્તે છે તેવી મુગલાઇને સમયે કે બીજે કોઈ પણ સમયે ન હતી એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. અને એ નામર્દી અનાયાસે નથી આવી પણ ઇરાદાપૂર્વક પેદા કરવામાં આવેલી છે, તેથી આ રાજ્યને હું રાવણરાજ્ય માનું છું. જે આપણને જોઇયે છે તેને હું રામરાજ્ય કહું છું. એવું રામરાજ્ય તે સ્વરાજ્ય જ હોઈ શકે.

એ રાજ્ય કેમ સ્થાપી શકાય ?

*રામરાજ્ય કેમ સ્થપાય ?*

પૂર્વે જ્યારે પ્રજા પીડાતી ત્યારે તપશ્ચર્યા કરતી. પ્રજા માનતી કે પોતાના પાપે પોતાને પાપી રાજા મળે છે; તેથી પોતે પવિત્ર થવા પ્રયત્ન કરતી. પહેલો પ્રયત્ન એ કે રાક્ષસને ઓળખી તેનાથી દૂર રહેવું, તેનો અસહકાર કરવો. અસહકાર કરવાનીયે હિંમત જોઇયે. તે હિંમત મેળવવા અને સુખ ઉપભોગનો ત્યાગ કરવો જોઇયે. રાક્ષસરાજ્યને હાથે કેળવણી લેવી, તેને હાથે પહેરામણી લેવી, તેને હાથે પોતાના કજીઆનો ચુકાદો મેળવવો, તેને કાયદાઓ ઘડવામાં મદદ કરવી, તેને સિપાહીઓ આપવા, તેનાં બનાવેલાં કપડાં પહેરવાં અને તેની સાથે

સાથે જ તે રાજ્યનો નાશ પણ ઇચ્છવો એ તો જે ડાળ ઉપર બેઠા હોઇયે તેને જ કાપવા બરોબર થયું. તે તો પાપ જ ગણાય. અને એમ રાજ્યનો નાશ પણ ન થાય. ત્યારે આપણે કઈ રીતે દીવાળી ઉજવીયે?

દીવાળી ઉજવવાની રીત

૧. આપણાં છોકરાં સરકારની નિશાળમાં ભણતાં હોય તો તેને ઉઠાડી લઇયે.

૨. તેને બદલે બીજી નિશાળો સ્થાપીયે.

૩. આપણા કજીઆ આપણે ખાનગી પંચમેળે પતાવીયે.

૪. વકીલ હોઇયે તો વકીલાત છોડીયે.

૫. મતદાર હોઇયે તો કોઈ પણ ઉમેદવારને મત નહિ આપવાનો નિશ્ચય કરીયે ને બીજાને તેમ કરવા વીનવીયે. આપણા જ લત્તામાં કોઇ ઉમેદવાર થયેલ હોય તો તેને ઉમેદવારી ખેંચી લેવાનો ‘કાર્ડ’ મોકલીયે.

૬. આપણે ઘરમાં પવિત્ર રેંટીયો દાખલ કરીયે.

૭. હાથે જ કાંતેલા સૂતરનું કાપડ વણાવીયે ને તેવું કાપડ પહેરી દેશને ખાતર વધારે ભાર ઉપાડીયે.

આ બધાં કામોને સારૂ પૈસાની તો જરૂર હોય જ. તેથી આપણે યથાશક્તિ દાન કરીયે; બીજાઓની પાસે તે ઉઘરાવીયે. જો પ્રજા મારી સલાહ માને તો આ દીવાળીના દિવસોમાં પ્રજાની પાસેથી હું કેવળ સ્વરાજને સારૂ જ કામ કરાવું.

દીવાળીમાં આટલું તો ન જ કરીયે:

૧. એશઆરામ ન કરીયે.

૨. જુગાર ન ખેલીયે.

૩. અનેક જાતનાં પકવાનો ન કરીયે.

૪. ફટાકડા ન ફોડીયે. આ બધા ત્યાગથી બચતા પૈસા આપણે સ્વરાજને સારૂ આપીયે.

આ આપદ્ધર્મ છે. જ્યારે આપણે મનમાનતું રાજ્ય સ્થાપીયે ત્યારે જરૂર કેટલાક નિર્દોષ આનંદો લઇયે. પણ અત્યારે તો પ્રજા શોકમાં છે, પ્રજાને વૈધવ્ય છે. તે વેળા તો પ્રજાથી રંગરાગ ખેલાય જ નહિ.

---

# § હિન્દુમુસલમાનનું ઐકય

એકતા પર ફટકાના પ્રસંગ

અસહકારને વિજયી બનાવવાનો આધાર જેટલો અહિંસા પર છે તેટલો જ હિન્દુમુસલમાનની એકતા પર છે. અસહકારની લડત દરમિયાન આ બન્ને બાબતોને ખૂબ કટાકટીના પ્રસંગો આવશે, અને તેમ છતાં ન તૂટતાં જો એ અક્ષત રહેશે તો વિજય નક્કી છે.

હિન્દુમુસલમાનની એકતા પર હમણાં જ આગ્રામાં જબરદસ્ત ફટકો પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. અને એમ કહેવાય છે કે જ્યારે દરેક પક્ષ અધિકારીઓ પાસે મદદ માટે ગયો ત્યારે તેમને 'ગાંધી–શૌકતઅલી પાસે જાઓ' એવો જવાબ મળેલો. સદ્ભાગ્યે અમારા કરતાં અનેક રીતે વધુ યોગ્ય ગૃહસ્થ ત્યાં હાજર હતા. હકીમ સાહેબ અજમલખાનજી બન્ને કોમનો વિશ્વાસ અને આદર ભોગવતા એક ચુસ્ત મુસલમાન છે. પોતાના માણસોની ટુકડી સાથે પોતે આગ્રે પધારી કજીઆનો નીવેડો આણ્યો અને બન્ને કોમ વચ્ચે પાછી મિત્રાચારી સાંધી દીધી. દિલ્હી નજીક પણ આવો જ એક પ્રસંગ બનેલો અને તેનો પણ જો આવો જ સુંદર રીતે નીવેડો લાવવામાં આવ્યો ન હત તો કદાચ તેમાંથી એક જબરદસ્ત ધડાકો થાત.

પરંતુ દરેક ઠેકાણે હકીમ સાહેબ અજમલખાનજી શાંતિના ફિરસ્તાની જેમ બરોબર અણીને વખતે પહોંચી જાય એમ કાંઇ હમેશાં જ ન બની શકે. તેમજ હું કે મૌલાના શૌકતઅલી પણ કાંઇ દરેક જગાએ પહોંચીયે નહિ. અને છતાંયે બન્ને કોમો વચ્ચે અણબનાવ કરાવી એકબીજા જોડે લડાવી મારવાના પ્રયત્નની સામે એકત્રિત થઇ બન્ને કોમોમાં સંપૂર્ણ શાંતિ જળવાવી જોઇયે.

સરકારી મદદ ન લેવી

આગ્રાના અધિકારીઓને મદદ માટે અરજ પણ શા માટે કરવામાં આવી ? અસહકારના કાર્યક્રમને આપણે સફળ કરી બતાવવો હોય તો જ્યારે જ્યારે આપણે માંહોમાંહે કજીઆ થાય ત્યારે સરકારની મદદ વિના ચલાવી લેતાં આપણને આવડવું જોઇયે. ગુન્હેગારોને સજા કરવા માટે અથવા માંહોમાંહેના ટંટા પતાવવા માટે અંગ્રેજો ઉપર જ આપણે છેવટનો આધાર રાખવો પડે તો આપણી અસહકારની આખી યોજના જ નિષ્ફળ સિદ્ધ થાય. દરેક ગામમાં ઓછામાં ઓછો એક હિન્દુ અને એક મુસલમાન એવા હોવા જ જોઇયે કે જેનું કર્તવ્ય બન્ને કોમ વચ્ચેના કજીઆનો નીવેડો આણવાનું જ હોય. કેટલીક વાર તો સગા ભાઇઓ પણ મારામારી પર આવી જાય છે. હું માની લઉં છું કે શરૂઆતમાં તો કોઇ કોઇ વાર આવાં છમકલાં થયાં

વગર રહેવાનાં નથી. કમનસીબે આપણે એટલે જાહેરમાં કામ કરનારાઓએ પ્રજાને અને ખાસ કરીને તેમાંના તોફાની વર્ગને સમજવાનો તથા સમજાવવાનો ઘણો જ ઓછો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ પ્રજાના આદરને આપણે પાત્ર થઇયે અને તેનાં તોફાની તત્ત્વો પર અંકુશ મેળવીયે તે દરમિયાન લોકો મીજાજ ખોઇ બેસીને ક્યાંક ક્યાંક દગાફિસાદ કરી દેશે પણ ખરા. પણ એવે પ્રસંગે સરકારની મદદ માગ્યા વગર ચલાવી લેતાં આપણને આવડવું જોઇયે. હકીમ સાહેબ અજમલખાનજીએ આપણને એનો પાઠ શીખવ્યો છે.

**ઐક્ય કેવું હોવું જોઇયે?**

આપણે હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે જે ઐક્ય ઇચ્છીયે છીયે તે કાંઇ ઉપરચોટીઉં કે થીગડાં દીધેલું નથી; સાચી દિલસફાઇ ઉપર ખડું થયેલું પરસ્પર હૃદયનું ગંઠન છે. હિન્દુમુસલમાનની એકતા સિવાય હિન્દુસ્તાન માટે સ્વરાજ્યની આશા સ્વપ્નવત્ છે એ વાત જે દિવસે આપણા ખરા જીગરમાં વસી જશે તે દિવસે એ એકતા કાયમની સ્થપાશે. માત્ર કામચલાઉ સંધિ ન ચાલે. એકબીજાના ભય ઉપર તેનો આધાર ન હોઇ શકે. એ તો જેને એકબીજાના ધર્મને માટે માન છે એવા બરોબરીઆ વચ્ચેની ભાગીદારી જ હોઈ શકે. જો કુરાને શરીફમાં હિન્દુઓને પોતાના નૈસર્ગિક શત્રુઓ ગણવાની મુસલમાનો પર ફરજ નાંખવામાં આવી હોત, અગર તો હિન્દુ ધર્મમાં પણ બન્ને કોમો વચ્ચે દુશ્મનાવટ જ હોવી જોઇયે એવી કશી આજ્ઞા કે આધાર હોત, તો બન્ને કોમ વચ્ચેનાં ઐક્ય વિષે હું નિરાશ થાત.

**દુનિયાને વિષે આશાવાદ**

બન્ને કોમો વચ્ચે ભૂતકાળમાં જે દ્વેષ હતો તેવો જ દ્વેષ, જો અંગ્રેજો આજે આપણી વચ્ચે રહી બન્ને કોમને ન ઝાલી રાખે તો ચાલુ રહે એમ હજુ આપણે માન્યા કરીયે તો આપણે ઇતિહાસ બરાબર શીખ્યા ન કહેવાઇયે. પરંતુ મને પૂરેપૂરી ખાત્રી છે કે હિન્દુ ધર્મ કે ઇસ્લામી ધર્મમાં આવી માન્યતા રાખવા કોઇ જાતનો આદેશ નથી. એ ખરૂં છે કે બન્ને ધર્મોના સ્વાર્થી અને ઝનુની ઉપાસકો બન્ને કોમોને એકબીજાની સામે ઉશ્કેરે છે. એ વાત પણ સિદ્ધ છે કે ખ્રિસ્તી રાજ્યકર્તાઓની માફક મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓએ પણ પોતાના ધર્મના પ્રચાર માટે તલવારનો ઉપયોગ કર્યો છે; પણ આજની દુનયા તેના અનેક આધુનિક દોષો છતાં, ગુલામીની પ્રથાની પેઠે જ જબરદસ્તીથી બીજા ધર્મનો વટાળ પણ સાંખી શકે નહિ. ચાલુ યુગનો વૈજ્ઞાનિક જુસ્સો એ જ કદાચ આજના જમાનાનો એક કિંમતીમાં કિંમતી ફાળો છે. એ જુસ્સાએ ઇસ્લામી તેમજ ખ્રિસ્તી ધર્મને વિષેની કેટલીયે માન્યતાઓને પલટાવી નાંખી છે. ઇસ્લામી ધર્મ વિષે લખનારો એક પણ એવો માણસ આજે મારી જાણમાં

નથી જે ધર્મપ્રચારને ખાતર બળનો ઉપયોગ કરવાની હિમાયતનો બચાવ કરતો હોય. આપણા જમાનાની ઉપર અસર કરનારા ઘટનાપ્રવાહો તરવારની ધારના કરતાં પણ વધુ સૂક્ષ્મ છે.

મારી તો માન્યતા છે કે પશ્ચિમમાં મહાભારત પાયા પર ચાલી રહેલ ખુનામરકી, કુટિલતા અને છેતરપીંડીની વચ્ચે પણ મનુષ્યજાતિ ચૂપકીથી અવશ્ય એક વધુ સારા યુગ તરફ પ્રયાણ કરી રહી છે. અને કાયમની હિન્દુમુસલમાન એકતા સ્થાપીને તથા અહિંસક સાધનો એટલે કે નિર્ભેળ આત્મયજ્ઞ દ્વારા પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય અને આત્મપ્રકટન પ્રાપ્ત કરી લઇને આજના અંધકારમાંથી દુનિયાને મોક્ષનો માર્ગ દેખાડી શકે તેમ છે.

---

# ચ્હાની દુકાનો

ગુજરાતમાં ચ્હાની દુકાનો બંધ થઇ છે એ ફેરફાર જેવો તેવો નથી. જેણે તે કાર્ય હાથમાં લીધું ને પાર ઉતાર્યું તેને હું ધન્યવાદ આપું છું. મારી ઉમેદ છે કે આ ત્યાગ ટકી રહેશે. ચ્હાના ત્યાગથી લાભ

એક જમાનો એવો હતો કે આપણે આપણું ખાવાપીવાનું ઘરમાં કરી લેતા; પછી બહાર ખાવાપણું ન રહેતું. હવે તો બહાર જ ખાવાનું ઘણું રાખીયે છીયે. તેથી ખોરાક સારો નથી મળતો; મોંઘો મળે છે. એ રીતે ગરીબોને સારૂ આપણે મોંઘવારી કરીયે છીયે.

ચ્હામાં કંઈ ખાસ ગુણ મેં તો જાણ્યો નથી. વળી બજારમાં થયેલી ચ્હા ઉકાળેલી હોવાથી હાનિકારક હોય છે. પણ આ હીલચાલનું સારામાં સારૂં પરિણામ એ છે કે દૂધનો બચાવ થયો છે ને તેનો ભાવ ઘટ્યો છે. પ્રજા બરોબર ધ્યાન રાખશે તો દૂધનો કાબુ મેળવી દૂધ, ઘી વગેરે વસ્તુઓ જે ગરીબોને સ્વપ્નવત્ થઇ પડી હતી તે હવે તેઓ લઇ શકે એવો સંભવ છે.

પણ ચ્હાખાનાં પ્રજામતના બળથી બંધ કરવાં એ એક વાત અને પશુબળથી બંધ કરવાં એ જુદી જ વાત છે. મુંબઇમાં પશુબળથી ચ્હાખાનાં બંધ કરવાનો પ્રયત્ન ચાલ્યો છે એ મને તો ભયંકર લાગ્યો છે. તે બાબત ત્યાંના છાપાવાળાને મેં કાગળ પણ લખ્યો છે. તે તરફ વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચું છું. જોરાવરીથી ચ્હાખાનાં સુધારો અને બળાત્કાર

બંધ થાય તેના કરતાં તે ખુલ્લાં રહે એ હું વધારે પસંદ કરું. ન્હાખાનાં બંધ કરાવવાનો રસ્તો ન્હાવાળાઓની ઉપર જુલમ કરવો એ નથી, પણ ત્યાં જનારાને સમજાવવા એ છે. વળી તેવી પ્રવૃત્તિમાં મારૂં નામ વપરાયું જોઇ હું વધારે દુઃખી થયો છું. કોઈ પણ બળાત્કારમાં હું ન જ હોઉં. બળાત્કારને હું અધર્મ માનું છું. સારામાં સારૂં કાર્ય પણ હું બળાત્કારે કરાવવા નથી ઇચ્છતો. સ્વરાજ સુદ્ધાં હું બળાત્કારે લેવા નથી માગતો. ત્યારે ન્હાખાનાં બળાત્કારે બંધ કરવા હું કેમ જ ઇચ્છું ?

મદ્યપાન છોડાવો

પણ ઘણા મહત્ત્વનો ફેરફાર તો પ્રજા મદ્યપાન મુકાવીને કરાવી શકે છે. જો પ્રજા આ કાર્ય પોતાના હાથમાં લે તો દારૂનાં પીઠાં બંધ કરાવી શકે છે. પીઠાના માલીકને સમજાવીને નહિ. માલીકોને સમજાવવા એ હું લગભગ અશક્ય માનું છું. પણ દારૂ પીનારને તેના દુર્ગુણો સમજાવી તેના મન ઉપર અસર પાડવી હું મુશ્કેલ ગણતો નથી. ન્હાથી માણસની હોજરી બગડે છે, દારૂથી આત્માનો વિનાશ થાય છે. દારૂની પાછળ દિવાનાપણું, વ્યભિચાર, જુગાર વગેરે આવે છે. દારૂથી મન મલિન થાય છે, હૃદય ઘાતકી બને છે. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે પશ્ચિમના લોકો દારૂના વ્યસનથી મલિનતાને પામ્યા છે. એ જ કારણથી તેઓ દુષ્કૃત્યોથી ડરતા નથી ને પાપને પુણ્ય માને છે. તેથી જો આપણે ગુજરાતમાં દારૂ પીવાની બૂરી ટેવમાંથી પ્રજાને છોડવી શકીયે તો તેને એક જેલમાંથી છોડવ્યા સમાન છે. દારૂની માણસને જરાયે જરૂર નથી એ તો જગત્પ્રસિદ્ધ વાત છે. દારૂડીઆથી સંયમ ન જ જાળવી શકાય એ કોનાથી અજાણ્યું છે ? એટલે મારી ઉમેદ છે કે વિવેકથી, પશુબળ વાપર્યા વિના ને સમજણથી દારૂના વ્યસનમાંથી દારૂ પીનારાને છોડાવવાનો પ્રયત્ન ચાલુ થશે.

તેમાં મુશ્કેલીઓ છે જ. ન્હા પીનારાને સમજાવવા એ સહેલું હતું. દારૂ પીનારને સમજાવવાનું કામ વધારે મુશ્કેલ છે. છતાં પ્રજામતની પાસે સહુ રંક બની જાય છે. પ્રજામતથી લજ્જિત થઇને પણ દારૂ પીનારા પોતાનું વ્યસન છોડી દેશે.

---

# નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

## અ મ દા વા દ

| | મૂલ્ય | પોસ્ટેજ |
|---|---|---|
| હિન્દ સ્વરાજ (પ્રમાણભૂત આવૃત્તિ; ખાદીનું પૂંઠું) | ૦–૬–૬ | ૦–૨–૦ |
| આટલું તો જાણજો–ભાગ ૧ (લે. શ્રી૦ નરહરિ પરીખ) | ૦–૬–૦ | ૦–૧–૬ |
| હિન્દ કેમ પાયમાલ થયું! ('આટલું તો જાણજો'નો બીજો ભાગ.) | ૦–૮–૦ | ૦–૨–૦ |
| પ્રાણપ્રતિષ્ઠા (અસહકાર વિષે ગાંધીજીનાં વ્યાખ્યાનો) | ૦–૬–૦ | ૦–૧–૬ |
| એક ધર્મયુદ્ધ (અમદાવાદના મીલમજુરોની લડતનો ઇતિહાસ) | ૦–૮–૦ | ૦–૧–૬ |
| આશ્રમભજનાવલિ (સત્યાગ્રહાશ્રમમાં સવારસાંજની પ્રાર્થના વખતે ગવાતાં ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી અને અંગ્રેજી ભજનોનો સંગ્રહ; દેવનાગરી લિપિ, અને ખાદીનું પૂંઠું.) | ૦–૧૨–૦ | ૦–૨–૦ |
| અરજુનવાણી (અરજુન ભગતનાં ભજનોનો સંગ્રહ) | ૦–૧૨–૦ | ૦–૨–૦ |
| શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા–મૂળ (સુંદર સુઘડ ગુટકો) | ૦–૮–૦ | ૦–૧–૦ |
| વણાટશાસ્ત્ર (લેખકઃ શ્રી૦ મગનલાલ ગાંધી; ખાદીનું પૂંઠું.) | ૦–૧૦–૦ | ૦–૨–૦ |
| ગાંધીજીની જુબાની | ૦–૬–૦ | ૦–૧–૦ |
| ખેડાની લડત (લેખકઃ શ્રી૦ શંકરલાલ દ્વા. પરીખ) | ૧–૮–૦ | ૦–૫–૦ |
| અસહકાર ('યુગધર્મ' કાર્યાલયનો સંગ્રહ) | ૨–૮–૦ | ૦–૮–૦ |
| રાષ્ટ્રગીત | ૦–૧૦–૦ | ૦–૨–૦ |
| Young India (યં. ઈ. ના ગાંધીજીના લેખો) | ૪–૦–૦ | ૦–૧૦–૦ |

### બાલસાહિત્ય

| | | |
|---|---|---|
| ચણીબોર (બાળકવિતાઓનો સંગ્રહ—બીજી આવૃત્તિ) | ૦–૫–૦ | ૦–૧–૦ |
| રાયણ (ચણીબોરથી આગળનો કવિતાસંગ્રહ) | ૦–૮–૦ | ૦–૨–૦ |
| ચાલણગાડી—નાની (બાળપોથી) | ૦–૧–૩ | ૦–૦–૬ |
| ચાલણગાડી—મોટી ,, | ૦–૩–૦ | ૦–૦–૬ |

મુદ્રક અને પ્રકાશકઃ રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી, નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ.

## સ્વદેશીનો ઘેરો

વિદેશી કાપડ સામેની
ચોકીનું સ્વરૂપ
[૦-૪-૬] અબ્બાસ સાહેબની
પ્રસ્તાવના સાથે

## હિન્દ સ્વરાજ

"જ્યારે મારાથી નથી
રહેવાયું ત્યારે જ મેં
આ લખ્યું છે."
—ગાંધીજી

સ્વદેશી કાગળ–ખાદીનું પૂંઠું
મહાત્માજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં
'ઇન્ડીયન ઓપીનીયન' પત્રમાં
લખેલાં મૂળ લખાણ સાથે મેળવેલી
પ્રમાણભૂત આવૃત્તિ

—નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર–અમદાવાદ

## એક ધર્મયુદ્ધ

અમદાવાદના મીલમજુરોની
લડતનો ઇતિહાસ

[૦-૮-૦]

લખનાર :
મહાદેવભાઈ